

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA LXXVII

BROJ 2

2024.

Historijski zbornik
LXXVII, br. 2, Zagreb 2024.

Historijski zbornik / Historical Journal

Izlazi od 1948.

histzbornik1948@gmail.com

UDK 93/99

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz>

ISSN 0351-2193 (Tisak)

ISSN 1849-0824 (Online)

IZDAVAČ / PUBLISHER

Društvo za hrvatsku povjesnicu / Association for Croatian History

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Rudolf Barišić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Mateo Bratanić* (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), *Ivan Hrstić* (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), *Marica Karakaš Obradov* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Ivan Majnarić* (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb), *Iva Mandušić* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb), *Josip Mihaljević* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Magdalena Najbar-Agičić* (Sveučilište Sjever, Koprivnica), *Filip Novosel* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Filip Šimetin Šegvić* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR IN CHIEF

Marica Karakaš Obradov

TAJNIK / SECRETARY

Filip Novosel

SAVJET ČASOPISA / ADVISORY BOARD

Damir Agičić, *Turtko Jakovina*, *Mira Kolar*, *Suzana Leček*, *Franco Mirošević*, *Ivica Prlender*, *Marko Trogrlić*

MEĐUNARODNO UREDNIČKO VIJEĆE / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Bojan Balkovec (Ljubljana, Slovenija), *Daniel Baric* (Pariz, Francuska), *Ulf Brunnbauer* (Regensburg, SR Njemačka), *Antoni Cetnarowicz* (Krakov, Poljska), *Hannes Grandits* (Berlin, SR Njemačka), *Husnija Kamberović* (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), *Irina Ognjanova* (Sofija, Bugarska), *Jan Pelikán* (Prag, Češka), *Stefano Petrungaro* (Venecija, Italija), *Dubravka Stojanović* (Beograd, Srbija), *Dinko Šokčević* (Budimpešta, Mađarska)

LEKTURA ZA HRVATKI JEZIK / CROATIAN LANGUAGE EDITOR

Dragana Balić

LEKTURA ZA ENGLJSKI JEZIK / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Ida Car

KOREKTURA / PROOFREADING

Marica Karakaš Obradov, *Filip Novosel*

***

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* referirani su u bazama:

ERIH PLUS; *Historical Abstracts (Ebsco)*; *Hrčak*.

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena jednog primjerka iznosi 12,56 €; godišnja pretplata iznosi 16,75 €.

Autori se registriraju i rukopise predaju preko Open Journal Systems (OJS) sustava dostupnog na mrežnoj stranici: <https://hrcaj.srce.hr/ojs/index.php/historijski-zbornik/index>

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

HISTORIJSKI ZBORNIK

dhp
DRUŠTVO ZA
HRVATSKU
POVJESNICU

Godina LXXVII, br. 2
Zagreb 2024.

SADRŽAJ

Stanko Andrić

- Ideja zemlje od božanstva i antičkog prapočela do modernih ideologija tla 1
The Idea of Earth from Divinity and Ancient Origins to the Modern Ideologies of Land and Soil

Ante Bećir

- Political Conflict and Violence in Late Medieval Dalmatian Towns 15
Politički sukobi i nasilje u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima

Gordan Ravančić

- Economic Activities of Dubrovnik during the Plague Epidemics in the
Fourteenth Century 43
Gospodarska djelatnost u Dubrovniku za vrijeme epidemije kuge u 14. stoljeću

Meri Kunčić i Zoran Ladić

- Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju
korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu 57
*A Contribution to the Study of the Scientific and Social Activities of Ferdo Šišić based on
Correspondence from the HAZU Archives in Zagreb*

Ivana Marinović

- Slučaj Maud Pototschnig i kozmetika u međuratnom Zagrebu 77
The Case of Maud Pototschnig and Cosmetics in Interwar Zagreb

Osvrti i prikazi

Björn Weiler, *Paths to Kingship in Medieval Latin Europe, c. 950–1200* / **107–110** (Ivan Moškato) • Antal Molnár, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske* / **110–112** (Ivan Čepin) • Elisabeth Schöggel-Ernst; Markus Leideck; Marko Medved, *Ivan Klobučarić – život i djelo / Johannes Clobucciarich – Leben und Werk* / **113–115** (Adrian Filčić) • Ivan Jurković; Violeta Moretti (priř.), *Bernardin Frankapan Modruški, Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku* / **115–116** (Dorořea Vargić) • Sanja Žaja Vrbica; Peter Zimmermann, *Dunavska Monarhija i Dubrovnik* / **117–119** (Ivan Mrnarević) • Vladimír Dzuro, *Istražitelj. Démoni balkanskog rata i svjetska pravda* / **119–121** (Andrea Briješki) • Natka Badurina, *Strah od pamćenja. KnjiŹevnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća* / **121–126** (Branimir Janković)

In memoriam

Arno J. Mayer (1926. – 2023.) / **129** (Branimir Janković)

VII. kongres hrvatskih povjesničara – Zemlja,

Osijek, 25. – 28. rujna 2024. (Luka Grbavac) 135

STANKO ANDRIĆ

Hrvatski institut za povijest,

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

UDK:

2-146.3(4)“652/19“(091)

330.152-172.4:551

Izlaganje sa znanstvenog skupa

Primljeno: 17. 10. 2024.

Prihvaćeno: 4. 11. 2024.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.77.2.1>

Ideja zemlje od božanstva i antičkog prapočela do modernih ideologija tla

Tekst koji slijedi pročitan je na početku VII. Kongresa hrvatskih povjesničara (Osijek, 25. – 28. IX. 2024.) uz mjestimična skraćivanja. Tema kongresa bila je Zemlja – kao izravan poticaj i prilog razumijevanju prostora na kome se održava, a to je po prvi put Slavonija, Srijem i Baranja. Izlaganje je posloženo kao panoptikum poimanja riječi zemlja, od etimološko-jezičnog značenja pojma preko religijsko-filozofijskih upotreba riječi do formulacija o zemlji u političko-ideološkom kontekstu.

Ključne riječi: zemlja (riječ i pojam); jezik; religija; mitologija; filozofija; znanost; politička ideologija

Hrvatska imenica *zemlja*, kao i odgovarajuće riječi u drugim jezicima, izrazito je višeznačna.¹ Dva se značenja, međusobno povezana, pritom mogu odrediti kao temeljna ili ishodišna:

- prvo, zemlja kao čvrsta površina svijeta po kojoj se kreću životinje i ljudi i na kojoj rastu biljke, odnosno kao podloga egzistencije i aktivnosti velikog dijela ukupnosti živih bića na našem planetu;
- drugo, zemlja kao tvar od koje je načinjena ta podloga.

¹ Na temelju pojedinih kongresnih izlaganja o temama koje se ovdje naznačuju, kao i na temelju razgovora u pauzama između radnih sesija, u bilješkama sam prvotnom tekstu naknadno dodao nekoliko dopuna ili korekcija. Kao nespecijalist za bilo koji segment obuhvaćene tematike, mogu se jedino nadati da su izlaganje i tekst koji ovdje objavljujem koliko-toliko uspjeli improvizacije.

Za sva ostala značenja (kopno, zemljište, njiva, posjed, pokrajina, država, planet, „ovaj svijet“...) može se pokazati da su izvedena iz tih dvaju osnovnih. Riječ *zemlja* pritom, u povijesnoj dijakroniji, pokazuje najveći mogući značenjski kontinuitet: i njezin najudaljeniji leksički korijen do kojeg možemo doprijeti značio je isto to. To je rekonstruirana praindoeuropska imenica – lingvisti je bilježe kao **dʰégʰoms* i u mlađoj inačici **dʰégʰōm* – od koje je, između ostalog, poteklo i latinsko *humus* i starogrčko *χθών*, oboje „zemlja“, „tlo“. Obje su potonje imenice ženskog roda.

U zajedničkom jeziku kasnijih baltičkih i slavenskih naroda, kojim se govorilo vjerojatno u drugom i u ranom prvom tisućljeću prije naše ere, ta je riječ po svemu sudeći glasila **žémē* (taj se oblik temelji na praindoeuropskoj akuzativnoj osnovi **gʰǵʰem-*, što je mlađa varijanta ishodišne imenice u kojoj je izvršena metateza početnih suglasnika). To je poslije u zajedničkom praslavenskom jeziku postalo **zemь* (imenica ženskog roda), što je temeljni oblik te imenice koji se do danas održao u zapadnoslavenskim jezicima te u složenim riječima (i uz modifikaciju vokala e>jo) u ruskom jeziku. Od tog se imenskog oblika pravio pridjev *zemьnъ*, zabilježen u starocrkvenoslavenskim tekstovima. Čuva ga većina slavenskih jezika, uz manje glasovne preinake, a u hrvatskom uglavnom više nije živ kao samostalna riječ, nego samo u složenim oblicima kao *nadzeman* ili *podzeman* ili (isključivo u određenom obliku) u kolokacijama kao što je npr. „zemni plin“.

Već se u praslavenskom jeziku pojavio i prošireni oblik **zemja*, načinjen pomoću sufiksa *-ja* (koji je prisutan i u drugim starim denominalnim tvorbama, na primjer *duhъ* > *duša*, ili *světo* „svjetlo; svijet“ > *světa* „svijeća“). Nije pritom jasno kakvim je točno značenjskim pomakom bilo motivirano takvo proširenje u slučaju **zemь* > **zemja*. Također se već u općeslavenskom razdoblju u prošireni oblik imenice umetalo suglasnik /l/ (epentetsko /l/), što je dalo oblik *zemla*. U tom se liku ta riječ javlja u starocrkvenoslavenskim tekstovima i potom u zapadnim južnoslavenskim jezicima. Takav lik imaju i istočnoslavenski jezici, a zapadnoslavenski čuvaju onaj bez epentetskog glasa /l/.

Latinska imenica *humus* potekla je od starijega protoitalskog **homos*, čiji se praindoeuropski oblik rekonstruira kao **dʰǵʰomós*. Antički govornici latinskoga zapažali su sličnost te riječi s riječju *homo* „čovjek“ i doveli ih u međusobnu vezu. Njihovo tumačenje te veze spada među najranije primjere razmišljanja o tvorbi riječi u latinskom jeziku.

Neka od tih mišljenja komentirao je retoričar Kvintilijan (1. stoljeće naše ere) u svojem slavnom djelu *Govornikova izobrazba (Institutio oratoria)*. U prvoj knjizi toga djela on izražava suzdržanost i skepsu prema nastojanju mnogih poklonika vještine „etimologije“ da se pokaže kako je i otkud koja riječ nastala. Tako on spominje (*Inst. or.* I, 6, 34) da neki uče da se *homo* „čovjek“ naziva tom riječju „zato što je rođen iz zemlje“ (*quia sit humo natus*). Kvintilijanu se to ne čini uvjerljivo, zbog dvaju razloga: „kao da nisu sve životinje istog podrijetla“, pa dakle ne bi imalo smisla da se samo čovjek naziva po „zemlji“; i „kao da bi oni prvi smrtnici nadjenuli ime zemlji prije nego samima sebi“, što će reći da mu izgleda nevjerojatno da bi riječ za zemlju bila starija od riječi za čovjeka.

Unatoč toj racionalnoj skepsi iskazanoj na kanonskom mjestu, izvođenje imenice *homo* od imenice *humus* postalo je u kršćanskom srednjem vijeku široko usvojeno,

naročito stoga što i u biblijskom Starom zavjetu, u Knjizi postanka (2, 7), piše da je Bog čovjeka napravio od zemljina praha. Tako u *Etimologijama* Izidora Seviljskog nalazimo odlučnu tvrdnju „*Homo dictus, quia ex humo est factus*“ (Ety. XI, 1, 4).

Ideja da je čovjek načinjen od zemlje, i da se zbog toga u latinskom zove *homo*, dopunjena je kod srednjovjekovnih autora svojim logičnim produžetkom: zemlja nije samo čovjekovo tjelesno ishodište (doduše vrlo neizravno, preko mnogih naraštaja predaka), nego i njegova neposredna tjelesna perspektiva. I to je zapravo bilo zadano tekstom prve biblijske knjige („Ta iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti“, *Post.* 3, 19).

Srednjovjekovni crkveni pisci ne mogu se zamoriti od ponavljanja opomene kakvu nalazimo u spjevu *O preziranju svijeta* (*De contemptu mundi*) benediktinca Bernarda iz Clunyja (12. stoljeće): *Nunc homo, cras humus, istud enim sumus. Unde superbis?* (U proznom prijevodu: „Sada čovjek, sutra zemlja, dakle isto smo. Otkud se oholiš?“).

Naravno, stara misao o vezi čovjeka sa zemljom u kršćanskom ruhu ograničava se na njegovu tjelesnu dimenziju i naučava prije svega to da čovjek ne treba visoko cijeniti ništa što je tjelesno i zemaljsko, to jest prolazno i propadljivo.

Unatoč Kvintilijanovoj sumnjičavosti, koja je, kao što smo vidjeli, dobro obrazložena, starorimski etimologičari nisu bili u krivu povezujući riječi *humus* i *homo*. Moderno jezikoslovlje potvrdilo je postojanje te veze. Već je u praindoeuropskom jeziku morala postojati imenica **ǵʰmō(n)* ili **ǵʰémō(n)*, načinjena polazeći od riječi za zemlju, **dʰéǵʰōm*, i pomoću sufiksa **-ō(n)* (koji značenje precizira obično u smislu „participacije“ ili „individualizacije“). Ta je stara izvedenica, dakle, doslovno značila nešto kao „zemljanin“ ili „pozemljak“, a pod time se mislilo na čovjeka.² To se zaključuje otud što u nekoliko indoeuropskih jezičnih grana nalazimo njezine riječi-potomke. Jedna je od njih praitalska i starolatinska riječ **hemō*, koju u latinskom neizravno čuva zamjenica *nēmō* „nitko“, nastala stapanjem dvorječja **ne hemō*. Imenica **hemō* je u latinskom postala *homo*.

Osim u latinskom i njegovim italiskim srodnicima, praindoeuropska riječ za čovjeka izvedena od riječi za zemlju sačuvala se i u svim germanskim jezicima, koji upućuju na njezin pragermanski oblik **gumō*. Primjerice, u gotskom jeziku (jednom od izumrlih istočnogermanskih jezika) ta je riječ glasila *guma*. No, tu je riječ ondje rano počela potiskivati druga istoznačnica, pragermanska imenica **mann-* (također **manō* ili **mannz*), koja je vjerojatno srodna s praslavenskom **mъžь*, od koje potječe hrvatsko *muž*.

Osim toga, u baltičkim jezicima nalaze se riječi koje upućuju na zaključak da je i u baltoslavenskoj grani postojao potomak praindoeuropske riječi za čovjeka izvedene od riječi za zemlju, koji je mogao glasiti **ǵmō*. No, u slavenskim jezicima takvoj riječi nema traga. U slavenskim se jezicima nije sačuvala praindoeuropska riječ za čovjeka

2 Genetska povezanost riječi za zemlju i riječi za čovjeka nije indoeuropski unikum. Ona je istaknuto prisutna i u biblijskom hebrejskom jeziku, gdje je ime mitskoga prvog čovjeka, Adam, ujedno i opća imenica *adām* koja znači „čovjek“, vjerojatno izvedenica srodne riječi *adamā* „zemlja“, „tlo“. Srodni su im i pridjev koji znači „crven“ i imenice koje se odnose na određene crvene predmete. Ta je paralela između latinskog i hebrejskog bila dobro poznata srednjovjekovnim teološkim autorima. No, za razliku od indoeuropske jezične porodice, usporedba odgovarajućih riječi u različitim semitskim jezicima dovela je do zaključka da u njihovu slučaju na ishodištu stoji protosemitska osnova **dam-* koja znači „krv“.

izvedena od riječi za zemlju, ali se u njima pojavila takva riječ za jedno drugo živo biće: to je zmija i riječ za nju, *zmija*. Današnje hrvatske riječi *zmija* i *zmaj*, i njima slične u drugim slavenskim jezicima, potječu od praslavenskih *zmbja* i *zmbjb*, a ove su sufiksalne izvedenice riječi za zemlju nastale u praslavenskom ili u prabaltoslavenskom jeziku. Značenjska veza zemlja-zmija jasna je, jer je zmija „biće koje puže po zemlji“. To znači da riječ *zmija* nije prvotna ili izvorna riječ za tu skupinu životinja, nego je nastala kao opisna, eufemistična zamjena za riječ koja je u praindoeuropskom jeziku mogla glasniti **h₂énġ^{whis}* i koja ima riječi-potomke u svim indoeuropskim jezičnim granama. U latinskom je to *anguis*, u praslavenskom **ǫžb*, a u hrvatskom odgovarajuću riječ nalazimo još samo u dijalektalnim ili izvedenim oblicima kao *vuž*, *guž*, *vužak*, *užak*, *užica*.

No, da se vratimo još nakratko drugim riječima za zemlju u starim i za nas osobito važnim indoeuropskim jezicima. U latinskom su za taj važan i značenjski slojevit pojam postojale još tri riječi. Imenica ženskog roda *tellus* postala je od praindoeuropske imeničke osnove (**telb₂-*) koja je u slavenskim jezicima dala riječ *tlo*.

Najčešća i značenjski najrazuđenija imenica *terra* potječe od praindoeuropske pridjevske osnove **ters-* „suh“, koja ima mnogo izvedenica u većini grana indoeuropske jezične porodice, ali ne i u baltoslavenskoj. I *tellus* i *terra* mogu u odgovarajućim kontekstima nositi bilo koji od aspekata značenja hrvatskog leksema *zemlja*, dakle od značenja „tvar od koje je načinjeno zemljano tlo“ do značenja „donji, zemaljski svijet (nasuprot gornjem ili nebeskom)“ i značenja „nebesko tijelo (među inima)“.

Treća latinska riječ, imenica srednjeg roda *solum* potječe od praindoeuropske riječi **solom* ili **selom*, koja je u slavenskim jezicima dala imenicu *selo*. Latinsko *solum*, slično kao i *humus*, povezuje u sebi nešto manje značenjskih aspekata nego *tellus* i *terra*, s tim da je kod *solum* osnovno značenje površina zemlje ili tla, kao podloga ili dno ili pod, a kod *humus* je značenjsko težište na ukupnosti te podloge, odnosno na zemlji kao stvari od koje je ona načinjena.

U starogrčkom jeziku, uz riječi koje stoje u dalekom srodstvu s hrvatskim *zemlja* (a to su, kako je već spomenuto, imenica *χθών* te također prilog *χῆμαί* „na zemlji“, „na tlu“), od davnine je glavna riječ za zemlju imenica ženskog roda *γῆ*, s dijalektalnom varijantom *γᾶ* i pjesničkom ili svečanijom varijantom *γαῖᾶ*. Riječ *γαῖᾶ* / *γᾶ* / *γῆ* po svemu sudeći nije indoeuropska, Grci su je vjerojatno preuzeli iz nekog starijeg jezika na Sredozemlju. Ona je u grčkom jeziku povezivala sve značenjske aspekte pojma „zemlja“, jednako kao latinsko *terra* ili hrvatsko *zemlja*. Tako je od nje u grčkom bila izvedena i riječ za poljodjelca ili ratara: *γεωργός* (doslovno „zemljoradnik“).

S tom riječju za zemlju moglo bi biti povezano i ime grčke božice *Δημήτηρ*, u hrvatskoj adaptaciji Demetra, a ona je božica žita i zemljine plodnosti. To je ime svakako dvodijelno, drugi dio je imenica *μήτηρ* „mati“, i već su neki starogrčki pisci tumačili da je *Δημήτηρ* zapravo *Γῆ μήτηρ* „Zemlja majka“. To je ime zabilježeno i u starijem obliku *Δαμάτηρ* pa je moguće da je u predgrčkom jezičnom supstratu postojala riječ **dā* kao alternativni oblik za **gā* „zemlja“, ili da je cijelo ime ušlo u grčki iz nekog susjednog jezika, možda ilirskog.³

3 Usp. West, *Indo-European poetry and myth*, 176.

Povezivanje dviju imenica, za zemlju i za majku, vrlo je stara pojava u indoeuropskim jezičnim baštinama. Izraze koji spajaju te dvije riječi nalazimo u hetitskim i staroindijskim tekstovima, kao i kod srednjovjekovnih Germana. Grčki su pjesnici zemlju zvali „majkom bogova“, „majkom bogova i ljudi“ te „svemajkom“ (παμμήτωρ). To su jasni izražaji religijskog odnosa prema zemlji. Kult zemlje kao božanstva bio je jak i rasprostranjen u pretklasičnoj Grčkoj, da bi ga potom na mnogo mjesta zamijenili kultovi olimpskih bogova. Zemlju kao božanstvo Grci su nazivali Γαῖα, Γῆ i također Χθών.

Prema grčkim mitološkim rodoslovljima i pričama o bogovima, Zemlja spada među najstarija bića ili primordijalna božanstva, od kojih je stariji jedino Haos ili Kaos, tj. Praznina ili Bezdan. Zemljin potomak je čak i Nebo, odnosno bog Uran, koji joj je također i muž, pa se iz njihova braka rađaju tri skupine divovskih bića, od kojih su najvažniji bogovi Titani, od kojih pak potječu olimpski bogovi, koji su potom svrgnuli Titane i preuzeli primat u grčkoj religiji. U staroj rimskoj religiji zemlja je štovana pod imenom *Tellus*, kao agrarno božanstvo, a naknadno se, možda pod grčkim utjecajem, pojavljuje i teonim za zemlju-majku, u obliku *Terra Mater*.

Osim te pojmovne veze, u svim granama indoeuropske jezične porodice mogu se pronaći neke ustaljene pridjevske sintagme, sačuvane u obrednim i pjesničkim tekstovima i u izrekama. Najčešće su dvije takve sintagme one koje uz imenicu „zemlja“ stavljaju pridjeve koji znače „široka“ ili „prostrana“ i „crna“ ili „tamna“. Izraze takvih značenja nalazimo kod Hetita, Grka, starih Iranaca i Indijaca, Kelta, Germana i Slavena. Jedan istoznačni složeni pridjev pojavljuje se uz imenicu zemlja u Vedama kao *viśvambharā* i kod Grka kao *πάμφορος* (*πάμφορος Γαῖα* kod Eshila) – doslovno mu je značenje „svenoseća“ ili „svedajuća“.

Nešto od starogrčkog religijskog doživljaja zemlje može nam dočarati jedno mjesto iz teksta koji nije obredni nego književni, Sofoklove *Antigone*, gdje kor komentira radnju riječima: „Mного je toga čudesno na svijetu, a ništa nije od čovjeka čudasnije“, pa malo potom kaže:

*I iskonsku Zemlju, najdublju od svih božanstava,
neuništivu i neiscrpnu, to biće iskorištava
oruči je plugovima iz godine u godinu
uz pomoć konjskoga roda.⁴*

Prvotni i u rodoslovnom smislu najstariji božanski par u starogrčkoj religiji – Geja i Uran, odnosno Zemlja i Nebo, temelji se na koncepciji koja je puno rasprostranjenija od jednog etnički ograničenog religijskog sustava. U toj se koncepciji Zemlju opisuju kao majku, a Nebo kao oca. To se najbolje sačuvalo u staroindijskim vjerskim tekstovima. Vedsko ime boga-neba ili boga koji jest nebo glasi *Dyáus*, što je srodno i fonetski blisko grčkome *Ζεύς* (od ranijega **Dzéus*). Otud se može zaključiti da je prvotno ime božanskog Neba, parnjaka Zemlji, kod Grka moralo biti Zeus, a ne Uran.

4 Sofoklo, *Antigona*, prev. Neven Jovanović. Zagreb: Disput, 2022, 23.

U latinskom se to isto ime stopilo sa svojim stalnim atributom, *pater* „otac“, i dalo teonim *Iuppiter* (od ranijega *djous patēr). Iza svega se može rekonstruirati praindoeuropska riječ koja je u sebi okupljala značenja „dnevno svjetlo“, „nebo“, „dan“. Od nje potječu i latinske riječi *dies* „dan“ i *deus* „bog“. S njom je povezana i praslavenska riječ *divz, koja je prvotno također mogla značiti „bog“, da bi od nje u različitim slavenskim jezicima potekle riječi različitih, iako međusobno povezivih značenja.

Osnovna shema te drevne religijske misli sastoji se, dakle, od dvaju prabožanstava, majke Zemlje i oca Neba. Iz njihova zagrljaja, čija je materijalna manifestacija kiša, rađa se sav biljni i životinjski svijet. K tome, *zemlja* je, kao pojam i kao riječ za nju, kao što smo već vidjeli, u prastaroj vezi s pojmom *čovjek* i riječju za njega, kao što je, na drugoj strani, riječ za nebo izvoriste pojma „bog“ i riječi za nj. U tom su viđenju svijeta ljudi „oni koji su dolje na zemlji“, a bogovi „oni koji su gore na nebu“.⁵

Zemlja je za najstariju religijsku misao životvorna; iz nje su proistekla sva bića, čak i besmrtni bogovi. Barem je tako u grčkoj religiji. Otud na početku jedne od Pindarovih oda (*Nemejske ode*, 6) čitamo:

*Jedan je rod ljudi,
a drugi je bogova, –
jedni i drugi život od iste imamo majke,
ali nas različita sposobnost razdvaja.
Jedan rod je smrtnan, dok drugi
vječno sjedište na brončanom nebu imade.*⁶

Vrlo staru zamisao o zemlji/Zemlji kao majci svih živih bića dopunjuje i njezina funkcija u vezi sa smrću, nakon koje ona prima svoju djecu natrag „u svoje krilo“. Izuzevši besmrtnne bogove, sva druga živa bića vraćaju se u zemlju i iznova stapaju s njom. Od Indije do italčkog poluotoka poznati su stari pogrebni zazivi u tom smislu. Evo jedan primjer iz rgvedskih himana (X, 18, 11) gdje se uz pokop pokojnika kaže: „Kao majka svoga sina svojim skutom, omotaj ga, o Zemljo.“⁷

5 U kozmogonijama drugih starih, velikih i Indoeuroljanima bliskih religija božanska Zemlja i njezina sprega s Nebom ne zauzima tako istaknuto mjesto, premda je i ondje očito od ključne važnosti. Kod Mezopotamaca primat pripada vodi, koja je dvovrsna: pramore, koje je božica Tiamat, i podzemni (!) ocean iz kojeg izvire zemaljske (!) slatke vode i koji je bog Apsû. Njihovi su unuci bog-nebo Anšar i božica-zemlja Kišar, koji su i supružnici jedno drugom i od kojih potječu gotovo svi mladi bogovi. I za Egipćane, prema najrazvijenijoj heliopskoj teologiji, svemir je najprije bio vođeni bezdan Nun. Iz njega je istodobno izronilo prvo kopno, humak Benben, i prvi bog Atum, koji je sunce; Atum je potom stvorio Šua, boga zraka i vjetra, i Tefnut, božicu vlage i kiše; ovi rađaju boga zemlje Geba („zemlja“, „tlo“) i božicu neba Nut, koji dalje rađaju ostale bogove. Šu razdvaja Geba i Nut i tako omogućuje život na zemlji. Geb je otac raslinja i zmija. Od njega potječu faraoni. Vrijedno je pozornosti da je kod Egipćana spolni identitet Neba i Zemlje kao božanstava obrnut u odnosu na Indoeuroljane i Mezopotamce.

6 Pindar, *Ode i fragmenti*, prev. Ton Smerdel. Zagreb: Matica hrvatska, 1952, 204.

7 Usp. West, *Indo-European poetry and myth*, 180.

Pa ipak, iako su za razliku od bogova smrtni, ni ljudi poslije smrti ne prelaze u ništavilo, zemlja kojoj se vraćaju ne razgrađuje ih do kraja. Njihova se egzistencija nastavlja u nekom reduciranom i neprivlačnom obliku, koji je takav da bi se oni najradije vratili među žive, ali ne mogu. Utješan je aspekt toga zagrobnog poluživota što se ondje čovjek ponovno susreće sa svojim precima i rodbinom, koji su umrli prije njega. Svi mrtvi imaju boravište u tamnom podzemlju, bez nebeskog svoda i njegovih svjetlila nad sobom. To je podzemno boravište kao neka mitološka multiplikacija i proširenje bezbrojnih pojedinačnih grobnica, tih malih prostorija u koje se smještaju tijela pokojnika.⁸

U ljudskoj civilizaciji zemlja tako sudjeluje i svojim donjim dijelom, podzemljem. Ona omogućuje da se u nju trajno smjeste mrtvi i tako, više nego drugi u povijesti poznati načini zbrinjavanja posmrtnih ostataka, osigurava uvjete za dugotrajno, višegeneracijsko sjećanje na mrtve i za održavanje veze između svijeta živih i zamišljenog svijeta mrtvih. Istodobno, polaganje mrtvih u zemlju i njihov trajni boravak u njoj potiče i religijsko zamišljanje složenoga „donjeg svijeta“, kao trećeg svijeta uz onaj smrtni ljudski na zemlji i onaj besmrtni božji na nebesima.

Kao što je za drevne religije bila prvotni temelj svijeta i božanstvo, zemlja je imala istaknutu ulogu i u najstarijoj europskoj filozofiji prirode. Filozofi Jonske škole tragali su za jednim ishodištem ili prapočelom, grčki *ἀρχή*, iz kojeg bi se moglo izvesti sav materijalni svijet. Uglavnom prema prepričavanju kod kasnijih filozofa, Tales je u tom traganju dao prednost vodi, Anaksimenu zraku, a Heraklit je u svojim tumačenjima posebno mjesto davao vatri, iako više kao metafori „kozmosa“ nego kao materijalnoj pojavi u njemu. Mišljenje Ksenofana iz Kolofona da se sav materijalni svijet može svesti na zemlju i vodu u većoj je mjeri bilo poduprto njegovim promatranjem prirodnih pojava.

Tijekom 5. stoljeća učvrstila se među grčkim misliocima sistematizacija elementarnog stvarnog svijeta koja će potom vladati zapadnjačkom filozofijom prirode kroz mnoga stoljeća. Prema njoj se materijalni svijet svodi na četiri počela: zrak, zemlju, vatru i vodu. Prvi koji je zastupao takvu četverodijelnu shemu bio bi Empedoklo sa Sicilije, prema tvrdnji jedno stoljeće mlađeg Aristotela. U odgovarajućem pjesničkom fragmentu koji nam se sačuvao, Empedoklo četiri počela zove „korijenima svega“ (*πάντων ῥιζώματα*). Zanimljivo je da ih on ne nabraja kao opće imenice, nego pod imenima odgovarajućih bogova, gdje mu je zrak „blistavi Zeus“, a zemlja „životvorna Hera“.⁹ Tu se, dakle, religijska ili mitska slika preklapa s filozofskom, pri čemu zemlju ne personificira Geja, nego Zeusova supružnica u klasičnom dobu grčke religije, Hera.

Religijsku opreku zemlje i neba nalazimo i u filozofskoj misli, u obliku ideje da nebeski prostor „onkraj Mjeseca“ i tijela u njemu ne mogu biti od zemaljskog gradiva, nego od nekog posve drukčijeg. Kao što je poznato, Aristotel je postulirao još jedno počelo, različito od četiriju zemaljskih, od kojeg su načinjena nebeska tijela. Ono je kod kasnijih autora nazivano eter, peti element ili kvintesencija.

8 Usp. *isto*, 388.

9 Usp. Kingsley, „Empedocles and his interpreters“, 236.

Klasična teorija o četiri prirodna počela – zraku, zemlji, vatri i vodi – opstala je u filozofiji i znanosti sve do 17. stoljeća, kada ju je dokrajčio britanski učenjak Robert Boyle u svojoj knjizi *Skeptički kemičar* (1661). Nadovezujući se na obnovljene atomističke i korpuskularne teorije, Boyle je dokazivao da se sva tvar sastoji od „prvotnih i jednostavnih ili savršeno nepomiješanih tijela“, čijim kretanjem i miješanjem nastaju poznate tvari, te da prema tome nikoja poznata tvar, čak ni tako čista kao zlato ili olovo ili sumpor, ne može biti prvotna ili elementarna. Takvo tumačenje, dakako, nije posve točno, ali je ipak označilo početak nove, moderne epohe u poznavanju strukture tvari. Antička teorija o četiri osnovne tvari, međusobno nesvodive i od kojih se izvodi sve ostalo, očito počiva na opažanju različitih stanja tvari, i u tom pogledu ta teorija vrijedi i danas, kada se u fizici također razlikuju četiri glavna ili u prirodi najčešća „agregatna“ stanja tvari – čvrsta tvar, tekućina, plin i plazma.¹⁰

Što se tiče aristotelskog petog, nebeskog počela, moglo bi se reći da je nekakav njegov relikv potrajao, pod imenom „eter“, nešto duže, sve do potkraj 19. stoljeća, kada su eksperimenti pokazali da ne postoji takav ravnomjerni medij u svemirskom prostoru, za koji se u to vrijeme mislilo da je potreban za rasprostiranje svjetlosti.

Usporedo s klasičnim učenjem o četiri prapočela razvila se u antici još jedna važna četverodijelna klasifikacija, u području medicinskih znanja. To učenje, poznato kao humoralna teorija, govori o četiri tjelesne tekućine, krvi, sluzi, žutoj žuči i crnoj žuči. Svaku tekućinu određuje jedna od mogućih kombinacija četiri kakvoće – toplog, hladnog, suhog i vlažnog. Zdravlje organizama prema toj teoriji ovisi o ispravnim omjerima tih tekućina. Blago narušavanje zdravih omjera u korist jedne od tekućina utječe na ponašanje ljudi i, u podlozi ponašanja, na njihov psihološki profil, koji se počevši od velikog liječnika i filozofa Galena nazivalo „temperamentom“. Prema tekućini koje ima više nego što je preporučljivo, ti se temperamenti definiraju kao sangvinični, flegmatični, kolerični i melankolični.

Galen je, povrh toga, tjelesnim tekućinama pridružio ekvivalente u godišnjim dobima i u životnim dobima čovjeka, od djetinjstva do starosti. Ni Galen ni njegov veliki prethodnik u tom području, Hipokrat, nisu svoj nauk o tjelesnim tekućinama izričito povezivali s naukom o četiri prapočela. To su usklađivanje proveli kasniji učenjaci i komentatori. Tako se s vremenom ustalio složen sustav u kojemu, primjerice, zemlji kao počelu odgovara crna žuč (koja je prema toj tipologiji „hladna i suha“ tekućina), melankolični temperament, jesen kao godišnje doba te zrelo doba u životu čovjeka.

Hipokratovo učenje o četiri tjelesne tekućine napušteno je postupno u medicini u ranom modernom dobu, a Galenova „protopsihološka“ teorija o četiri temperamenta potisnuta je na margine s počecima eksperimentalne psihologije u 19. stoljeću. No,

10 U modernoj fizici postoje i druge tetrađe utemeljene na opažanju, a kao osobito važno nameće se otkriće da u svemiru djeluju četiri fundamentalne sile ili interakcije (dvije čovjeku neposredno opazljive – gravitacija i elektromagnetizam, i dvije subatomske – „slaba“ i „jaka“ sila). Broj četiri koji se ponovno javlja u tom slučaju teško da može biti nekako predestiniran zadanim mentalnim strukturnama ili „arhetipovima“, tj. ljudskom sklonošću četveročlanim skupovima, sklopovima dvaju parova, „križnim“ četverodijelnim diobama (kao kod četiri strane svijeta) ili sl.

potonja je teorija ostala donekle relevantna ili produktivna i u 20. stoljeću u teorijskoj psihologiji, naročito na području tipologije osobnosti. Iako se pozivanje na te antičke teorije u novije vrijeme smatra pseudoznanošću, njihova intelektualna baština nije ni danas sasvim mrtva.

Tako je, primjerice, značajni francuski filozof Gaston Bachelard u nizu svojih knjiga rekonstruirao četiri tipa pjesničke inspiracije i općenito ljudske imaginacije, koji odgovaraju četirima klasičnim elementima ili počelima materijalnog svijeta. S tog je originalnog gledišta Bachelard pisao o zemlji u dvjema knjigama, naslovljenima *Zemlja i sanjarije volje* i *Zemlja i sanjarenja o počinku* (obje iz 1948). Razmatrajući vrlo raznoliku dokumentaciju, legende, pjesničke meditacije, zapise o različitim upotrebama i ulogama zemlje i podzemlja ili o bićima povezanim s njima, Bachelard je tu nastojao doprijeti do arhetipskih predodžaba i prvotnih maštarija čiji su izvori, kako on misli, u nesusjesnim dijelovima ljudske psihe.

Na drugoj strani, francuski povjesničar Jean-Pierre Leguay, specijalist za povijest srednjovjekovnih gradova, nedavno se poduhvatio obrade te tematike kroz istu četverostruku vizuru, posvetivši zasebnu monografiju svakom od klasičnih elemenata u gradskom kontekstu. U knjizi pod naslovom *Gradska zemljišta: trgovi, vrtovi i neobrađena zemljišta u srednjovjekovnom gradu* (2009), taj autor razmatra dokumentaciju o različitim dijelovima gradova i gradskih općina, unutar i izvan gradskih zidina, koje ne zauzimaju stambene i druge građevine. Kritička recepcija te knjige, kao i cijele tetralogije, uglavnom joj je priznala načelnu zanimljivost ideje, ali i predbacila nedostatak istraživačkog fokusa i labavo povezana istraživačka pitanja, kao da je autoru na kraju, ispod različitih pojava oblika, ipak izmaknuo dublji jedinstveni smisao materijalnog počela koji je pokušao istražiti na temelju konkretnog povijesnog materijala.

Riječ i pojam zemlja nisu samo višeznačni, što će reći da, rabeći ih, možemo misliti i govoriti o različitim stvarima, nego su i otpočetak uključeni u složene pojmovne veze koje okvirno možemo zvati ideološkima. Vidjeli smo kako je već u praindoeuropskoj davnini u jeziku stvorena veza između riječi za zemlju i riječi za čovjeka, a nasuprot tome slična veza između riječi za nebo i riječi za božanstvo ili bogove. Osim takvih ideja koje izriču čovjekovo viđenje svojeg mjesta u svemiru, uz pojam zemlje odavna se vežu i druge ideje, koje se tiču uređenja društvenih odnosa. Tu je ključno jedno od užitih značenja riječi *zemlja*: „određeno i omeđeno zemljište kao predmet posjedovanja“. U vezi s tim aspektom riječi *zemlja* pojavljuje se opet pojam „otac“, ali dok se u religijskom kontekstu taj pojam odnosio na simboličku funkciju nebeskog svoda kao božanstva uparenog s materinskom zemljom, ovdje su, u prizemnijem društvenom kontekstu, posrijedi ovozemaljski očevi i otud izvedena apstraktna ideja oca kao glavnog člana obitelji koji je stožer njezina identiteta.

Ishodišni pojam političkog mišljenja o zemlji izveden je od riječi za oca: *πάτερ* i *πατήρ* u starogrčkom, *patria* u latinskom. U oba slučaja radi se o skraćivanju cjelovitog izraza koji je uključivao imenicu *γῆ*, odnosno *terra*, i koji je, prema tome, značio „očinska zemlja“. To je osnovno značenje u tim jezicima posve transparentno u konačnim

značenjima spomenutih riječi, a to su: „zavičaj; postojbina; domovina“. Riječi za te pojmove imenice su ženskog roda, jer je takva izostavljena i podrazumijevana riječ za zemlju. No, ti pojmovi nisu stvoreni pomoću religijske predodžbe o zemlji-majci, nego preko ideje o ocu kao posjedniku-gospodaru i pretku.¹¹ Drevna ideja o zemlji-majci preširoka je da bi se na njoj mogla zasnovati ideologija partikularne domovine.¹²

U složenom pojmu *patria*, koji spaja pojmove srodstva i zajedničke (srodničke) zemlje, već je, prema tome, sadržana osnova ideje sažete puno kasnije u notornoj paroli „krv i tlo“. Ideologije privrženosti „očinskoj zemlji“, to jest patriotizma, počivaju na dvije, potencijalno konfliktne, zamisli: one o zajednici ljudi povezanih „krvlju“ (što zapravo, u velikoj mjeri, znači kulturom) i one o zajedničkoj zemlji koja povezuje sve koji žive ili su živjeli na njoj.

Vrlo je važan dio „oni koji su živjeli“ (na istoj zemlji). Ideja domovine bitno uključuje predodžbu o mnogim, zapamćenim i zaboravljenim, naraštajima mrtvih predaka i drugih prethodnika na istoj zemlji. Zemlja je pritom važna kao medij koji omogućuje kult mrtvih. Sva četiri klasična materijalna počela, zrak, zemlja, vatra i voda, imaju svoje pandane u različitim načinima zbrinjavanja posmrtnih ostataka koji su poznati iz povijesti čovječanstva. No, pokapanje u zemlju, *inhumacija*, nije samo u povijesti najzastupljeniji i najrašireniji način, nego je i najpogodnije za održavanje veze između društva živih sa simboličkim svijetom mrtvih i za integraciju potonjega u prvo.

11 U staroslavenskom jeziku, *otčestvo* je jedna od nekoliko srodnih riječi načinjenih od imenice *otčb* koje mogu značiti „domovina“. U jednoj povelji bosanskog bana Tvrtka iz 1367. nailazimo na formulaciju koja, rabeći tu riječ, povezuje gore razmatrane ideje o zemlji-majci i o zemaljskom grobu kao čovjekovoj perspektivi. Radi se o autoidentifikaciji pisara pri kraju povelje: *A se pisa Dražeslav dijakъ svoiomъ rukomъ malokoristnomъ, rodomъ Boiću; zemla mi e mati, a otčestvo mi e grobъ; otъ zemle esmo, i u zemlu unidemo* (Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae: Apud Guilelmum Braumüller, 1858, 176). Osvrćući se na tu povelju, Jaroslav Šidak konstatira da su to „riječi koje bi bolje pristajale jednom nadgrobnom natpisu negoli dokumentu međunarodnog karaktera“ (Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975, 256). A pjesnik Mehmedalija Mak Dizdar, u bilješci uz svoju pjesmu „Suočenje“, u kojoj ima stih „U kosti svoje ulovljeni u zemlji ovoj udomljeni“, citira kao književnu asocijaciju taj zapis vladarskog pisara Dražeslava i usto komentira da je taj srednjovjekovni literat to svoje kratko umovanje o smrti i zemlji zabilježio „kao da se umorio od eshatoloških spekulacija svoga vremena“ (Mak Dizdar, *Zapis o vremenu: izabrane pjesme*, prir. Božidar Petrač. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1999, 115-116 i 220).

12 Tu se tvrdnju može relativizirati, budući da nesumnjivo postoje kolektivna zamišljanja partikularne domovine kao „majke“. Najpoznatiji su primjeri „Majka Indija“ (*Bharat Mata*) i „Majčica Rusija“ (*Матушка Россия*). U ruskom slučaju takva se koncepcija može ilustrirati ranim primjerima „upotrebe“. Tako u kasnom 16. stoljeću izbjegli knez Andrej Kurbski, u povijesnom pamfletu protiv cara Ivana Groznog, piše o carevim pristašama da su „progrizli utrobu svoje majke, svete ruske zemlje, koja ih je rodila i odgojila uistinu na svoju nesreću i opustošenje“ (*Памятники литературы Древней Руси, выпуск 8: Вторая половина XVI века*, prir. Lev Aleksandrovič Dmitriev i Dmitrij Sergeevič Lihačev. Moskva: Izdatel'stvo „Hudožestvennaja literatura“, 1986, 319). Takva redukcija univerzalizma ideje o Zemlji-majci možda je u navedenim slučajevima olakšana činjenicom da je riječ o iznimno velikim zemljama, „carstvima“ koja su posve autonomna i uvelike samodostatna (u očima svojih žitelja funkcioniraju kao „zemlja-svijet“).

Grobovi i groblja od davnina su predmet tabua i kulta jer u sebi povezuju višestruke ljudske odnose – prema srodnicima i drugim bliskim osobama, prema individualnoj smrti kao konačnoj neumitnosti ljudske egzistencije, i prema zamišljenom „zagrobnom svijetu“, „onkraju“ ili transcendenciji. Mnogobrojna mjesta na kojima „počivaju“ mrtvi tako dodatno „posvećuju“ ionako svetu zemlju. Kao i privrženost očinskoj zemlji, kult mrtvih važan je stup na kojem stoji ideologija patriotizma ili domoljublja.

Jedna od stoljetnih ključnih parola patriotizma sadržana je u poznatom stihu rimskog pjesnika Horacija (*Ode*, III, 2, 13): *Dulce et decorum est pro patria mori* („Slatko je i časno za domovinu mrijeti“). To geslo i postupanje u skladu s njime nije samo konzekvencija svijesti o prethodno spomenutim vrijednostima domovine. Ono povratno doprinosi toj vrijednosti, jer domovinu dodatno uspostavlja kao zemlju hrabrih i poštovanih ljudi, poštropljenu njihovom krvlju; dodaje joj vrijednost baštine za čije su očuvanje mnogi već dali svoje živote – položili ih na „oltar domovine“. Ideologiju patriotizma teško je zamisliti bez toga podsjećanja na prošla junaštva i žrtve i bez pozivanja na njih u budućnosti. Pritom je, ponovimo, i ta ideja konstitutivna za sam predmet patriotske osjećajnosti, tj. za zemlju-domovinu i njezinu vrijednost. Spremnost na borbu i žrtvu za domovinu ima čak potencijal da, paradoksalno, utemelji domovinu, da je stvori ondje gdje je nije bilo, kao što dobro naznačuje stih iz Ovidijevog spjeva o blagdanima (*Fasti*, I, 493): *Omne solum forti patria est* („Hrabrome je svako tlo domovina“).

Još jedan aspekt slojevitoga pojma zemlje važan je privrženicima patriotizma, kao i njemu bliskog nacionalizma, naročito u modernom vremenu. To je zemlja u smislu obrađena plodnog tla i izvora hrane i drugih dobara, odnosno zemlja čiju vrijednost aktualizira najstariji i najrašireniji oblik ljudskog rada, poljodjelstvo. To je ponajprije zemlja kao *ager*, njiva, ali usto i kao izvorna, „netaknuta“ priroda, šumski ili planinski krajolik odmaknut od civilizacije. Naročito u prvoj polovici 20. stoljeća, u mnogim su se europskim zemljama razvili etnonacionalistički intelektualni i politički pokreti koji su prirodnu zemlju i agrarni svijet suživljen s njom vidjeli kao iskonski element nasuprot modernoj civilizaciji i gradskom društvu u kojem se narodni identitet i tradicija rastaču. U selu i seljaštvu gledali su rezervoar kolektivnog identiteta i čuvare ugrožene tradicije. Pod geslom „povratka prirodi“ takvi su pokreti u vajmarskoj Njemačkoj, primjerice u okviru tzv. Artamanskog saveza, doprinijeli oblikovanju isključive i razorne ideologije „krvi i tla“ u nacističkoj varijanti. U Mađarskoj se međuratna konzervativna reakcija na modernitet očitovala, između ostalog, u kompleksnom kulturnom pokretu poznatom kao *falukutatás*, „istraživanje sela“. No, taj pokret nije bio ideološki jednoznačan, jer su neki od njegovih najvažnijih aktera realistički prikazivali siromaštvo, zaostalost i društvenu degradaciju sela, i s tim u vezi u tadašnjem mađarskom seoskom društvu vidjeli na djelu „nijemu revoluciju“, koja se, budući neostvarena u pravom smislu, preokrenula u autodestrukciju.¹³

13 Jedan od istaknutih „istraživača sela“, Imre Kovács, svoju vrlo utjecajnu „sociografsku“ knjigu *Nijema revolucija* (1937) zaključio je konstatacijom „Mi smo narod na smrti“; zbog nje je – u autoritarno državni regenta Horthyja – bio izbačen sa sveučilišta i osuđen na tromjesečni zatvor.

Ideje o zemlji ugrađene su kao bitna sastavnica i u političke pokrete i ideologije univerzalističkog, transnacionalnog usmjerenja. To su različiti projekti društvene pravde u 19. i 20. stoljeću koji su, naročito u dominantno agrarnim društvima, isticali „zemlju“ u svojim zahtjevima za preuređenje odnosa rada i vlasništva, ili rada i blagostanja. Među raznovrsnim primjerima za to možemo spomenuti revolucionarnu organizaciju i kratkovjeku političku stranku „Zemlja i sloboda“ u carskoj Rusiji, ili hrvatsko „Udruženje umjetnika Zemlja“ u međuratnom razdoblju.¹⁴

U zahtjevu da zemlja treba pripadati onome tko na njoj radi moguće je razabrati daleki odjek ideje o zemlji kao majci svih ljudi i o njezinu zaštitničkom odnosu prema onima koji je poznaju i štiju. Na to se, u najnovije vrijeme, nadovezuju ekološki orijentirani politički pokreti, temeljeni na kritici „kapitalističkog“ odnosa prema zemlji kao isključivo ekonomskom resursu. S gledišta povijesti ideja, može se primijetiti da je i kod kritičara pretjerane i neodržive eksploatacije zemlje još uvijek mjerodavan antropocentrički kriterij. Oni traže ono što je dobro za sve ili veliku većinu ljudi, ne samo ono što je dobro za povlaštenu manjinu, izoliranu od posljedica ekološke destrukcije. No, ima li za njih zemlja, ili priroda, vrijednost sama po sebi, i na temelju čega? Ideja „svetosti“ zemlje nije inherentno bliska socijalističkoj ni postreligijskoj humanističkoj misli općenito.

Neka vrsta sekularizirane ideje o svetosti zemlje, međutim, opaža se dosta jasno u ruhu najnovijih formulacija ekološko-političke misli. Tzv. dubinska ekologija ili radikalni ekologizam, koji traže da se antropocentrički odnos prema prirodnom svijetu zamijeni ekocentričnim, vidi u zemlji i u sveukupnom živom i neživom ne-ljudskom svijetu apsolutnu vrijednost neovisnu o korisnosti za čovjeka. U tom poricanju čovjekova tobožnjeg prava da vlada prirodom i u priznanju prirodne Drugosti koja svojom veličinom i bogatstvom obuhvaća i nadilazi čovjeka – čuju se daleki odjeci najstarijih ideja o zemlji.

Literatura

- Bachelard, Gaston. *La Terre et les rêveries de la volonté*. Paris: Librairie José Corti, 1948.
 Bachelard, Gaston. *La Terre et les rêveries du repos*. Paris: Librairie José Corti, 1948.
 Bartha, Ákos. „A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és *A néma forradalom*“. *Szociológiai szemle* 24 (2014), br. 2: 116-138.

¹⁴ Iako bliski idejama „agrarnog socijalizma“, ti pokreti nisu inzistirali na „apstraktnim“ univerzalnim idejama o organiziranom preuređenju društva („Zemlja i volja“), i nisu bili sasvim lišeni brige o nacionalnom identitetu, npr. u obliku „nacionalnog likovnog izraza“ i njegove izvornosti nasuprot oponašanju „razvijenijih“ kulturnih sredina (Udruženje umjetnika Zemlja). Njihova zajednička crta bio je, prema tome, stanoviti antielitizam i antiintelektualizam. Doklegod im je ključni orijentir bila „ideja zemlje“, za takve je pokrete vrhovna vrijednost bio „narod“ ili „puk“ sa svojim „stvarnim potrebama“, kojima ne trebaju smjernice i pouke odozgor.

- Belfer, Ella. „*Zemlya vs. volya*: from *Narodnichestvo* to Marxism“. *Soviet studies* 30 (1978), br. 3: 297-312.
- Bruce, Scott G. „*Nunc homo, cras humus*: a twelfth-century Cluniac poem on the certainty of death (Troyes, Médiathèque de l'Agglomération troyenne 918, fols. 78v-79v)“. *The Journal of medieval Latin* 16 (2006): 95-110.
- Cornu, Pierre; Mayaud, Jean-Luc, ur. *Au nom de la terre: Agrarisme et agrariens en France et en Europe du XIXe siècle à nos jours*. Lyon: La boutique de l'histoire, 2007.
- Crowley, Timothy J. „Aristotle, Empedocles, and the reception of the four elements hypothesis“. U: *Brill's companion to the reception of Presocratic natural philosophy in later classical thought*, ur. Chelsea C. Harry i Justin Habash. Leiden; Boston: Brill, 2021, 352-376.
- Crowley, Timothy J. „Aristotle's 'so-called elements'“. *Phronesis* 53 (2008): 223-242.
- Diels, Hermann. *Predsokratovci: fragmenti*, 2 sv., prev. Zdeslav Dukat i dr. Zagreb: Naprijed, 1983.
- Glare, P. G. W., ur. *Oxford Latin dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968-1982.
- Hahm, David E. „The fifth element in Aristotle's *De philosophia*: a critical re-examination“. *The journal of Hellenic studies* 102 (1982): 60-74.
- Jouanna, Jacques. *Greek medicine from Hippocrates to Galen: selected papers*, prev. Neil Allie. Leiden; Boston: Brill, 2012.
- Kapović, Mate. *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Kingsley, Peter. „Empedocles and his interpreters: the four-element doxography“. *Phronesis* 39 (1994), br. 3: 235-254.
- Lecomte, Jean; Marganne, M. H. „La théorie des quatre éléments“. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique – Classe des sciences* 3 (1992), br. 1-4: 14-21.
- Leguay, Jean-Pierre. *Terres urbaines: places, jardins et terres incultes dans la ville au Moyen Âge*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2009.
- Levin, Saul. „*Homo : humus* and the Semitic counterparts: the oldest culturally significant etymology?“. U: *Papers from the Third international conference on historical linguistics, Hamburg, August 22-26 1977*, ur. J. Peter Maher, Allan R. Bomhard i E. F. K. Koerner. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1982, 207-216.
- Mallory, James Patrick; Adams, Douglas Quentin. *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Markotić, Danijela; Prelog, Petar, ur. *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2019.
- Markus, Tomislav. *Ekologija i antiekologija: kasna tehnička civilizacija i mogućnosti radikalnog ekologizma*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 2004.
- Mishkova, Diana; Trencsényi Balázs; Jalava, Marja, ur. „*Regimes of historicity*“ in *Southeastern and Northern Europe, 1890-1945: discourses of identity and temporality*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Mosse, George L. *The crisis of German ideology: intellectual origins of the Third Reich*. New York: Grosset & Dunlap, 1964.
- Oettinger, Norbert. „Die 'dunkle Erde' im Hethitischen und Griechischen. Alfred Heubeck zum Gedächtnis (20. 7. 1914 – 24. 5. 1987)“. *Die Welt des Orients* 20-21 (1989-1990): 83-98.
- Pipes, Richard. „*Narodnichestvo*: a semantic inquiry“. *Slavic review* 23 (1964), br. 3: 441-458.
- Róheim, Géza. „The psychology of patriotism“. *American Imago* 7 (1950), br. 1: 3-19.

- Sardoč, Mitja, ur. *Handbook of patriotism*. Cham: Springer Nature Switzerland, 2020.
- Schama, Simon. *Landscape and memory*. New York: Alfred A. Knopf, 1995.
- Venturi, Franco. *Roots of Revolution: a history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia*, prev. Frances Haskell. New York: Alfred A. Knopf, 1961.
- West, Martin Litchfield. *Indo-European poetry and myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

SUMMARY

The Idea of Earth from Divinity and Ancient First Principle to the Modern Ideologies of Land/Soil

This paper has been written on the basis of the introductory presentation read at the 7th Congress of Croatian Historians in Osijek. The topic of the Congress was *Zemlja* 'Earth' – intended as a contribution to the understanding of the area in which it was held for the first time, namely Slavonia, Srijem and Baranja. The Croatian noun *zemlja*, like the corresponding words in other languages, is highly polysemous. Two meanings can be identified as fundamental or original: one, *zemlja* (land) as a solid surface of the world on which animals and people move and plants grow, and the other, *zemlja* (soil) as the substance from which that base is made. All other meanings (dry land, plot of land, field, estate, province, country, planet, "this world") will prove to be derived from these two basic meanings. The word and the concept *zemlja* (earth) are not just polysemous, which means that we think and talk about different things when using them; they are also embedded, from the earliest times, in complex conceptual formations that can be tentatively called ideological. Ideas about the earth are entangled, as an essential component, both in the nationalist and the universalistic and transnational political movements and ideologies. In the request that the land should belong to those who work on it, one may discern a distant echo of the idea of the earth as the mother of all humans and of her care for those who know and respect her. A kind of secularised idea about the sanctity of the earth is discernible in the form of the recent formulations of ecological and ecopolitical thought.

Keywords: *zemlja* "earth" (word and concept); language; religion; mythology; philosophy; science; political ideology

Political Conflict and Violence in Late Medieval Dalmatian Towns*

This paper explores the role of political violence by considering selected cases of social crises, specifically in Zadar, Šibenik, Trogir and Split, where the use of violence affected social and power relations. One case was chosen to represent each city, and each example provides specific insights into the “culture of violence” in late medieval Dalmatian towns, particularly in comparison to Italian communes. The article also incorporates theoretical observations and concepts regarding the influential role of violence in altering or maintaining social order, which is evident in direct interactions and confrontations.

Keywords: crisis; political conflict; violence; identity; late medieval Dalmatia

Introduction

In the context of medieval crises and catastrophes, the main goal of this paper is to reflect on selected cases of political conflict and violence in several late medieval Dalmatian towns. Although the original conference presentation focused mostly on the case of Trogir, this paper expands the scope of research to the cases from Zadar, Šibenik and Split.¹ Political conflicts, violence and unrest represent extreme manifestations of so-

---

* This article was written within the research projects „Topography of Power: Eastern Adriatic Cities in Medieval Spheres of Power“ (IP-2019-04-2055) which is financed by the Croatian Scientific Foundation and „Communities, Communication, and Social Networks in the Croatian Middle Ages and Early Modern Times“ (COMNET, 380-01-02-23-40), funded by European Union, NextGenerationEU programme.

1 This article represents an expanded version of the conference presentation titled „Political Violence, Social Crisis and Communal Identity in Late Medieval Trogir“, given at the 5th *Triennale Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Crises and Catastrophes* in Zagreb, 2022.

cial crises, which crucially affected the process of social and institutional development in any past society. However, besides violence being an extreme manifestation of an ongoing social crisis, the outbreak of conflicts and political violence heavily influenced the forming of collective identities within each respective local community. The main antagonists and harbingers of social crises were more often than not the notorious local factions. However, they remained a crucial component of the social and political structure of the late medieval Dalmatian (and predominantly Mediterranean in general) communes.

One of the most researched and well-known urban areas in this regard is that of Northern and Central Italy. In the light of that, the paper will consider cases of political conflicts and violence in the Dalmatian towns of Zadar, Šibenik, Trogir and Split, whilst drawing upon a vast field of historiographical research about the politics of factions and the culture of violence, primarily in late medieval Italian cities. In that sense, the paper begins with the idea that internal conflicts are to be understood as an integral element of social and political life in late medieval urban communities.² Conflicts can manifest themselves in a latent or open manner. Namely, latent tensions have always been present in relations between divided groups that were competing for resources and social hegemony. However, in some cases these latent tensions could have burst into an open conflict and outright local factional wars.³

Accordingly, this paper will use the applied term “factions” for these kinds of political groups, due to the focus being put on conflicts which were centered around the seizure of political power and the subsequent control of material, symbolic and human resources that came along with it. Exactly in that sense, the paper will also utilize theoretical notions regarding the role of political violence as such from the field of political anthropology or sociology.⁴ In the subsequent sections of this paper the readers will find a more in-depth overview of the aforementioned historiographical literature and theoretical remarks. After that, selected cases of political turmoil in Zadar, Šibenik, Trogir and Split will be explored and shortly analyzed. At the end, the paper will provide some concluding remarks based on the insights presented throughout the discussion.

2 For that idea cf. Heers, *Parties and Political Life in the Medieval West*; Lantschner, *The Logic of Political Conflict in Medieval Cities: Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440*; Brown, *Violence in Medieval Europe*; Valente, *The Theory and Practice of Revolt in Medieval England*.

3 For example, about the dynamics of factional conflicts in Italian cities, among other things, cf. Padgett, Ansell, „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400 – 1434“, 1259-1319; Lansing, *The Florentine Magnates – Lineage and Faction in a Medieval Commune*; Martines, „Political Violence in the Thirteenth Century“, 331-353.

4 Cf. Schimdt, Schröder, „Violent Imaginaries and Violent Practices“, 1-25; Tilly, *The Politics of Collective Violence*; Bailey, *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*.

Historiography and theoretical framework

Out of the immense literature regarding factions or the culture of violence in Italy and other parts of the medieval West, it is possible to single out some of the most relevant studies. It would be useful to start from the studies that had a striving towards a synthetic understanding of the agency of political factions and the culture of violence. First of all, the studies of Jacques Heers can be understood as exemplary, namely his studies on the “family clans” and factional groups, with his primary research interest resting on the cities of northern Italy in the late middle ages.⁵ Relatively recently, a British historian Patrick Lantschner has in a way upgraded Heers’ work with his own comparative analysis of the “logic of political conflict” in selected cities of Northern Italy (Florence, Bologna, Verona) and Flanders (Tournai, Liege and Lille).⁶ However, we should also mention the pioneering book *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria* by Otto Brunner, which was important among other things for acknowledging the politics of feud and factions as important for truly understanding medieval societies.⁷

On the other hand, three selected books of conference proceedings also provide valuable and significant knowledge. The first one being the *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200-1500* (ed. Lauro Martines, 1972) with many pertinent insights on the role of violence and its social and even psychological roots.⁸ What is meant by psychological roots is in fact the emotional context and background of collective violence which, as it will be highlighted throughout this paper, influences the course of actions and motives for the outbreaks of violence and the induction of a vicious circle of vengeance and retaliation. Hence, the main objective of confronting one’s factional adversary in order to attain distinct political objectives can gradually devolve into a cycle of violent conflicts lacking any identifiable root cause, yet resulting in evident and devastating outcomes. Hence, the primary goal of tackling one’s factional opponent to achieve clear political goals can in time easily become a “ping-pong” of violent skirmishes with no discernible cause, but with clearly destructible consequences.⁹

The next title came out 40 years after the latter, namely *The Culture of Violence in Renaissance Italy* (ed. Samuel K. Cohn and Fabrizio Ricciardelli, 2012). This edition contributes by putting an emphasis on the idea that violence was not just commonplace, but basically an integral part of the world of the communes and its political practice. Besides that, some of the authors underlined that the conflict dynamics in the communes actually reflected the composite and poly-centric arrangement of power

5 Cf. Heers, *Parties and Political Life*; Heers, *Family Clans in the Middle Ages*.

6 Cf. Lantschner, *The Logic of Political Conflict*; Lantschner, „Revolts and the Political Order of Cities in the Late Middle Ages“, 3-46.

7 Cf. Brunner, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*.

8 Cf. Martines, „Introduction: The Historical Approach to Violence“, 5-17.

9 About the emotional dimension of political conflict cf. Lansing, *Passion and Order. Restraint of Grief in the Medieval Italian Communes*.

relations. The more centers of power there are within the same community, the more conflicts are to be expected. The edition also sheds some new light on the *popolo* corporations and the commoners in general, reevaluating their agency as being much more important than thought before. Moreover, the edition clarifies that violence was not just the prerogative of the ruling groups, but rather it was necessary to consider the counter-use of violence by peasants, artisans, commoners and the like to enhance or retain their status and rights. Therefore, we need to think in terms of an ongoing process of compromise between the ruling and the ruled, in the context of which violence proved to be a “tool” for negotiation.¹⁰

Next in our scope is *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt* (ed. Justine Firnhaber-Baker, Dirk Schoenaers, 2017), which is important primarily due to its refined approach to methodology and the conceptualization of new research regarding medieval revolts and uprisings, which often entailed the use of violence in some form and degree. However, the edition brings in one place many research papers that deal with different historical regions, and not just with Italian cities, which makes it an excellent comparative material. It is evident that all the authors are showing much more interest in people themselves and their individual and collective agency than was the case before. Also, the edition advises us to be extra careful with the primary sources themselves because they are often biased in some way by their authors and their own agenda and interests. Besides all of that, the papers in this edition have exercised a profound interest in the status and position of the non-elites and the communicative strategies between the elites and the non-elites, in the context of which revolt and violence are understood as forms of communication and negotiation.¹¹

In the light of that, we can extract two additional monographs. In the *Theory and Practice of Revolt in Medieval England* (Ashgate, 2003) the author, Claire Valente, considered the perspective of the rebels and rioters against royal or local authorities in the late medieval period. In her analysis she came to the conclusion that political violence was not irrational, but rather it was very calculated. In other words, the rebels were in most cases aware of the social boundaries regarding legitimate and illegitimate usage of violence. Therefore, violence was an integral part of the political culture, not just in theory but also in the political practice of the day.¹²

On the other hand, one can read in much more detail about the role and agency of the non-elites in the works of Samuel K. Cohn, or more precisely in one of his books *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1450* and *Popular Protest in Late Medieval Europe. Italy, France and Flanders*.¹³ Cohn concluded, based on more than a thousand cases of revolts, upbringings, protests or outbreaks of

10 Cf. Cohn, Ricciardelli (ed.), *The Culture of Violence in Renaissance Italy*.

11 Cf. Firnhaber-Baker, Dirk Schoenaers (ed.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*.

12 Cf. Valente, *The Theory and Practice of Revolt*.

13 Cohn, *Popular Protest in Late Medieval Europe. Italy, France and Flanders*; Cohn, *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425*.

unrest in late medieval Europe, that in most of the cases the *casus belli* for the revolts was to be found in the introduction of new taxes or changes in the existing tax policy all over continental Europe. However, the situation in Northern Italy was much more complex, but still the notion of “moral economy” (introduced by E. P. Thompson) was prevalent there, as was in other parts of Europe. In other words, people revolted when their existing rights came into question. Therefore, the reasons for revolt are not being found purely in the economic sphere, but rather also in the symbolic one, due to which it is very useful to use the concept of “moral economy” in these kinds of research.

Regarding medieval violence as a topic of research by itself, we can also pinpoint some studies, starting with the study *Violence in Medieval Europe* by Warren Brown. The book explores the character of medieval violence, which is presented as something intrinsic to medieval society, but in most cases there was no real consensus about whether violence was good (legitimate) or bad (illegitimate). The author underlines that it depended on the situation and on the fact of who was using it against whom and for what purpose. In other words, the chronicle of medieval violence can be understood as the story of the norms that people used to either legitimize the use of violence by themselves and their allies or to denounce the use of violence by their opponents.¹⁴

On the other hand, we can also consider the book of proceedings *“A Great Effusion of Blood?” Interpreting Medieval Violence*. The contributors in this edition have emphasized some of the things that have been previously mentioned. Specifically, violence was integral to the processes by which social status was affirmed or challenged, and material resources distributed within communities, and intrinsically essential to the construction and upholding of social order. Violence is also crucial in the process of identity formation, in which the “us” is sacralized and juxtaposed against the “contamination” of “them” (the Other).¹⁵

All of these ideas and notions have been well implemented and thoroughly examined in an exemplary study *Mad Blood Stirring. Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance* by Edward Muir. The author reconstructed a sequence of events from 1511 in which the two dominant Friuli factions clashed with extreme violence, until then basically unknown for the usual factional dynamics. The book shows us how the participants in factional conflicts mostly behaved according to traditional patterns and how the factions themselves served as an informal social institution which enabled collective action above the level of villages. However, factions were volatile and unstable social constructs, and therefore very fluid in their “membership”.¹⁶

On the other hand, we can examine selected studies of factionalism and the role of violence from a sociological or anthropological perspective, starting with the factional issue. We will pinpoint just two important authors in this respect – namely Jeremy Boissevain and Frederick Bailey. The first has authored the *Friends of Friends*.

¹⁴ Brown, *Violence in Medieval Europe*.

¹⁵ Cf. Meyerson, Thierry, Falk (ed.), „*A Great Effusion of Blood?*“ *Interpreting Medieval Violence*.

¹⁶ Cf. Muir, *Mad Blood Stirring. Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance*.

Networks, Manipulators and Coalitions (New York, 1974), in which he provides us with a critique of the structuralist approach in sociology and anthropology by putting an emphasis on processes and interactions between individuals and informal groups – which truly represent social reality. In other words, where the structural model sees consensus and stability, the processual one reveals conflict and change. Boissevain explores various types of informal networks, and the patrons or brokers that lead them in their collective drive towards acquiring power and resources. The contestations between competing networks, more often than not, result in some kind of conflict which ultimately leads to short-term or even long-term changes in the overall structure and social relations in a given community.¹⁷

Following him is Frederick Bailey and his books *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*, and the “sequel” *Treasons, Stratagems and Spoils: How Leaders make Practical Use of Beliefs and Values*.¹⁸ Bailey follows up closely with Boissevain, and in principle provides us with a comprehensive overview of what may be called simply the “political game”. Although his research is based on modern and contemporary events and political actors, the character of the “game” never truly changed. Therefore, regardless of the changes in historical conditions, theoretical notions and remarks about the social anthropology of politics are equally useful and vital for amplifying our capacity to fully comprehend and understand the politics of faction in medieval Mediterranean communes, or more precisely in this case in the selected late medieval Dalmatian towns. In short, in the first book Bailey distinguishes between the proclaimed norms and real practice in the “political arena” based on many modern examples. However, in the second book Bailey puts the focus more on the wider picture, thus underlining four main elements, namely political structure, historical context, actor’s agency and the subsequent set of actions and events which comprise the political processes. The factions compete over resources, whilst being limited by objective constraints and the feasibility of their political goals. The political arena proscribes normative rules for proper interaction, but in practice actors achieve victory by implementing strategic or pragmatic rules.

Having these general notions about the politics of factions and the “political game” in mind, our focus now turns to the topic of collective violence and conflict. First on the line is the collection of papers *Anthropology of Violence and Conflict* (ed. Bettina E. Schmidt, Ingo W. Schröder), which provides some fundamental insights about the transformative role of violence and violent conflicts. Conflicts and violence are never isolated from their historical context, and they are derived from the competitive relationship between divided and opposed political groups (factions). Besides that, violence is conditioned by the material infrastructure and prevalent cultural patterns of political behavior. Therefore, collective violence is never stripped from meaning, even

17 Boissevain, *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*.

18 Bailey, *Stratagems and Spoils. A Social Anthropology of Politics*; Bailey, *Treasons, Stratagems and Spoils: How Leaders make Practical Use of Beliefs and Values*.

when it really seems like a senseless act. In other words, society's cultural perspective induces conflicts by assigning a specific meaning to violent acts according to the experience of previous conflicts, which is subsequently preserved as objectified knowledge in a group's social memory. Therefore, acts of violence are in fact performative acts, which project specific and non-verbal messages to the targeted "audience". However, violence can be used as a tool for preserving the community and its existing social order, but also as a tool for deconstruction or transformation of the old social order into a new one according to the vision of the new power holders.¹⁹

These anthropological notions have been explored and implemented in the *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* by Max Bergholz. The author showed us that violence has a crucial role in creating and maintaining a certain stratification of power within a given social order. To paraphrase the author, intra-communal violence has the ability to swiftly alter the social and political identifications in ways that markedly differ from the conditions before a period of violent conflict. In that regard, each new wave of violent skirmishes facilitates and extremely accelerates the identity and boundary-making processes. Although destructive in nature, violence is at the same time a generative force which can uphold and transform existing identities or create new social identities and configurations of power. Therefore, violence can be understood not just as a form of behavior or a tool for maintaining or reconfiguring power relations, but also as the main catalyst for social change. Those that command and exercise violence in conflicts are able to create new sources and forms of power previously unknown.²⁰

At the same time, it is of utmost importance to acknowledge the psychological dimension of this story. Violence implies injuries, murders, tortures, thefts etc., and all of that includes the negative emotion of pain, which manifests itself through mental and physical suffering – like in anger or anguish. In other words, the suffering contributes to the creation of a resilient and stern memory of the violent events, and the memory subsequently maintains the pain and bitterness of the past very much alive.²¹ The memory, a vengeance narrative in fact, also obliges new generations to avenge their predecessors, or in other words we can discern a fundamental connection between violence and memory. That connection generates necessary conditions for new outbreaks of collective violence in a vicious circle that goes beyond the "rational" interests or goals.²² Therefore, the repeated use of political violence over time contributed to the formation and longevity of a factional mentality (that is, a culture of violence), where even the most insignificant verbal insult could trigger a bloody factional war.

19 Cf. Schmidt, Schröder (ed.), *Anthropology of Violence and Conflict*.

20 Cf. Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*.

21 Cf. Heers, *Parties and Political Life*, 197 and 255; Lansing, *The Florentine Magnates*, 164-166 and 183-191; Enders, *The Medieval Theater of Cruelty*, 63-75 and 93-94.

22 Cf. Muir, *Mad Blood Stirring. Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance*, 126.

The process of polarization which puts the emphasis on the boundaries and differences between opposed groups is understood as one of the main elements of political identities. Besides the boundaries which separate “us” from “them”, we need to underline also the shared stories about those boundaries, social relations across the boundaries, and social relations within the boundaries – to use some insights from Charles Tilly and his aforementioned book *The Politics of Collective Violence*.²³ Thus, violence affects memory and memory then amplifies the existing boundaries between the opposed groups, whilst widening the chasm of differences and reducing options for compromise or consensus. All these theoretical remarks cannot be implemented or actualized fully with the preserved primary sources for the late medieval Dalmatian cities, but nonetheless they enable us to conceptualize and comprehend much more clearly the political conflicts and collective violence in late medieval Zadar, Šibenik, Trogir and Split during the 14th, and the beginning of the 15th century.

Conflicts and Violence in Late Medieval Dalmatian Towns

First of all, we will examine two cases of conspiracies that occurred in Zadar in 1346, during the famous Venetian siege of the city. By examining these cases, we will touch upon not just the physical aspect of violence, but also upon its symbolic purpose and significance as a tool or medium for projecting messages that are supposed to, in this context, reinforce existing social hierarchies. In other words, we will explore the performativity of violent public spectacle on the example of Zadar. However, before venturing into the details of the riots and conspiracies, it is necessary to illustrate the historical context in which they came to pass. The Zaratins rebelled against Venetian rule in summer of 1345, encouraged by the young and ambitious Louis of Anjou, the king of Hungary. The Venetians tried to make the Zaratins think again about their rebellion by sending them several letters during June and July, but that did not change the Zaratins' decision – thus the Venetians laid siege to Zadar on the 12th of August 1345.²⁴

The most important primary source which testifies about the siege is an extensive and unusual chronicle called *Obsidio Iadrensis*. The chronicle traces the events regarding the siege, meticulously and in much detail, from the summer of 1345 until January of 1347. But the authorship of the chronicle remains unknown to this day. Although it was previously speculated that it could be attributed to Nikola de

23 Again cf.: Tilly, *The Politics of Collective Violence*, 32.

24 About the rebellion and the Venetian siege cf. Nikolić Jakus, „Vrijeme rata, kuge, zatočeništva. Zadar-ske plemićke obitelji i posljedice mletačke opsade 1345./1346. i Crne smrti“, 9-12; Begonja, „Sred-njovjekovno djelo Obsidio Iadrensis. Opsada Zadra kao povijesni izvor za prikaz vojnopomorske moći Venecije u 14. stoljeću“, 81-88; Kurelac, Karbić, „Uvod – Ljetopis Obsidionis Iadrensis libri duo, njegovo historički i povijesno značenje“, 3-20. Klaić, Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 242-244.

Matafaris, the then Zadar archbishop, who fled the city after the siege due to his resolute anti-Venetian attitude, it seems more likely that the author was some other Zadar cleric.

Although Zadar was a rich Dalmatian city, the Zaratins were ultimately no match for Venice without some serious external help and support. And in these circumstances, the Zaratins were in dire need of war galleys if they were to counter Venetian superiority on the sea. However, the Hungarian king Louis had no navy at his disposal to lift the Venetian siege. The fact that he came with an army and made camp in the vicinity of Zadar in the first half of November 1345 basically had no effect on the overall situation.²⁵ The king retreated from Zadar, but continued to encourage the Zaratins to maintain the rebellion, whilst promising to return again with his army. Although the king came back again in June 1346, the aftermath was the same due to the nonexistence of any kind of fleet.²⁶ He was to enter Zadar in triumph only in 1358, when a much better planned war effort against Venice brought him victory and the acquisition of the entire Eastern Adriatic coast from Kvarner to Drač (Durrachium).²⁷

After several months the siege started to take its toll on the internal relations and attitudes within the city. Besides the frequent clashes between the Zaratins and the Venetian mercenaries and retainers, a great problem was the Venetian naval blockade (a standard tactic), by which it was forbidden for any ship to enter or exit the Zadar area. That subsequently led to problems with supply and food shortages, which became more obvious in January of 1346, when the first pro-Venetian conspiracy was discovered.²⁸ Although the chronicle does not reveal much about this situation, it provides us with the information about a small group of Zaratins who conspired with Venetians to deliver the city to them, with the help of a group of Venetian mercenaries. At the very same day, on the 23rd of January 1346, the Venetians tried to break through the defensive chain in the city harbor, counting on the conspirators to work for them from the inside. However, the Venetians did not succeed and the culprits were interrogated and tortured by the Zadar authorities, but the anonymous chronicle does not mention how these conspirators were punished.²⁹ The changed war-induced social and economic circumstances affected the radicalization of the political situation in the city – the longer the siege was to be maintained, the overall level of discontent among the Zadar population was to increase.

In that regard, the second conspiracy, from July 1346, had much more support and thus the chronicle dedicated an entire chapter just for the “plebeian sedition”, as he calls it.³⁰ This title obviously resonates the level of contempt a member of the political or ecclesiastic elite can harbor towards the “plebeians” who dare undermine the social

25 Glavičić et al., *Obsidio Iadrensis*, 25.

26 Glavičić et al., *Obsidio Iadrensis*, 29-30.

27 About that see in much more detail: Ančić, „Rat kao organizirani društveni poduhvat: Zadarski mir kao rezultat rata za Zadar“, 39-137.

28 Glavičić et al., *Obsidio Iadrensis*, 192-193.

29 *Ibid.*, 194-195.

30 *Ibid.*, 250-251.

order in the city – whilst having Venetian support. The commoners were growing restless during the summer of 1346, and the streets were becoming unsafe for the Zadar noblemen and the representatives of the city government, as they were the main targets for the commoners' insults. The commoners wanted to put an end to the siege, and to achieve some compromise with the Venetians, but the noblemen were strictly opposed to that. On the 19th of July 1346, an armed host of the city's commoners gathered on the main city square with the goal of delivering the city into Venetian hands, as they did not want to suffer any more under the Venetian siege, which by then lasted almost a year.³¹

The city authorities started to share large amounts of gold coins to the city commoners, but that did not solve anything. Moreover, and still on the same day, the armed groups of commoners started directly to demand Venetian rule over the city, and the noblemen apparently found themselves in an undesirable situation with no clear solution. Due to the fact that the governing rectors of the city refused to submit to Venetian rule, the commoners started to become even more audacious in their conduct and open support for the Venetian cause. The whole city found itself in a state of unrest and the defense of the city hanged by a thread. However, the main leader of the commoners' group, an unnamed but wealthy Zaratina citizen, for some reason escaped the city and joined the Venetian forces. That left the rest of the commoners without clear leadership, and the city rectors used that for their own advantage. With the help of commoners that stayed loyal to them, they succeeded in capturing some Zaratins who openly sided with the enemy. The prisoners confessed what they knew about the conspiracy and named the culprits. So, eleven of the most prominent rebels commoners were thrown into the dungeon, and among them was Bivald, son of Grgur de Botono, together with his own eldest son Grgur, who were in fact noblemen.³² The latter entirely changes the perspective of the situation, and the involvement of noblemen means that we are talking about a faction, and not about a "plebeian" uprising against the noblemen-led city government. Therefore, as in other medieval communes, the contestation between major powers over local communities exacerbated existing divisions within the political elite, which led to extreme polarization during times of social and political crises. And that is why situations of open conflict or crisis are useful in the context of understanding the dynamics of social and political processes, which are invisible in formal or ordinary primary sources. However, since we lack more relevant sources, it is also possible that the harsh conditions of the siege facilitated the development of a new social rupture, or at least extremely intensified latent and harmless divisions, which led to an open conflict.

According to the chronicler, two noblemen together with two commoners were executed for their involvement in the conspiracy. Four of the commoners were to be

---

31 *Ibid*, 252-253.

32 *Ibid*, 254-255 and 256-257.

blinded, and the rest locked in prison for eternity.³³ Although we do not know how the punishments were carried out, it is probable that the executions were public, especially given the fact how they executed noblemen together with commoners, which is a very rare case. It seems that the fiery anger of the commoners had to be extinguished with “noblemen’s blood”, but the guilty commoners had to be punished as well. However, we do not know if the punishments were really enforced in the way the chronicler narrates. Nonetheless, violence can also serve as a public spectacle or ritual that conveys clear messages to the rest of the populace about the “natural order” of things in the community.³⁴

We should also draw some attention to two further instances of political dissent that occurred in Zadar but are regrettably poorly documented. We are aware of them solely due to the *Memoriale* of the Zadar nobleman Pavao de Paulo, which tracks the history of Zadar and Dalmatia from the middle of the 14th until the beginning of the 15th century.³⁵ Specifically, we are talking about unsuccessful plans for uprisings in the years 1384 and 1401.³⁶ In the first case, Pavao writes that on the 8th of July 1384, a conspiracy in Zadar was discovered. Zaninus, the draper, his relative Dancarolus, Petar Franchalanca and Miscolo Milesich were identified as the main conspirators, and on the 11th of July they were all dragged (except Miscolo) around the city and subsequently decapitated on the main city square. Their decapitated bodies were kept on the square until the end of the day.³⁷ In the second case, Pavao mentions even more briefly that a tailor Antonio conspired with the shearer Angelo, son of Nikola, against the Zadar noblemen, with the goal of killing some of them. Antonio was decapitated on the 6th of December 1401 on the main city square.³⁸

It should be noted that the aforementioned professional designations, such as draper, tailor or shearer, do not imply that these individuals were mere workers. Indeed, it is much more likely that they were proprietors of artisan and craft workshops, or merchants in this kind of merchandise. But all in all, these two cases share obvious similarities with the situation from 1346, and the aspect of public humiliation and execution is even more pronounced. A violent and armed uprising in 1346, and two

33 *Ibid.*, 256-257.

34 It is important to mention a recently discovered fragment of an inquisitional procedure against a Florentine mercenary in Venetian service by the name of Uguiccionus, who was brought to Zadar to achieve the capture of the city. The trial is documented between the 16th and 17th of September 1346, and the mercenary was sentenced to death by decapitation. His arrival was obviously a part of a new tactic after the failure of the uprising of commoners. Cf. Begonja, „Nervus belli, pecunia infinita – mletački plan o zauzeću Zadra u zapisniku inkvizicijskoga sudskog postupka iz 1346. godine“, 167-169. A certain „Tuscan“ with an „unjust conception“ and even „worse purpose“ is briefly mentioned in the chronicle, and obviously fits the description of the person of Uguiccionus. Cf. Glavičić et al., *Obsidio Iadrensis*, 272.

35 Cf. Šišić, „Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga“, 2-42.

36 Cf. Klaić, Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*, 242-246.

37 Šišić, „Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga“, 8

38 *Ibid.*, 33.

conspiracies to instigate violent uprisings in 1384 and 1401 were suppressed with violent retaliation and/or preemptive executions. In other words, “legitimate” violence is used to constrain “illegitimate” forms of violence, and thus violence basically always generates new violence. On the Zadar example we were considering cases in which violence in the service of maintaining the given social order triumphed over the violence which sought to make changes in that order and the existing power relations.

***

As it happens, we will now again scrutinize events induced by a Venetian siege – in this case in the city of Šibenik between October 1409 and October 1412. In other words, the focus will be on the commoner uprising, which happened in late August of 1409, and led to the banishment of the ruling noblemen group in the city and the establishment of several commoner captains. Not long after that, Venice started to encircle the city and launch a siege, which went poorly for them all the way until the middle of 1412, as was the case with their war efforts in Dalmatia in general. After the Venetians concluded an agreement with king Ladislaus of Naples, by which they acquired his rights and territory he controlled in Dalmatia, they immediately started to act upon it. Therefore, Venetian forces quickly established their rule in Zadar, its immediate surroundings and hinterland, in July, only days after the conclusion of the agreement. The Šibenik nobles were at the moment in favor of recognizing Venetian rule, but the commoners (or at least the organized part of them) staged the aforementioned coup in August 1409 to prevent such development.³⁹

However, the Venetian actions in Šibenik were not effective and quickly came to a halt. They probably had other priorities and the upcoming winter conditions were not assuring. Besides that, Sigismund, the king of Hungary, appointed a Czech knight, Pan Peter de Mislen, as his lieutenant and commander of the royal forces in Šibenik – placing there a detachment of troops. Together with him, the defense of the city was organized by the actual count of Šibenik Ivaniš Nelipić, the hereditary count of Cetina, who sent 300 men-at-arms to Šibenik.⁴⁰ It seems that the king tolerated the commoner captains and their acts against the Šibenik noblemen, as they were all united against Venice for the time being. However, some of the exiled Šibenik nobles actively engaged in Venetian interest by taking over the fortifications in the Šibenik surroundings early on and holding them basically as Venetian mercenaries.⁴¹

The most direct source regarding the commoner uprising stems basically from one page within the register of Šibenik’s council proceedings. On the 7th of May 1412, by the order of Pan Peter de Mislen and count Ivaniš Nelipić, who were exercising authority in the king’s name, the commoner leaders in Šibenik were seized and held captive.

39 About the early development of the situation in Zadar and Šibenik cf. Šunjić, *Dalmacija u XV. stoljeću*, 44–48; Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 867–868.

40 Šunjić, *Dalmacija u XV. stoljeću*, 48–49; Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 870; Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350. – 1416.)*, 217.

41 Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350. – 1416.)*, 213.

These were Grgur Draganić, Antonio Mavrov, Disman Slavogostov, Marko Radević, Ivan Radević and Ivan Sfistić. Four of them, namely Ivan Radević, Antonio Mavrov, Disman Slavogostov and Marko Radević were taken away and decapitated during the following night, and immediately buried in the Dominican monastery. Subsequently, Pan Peter and Ivaniš Nelipić brought back the exiled Šibenik nobles to the city and reinstated them to their former social and political status. Amongst them the new rectors of Šibenik were appointed, and these were *ser* Stjepan Dragojević, *ser* Stjepan Milatkov, *ser* Grgur Mexe and *ser* Luka Kožičić.⁴²

However, it seems that these actions were not viewed positively by a large part of the Šibenik population, which is evident from a confidential document of the Venetian Senate from 11th of July 1412. The Senate voted in favor of aiding an uprising in Šibenik targeted against Pan Petar and all the other king's men in the city. This decision was based upon a testimony of an unnamed Šibenik noble. He told the Venetian authorities that the majority of the population of Šibenik were not satisfied with the arbitrary governing of Pan Peter and the royal forces in Šibenik, due to their cruel conduct, which also meant decapitation or banishment of certain Šibenik citizens. The latter probably implied the execution of the leaders of the Šibenik commoners, but maybe there were other decapitations we do not know of. Therefore, the Šibenik nobleman assured the Venetians, that the Šibenik people were ready to kill Pan Peter and the rest of the king's men and to welcome Venetian rule over the city.⁴³ On the same day the Venetian authorities sent a letter to Šibenik, offering amnesty and benevolent rule if it would just submit to Venice.⁴⁴

We do not know what transpired truly in Šibenik all the way until the 30th of October 1412, when the city finally surrendered to Venice. Did the people of Šibenik engage against Pan Petar and the king's men as initially planned or not – it cannot be said for certain. However, we do know the conditions under which Šibenik agreed to accept Venetian rule, and there were in total 18 of them.⁴⁵ Venice mostly conceded and agreed to most of the conditions, but not to them all. However, some of these clauses can be used as mediatory or indirect information about the events in Šibenik. In practice, the people of Šibenik asked Venice to confirm the nobleman status to around 20 people from among the commoners, who became nobles during the siege, and Venice readily accepted that.⁴⁶

However, it is important to note that Šibenik was obviously a bit different in comparison to the majority of Dalmatian towns regarding the noblemen-commoner relations. It seems that the social differentiation between nobles and commoners in Šibenik was not as developed as in other Dalmatian cities, and that the idea of a formal transition from commoner to noblemen status was not perceived as abhorrently as it was by the noblemen elites in Zadar, Trogir, Split or Dubrovnik. Moreover, one of the

42 Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VI, doc. CCXXVI, 260.

43 *Ibid.*, doc. CCXXXVII, 272-273.

44 *Ibid.*, doc. CCXXXVIII, 273.

45 *Ibid.*, doc. CCLI, 288-293.

46 *Ibid.*, doc. CCLI, 289.

conditions for Venice was to confirm the established custom of accepting a commoner family in the ranks of the nobility every year on Saint Michael's feast. That formally implied permanent membership in the General council.⁴⁷ Moreover, in the city of Rab, the commoners and the noblemen shared participation in the General council during the 14th century, although the noblemen became a majority until the end of the 14th century and the commoner families *de consilio* lost their previous importance.⁴⁸

Venetian authorities acted swiftly to reconcile the opposed Šibenik factions, so they declared a mandatory conflict resolution on the 30th of December 1412, which obliged the ruling faction, as much as the exiled faction.⁴⁹ However, the real effect of this treaty remains in speculation. Due to a lack of direct sources between August 1409 and May 1412, there is unfortunately nothing more we can say about these commoner leaders functioning and coexisting with Pan Peter and count Ivaniš throughout that period. On the other hand, we can see that various noblemen or citizens of Šibenik acquired life-time pensions from the Venetian state as a reward for their involvement in favor of Venetian interests.⁵⁰

Yet, besides the material component, we could also say that these Šibenik nobles and other supporters of Venice acquired social capital as loyal Venetian subjects, based on their actions during the war. That had to imply also a somewhat privileged position in the new Venetian social order in Šibenik, and a disputable social position of the former royalist exiles – at least in the immediate period after 1412. Therefore, it is evident that political and war-like violence led to a redefinition of internal social and political relations in Šibenik, which changed the overall social stratification in the city to some degree after 1412. The introduction of some 20 commoners into noble status and the dominance of the pro-Venetian faction in the city represent the most apparent evidence for the transformative role of violence in power relations on the case of Šibenik in the early 15th century.

***

There is a multitude of information regarding factional conflicts in Trogir, but we will strive for brevity here. Thus, we will primarily focus on selected instances of factional violence in 14th century Trogir. Specifically, there are three documented occurrences of overt factional conflicts or skirmishes during this century: the period between 1310 and approximately 1330, the subsequent events in 1357 and 1358, and finally, the last episode spanning from 1386 to 1395. However, within this section of the paper, we will place particular emphasis on the initial period, which can be extensively traced both independently and in connection with other instances in 14th century Trogir.

47 *Ibid.*, doc. CCLI, 289.

48 Cf. Mlacović, *Građani plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, 249–275.

49 Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VII, doc., 51–59.

50 For example, Ivan Mišić received his right for an annual stipend of 150 Venetian gold ducats on the 10th of May, 1413, whilst Radić Šižgorić received on the 30th of March 1419, a right for an annual stipend of 150 libras, which was around 50 or so gold ducats at the time, see: Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VII, docs. LII and CC, 117–118 and 280.

Concerning the primary sources, the study has utilized the written (not yet published) legacy of Ivan Lučić – Lucius, comprising thousands of documents with relevance to Trogir, and to some extent other Dalmatian towns too.⁵¹ Additionally, the research relies on municipal council records and legal documents from late Dalmatian sources, Dalmatian chronicles (specifically from Zadar and Split), as well as various missives from Venetian and royal Hungarian sources, among other primary materials.⁵²

Based on the aforementioned historical and theoretical literature, it is possible to identify with great certainty the political factions in Trogir during the 14th century. They consisted of nobles, commoners and other individuals or minor groups active in the city's social and political life. These factions engaged in political rivalry for control within the Trogir political community. The competition, as we will see, often led to the escalation of latent social conflicts into overt factional violence. The intensification of these conflicts was directly influenced by geopolitical shifts within the Hungarian Kingdom or Venice on the one hand, and by the dynamic of political relations between the Hungarian ruler or representatives of the Hungarian royal government in Croatia and Venice on the other. Within this framework, some of the Trogir's political actors can also be viewed as part of broader social networks led by influential figures or structures within the Kingdom of Hungary or the Venetian Republic. Despite the "global" political context influencing and intensifying local political dynamics, the essence of these dynamics stayed rooted in the social and political relationships within the local community.⁵³

In the first period, the factions of Marin son of Andrija (Andreis noble family), and that of Matej son of Zore (Cega noble family), clashed at one moment in 1310 or 1311. Marin as a protégé of the Croatian Bans Pavao I and Mladen II, together with his entourage violently confronted representatives of the city government, even killed one notary and wounded the city consuls. That consequently led to his expulsion from the city and the acclamation of Matej as the new rector and captain of the city. However, the situation within the city was in a constant and chaotic state of flux until 1322 and the recognition of Venetian rule over the city.⁵⁴

51 Cf. HR-NAS-OIL, vol. 542, 540, 535.

52 For example: Popić, Bećir, *Acta et reformationes consiliorum civitatis Tragurii (saec. XIII-XV)*.

53 Cf. for much more detail about this in recent historiography: Bećir, „Plemstvo kasnosrednjovjekovnog Trogira“, Bećir, „Crkvene institucije u srednjovjekovnoj praksi. Trogirski kanonici i gradske prilike u 14. stoljeću“, 21-46; Bećir, „Između 'tiranije' i političkoga legitimiteta. Prilog poznavanju političke kulture kasnosrednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske“, 83-104; Bećir, „Između političkog i kaznenog egzila – prisilne migracije u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“, 1-31; Popić, Bećir, „Najstariji sačuvani sveščić srednjovjekovnih zapisnika komunalnih vijeća grada Trogira: pitanje datacije i kronologije“, 46-62; Popić, Bećir, „Vrijeme i okolnosti nastanka zapisnika papinske istrage u Trogiru 1319. godine“, 53-103; Popić, „Political Expressions of Pragmatic Literacy in Thirteenth Century Trogir: A Sketch for a Portrait“, 47-82; Popić, Bećir, „Politički poredak i zapisnici komunalnih vijeća srednjovjekovnog Trogira“, 1-87. Compare the literature cited in the aforementioned titles for further reading.

54 Bećir, *Plemstvo*, 64-65.

At first Matej's grip on the city was not so firm as it will be in later years, and that is visible primarily due to the fact that in 1312, Pilater, son of Rambert de Monte Luponis (Montelupone), as a new *podesta* of the city was appointed, together with his vicar Rainerius, son of Manfred de Ripa Transonis (Ripatransone) – both of them coming from the Marche region in Italy. It is probable that this was an attempt to reconcile the factions because Marin returned briefly to the city at some point in early 1312. The rule of Pilater is directly attested between March or April and August of 1312, but thanks to a unique primary source, the fragments of a papal investigation from June 1319, we can discern the background of the most important factional events between 1310 and 1317 – which includes an explanation for the departure of Pilater and Rainerius from the city.⁵⁵

The papal investigation was conducted primarily to establish the circumstances of the destruction of the Tragurin Franciscan monastery in May 1315, by order of then *podesta* and *capitaneus populi* Matej. However, the fragments of the register of the investigation are comprised of short written testimonies given mostly by Tragurins, which help us to reconstruct many events from the time of Matej's rule (1310-1317).⁵⁶ Therefore, it is mentioned that Pilater left the city and delegated authority to his vicar Rainerius, but Matej decided to use this situation and forcefully seize full power over the city in late summer of 1312.⁵⁷ In this context we must take into consideration the death of Ban Pavao I in May 1312, which surely influenced Matej's decision to organize a coup within the city. Pavao's son and successor first had to establish his rule, and therefore the events in Trogir were not a priority for him.⁵⁸ Once Mladen II consolidated his rule through peace negotiations with Venice, pacifying dissent among his vassals the Kurjakovići from the Lika and Krbava region and fighting off his rivals, the Slavonian magnates of the Babonići kindred in the northern parts of his dominion, he shifted his attention to Trogir at the beginning of 1315.⁵⁹

The relations between Matej and ban Mladen II and his Bribirski kindred deteriorated rapidly in February and March 1315, which led ultimately to an attempted siege of the city by the forces of Ban Mladen at the end of May 1315, in the context of which the destruction of the Franciscan monastery occurred. Although the primary goal of

55 Bećir, *Plemstvo*, 68-69.

56 The fragments are preserved thanks to Lučić's transcript from the 17th century in HR-NAS-OIL, vol. 542, fol. 70-73v. See more about that, as the published transcription of the fragmentary record of the papal investigation, in: Popić, Bećir, „Vrijeme i okolnosti“.

57 HR-NAS-OIL, vol. 542, fol. 70v. Pilater and Rainerius are attested between April and August in the judicial documents. Cf. Barada (ed.), *Monumenta Traguriensia. Acta Curiae comunis Tragurii. Ab 1310 usque 1331*, doc. 46, 138. (hereafter: Barada, *Monumenta* IV). Cf. Popić, Bećir, „Vrijeme i okolnosti“, 94.

58 About that cf. Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, 18-22; Karbić, „Odnosi gradskoga plemstva i bribirskih knezova Šubića. Prilog poznavanju međusobnih odnosa hrvatskih velikaša i srednjovjekovnih dalmatinskih komuna“, 56-58.

59 The conflicts with the Kurjakovići and Babonići occurred at the end of 1314, and the beginning of 1315. Cf. Popić, Bećir, *Najstariji sačuvani*, 51.

Ban Mladen was to expel Matej and his group, and to install his “candidate” as the head of the city, namely Marin and his entourage which were still in exile – he was at the end satisfied with imposing a tribute to Matej of 10 000 libras.⁶⁰ In other words, the ban continued to tolerate Matej’s rule for a while, but he surely did not give up his original intent of banishing (and punishing) Matej and his accomplices.⁶¹

However, as it can be discerned from some of the testimonies in the fragments of the papal investigation, Matej was ousted by his own accomplices and followers under the circumstances of an attack on the city by joined forces of Marin’s faction and detachment from Šibenik.⁶² Although no one in the testimonies mentions when something really happened, we can still reasonably assume that Matej’s political fall went about in the autumn of 1317, but before the truce between Trogir and Split, as documented on the 30th of October 1317.⁶³ And now Matej found himself in exile, or on the other side of the medieval “wheel of fortune”, whilst Marin and his followers occupied positions in the government. However, they did introduce a foreigner for the *podesta*, which still marked a renewal of that practice before Matej’s ascension.

Bartholomeo Michieli served as the new *podesta* of Trogir between November 1317 and January 1319, after which a temporary rector, Almerico Bertoldini, administered the city until April 1319. From then on Corrado de Turrus acted as *podesta* until the beginning of 1320, when he was murdered – probably by the adherents of the former Matej’s faction.⁶⁴ The partisans of Marin’s faction found themselves subsequently again in exile, and they even went to Dubrovnik pleading the city authorities to appeal for them to Ban Mladen who was at the time in the city’s hinterland.⁶⁵ Therefore, the factional violence still continued, and we also know that the *podesta* of Trogir, a Venetian patrician Matteo Manolesso, was expelled from the city in late 1321, as he was accused of making deals with Ban Mladen II without the consent of the Tragurins.⁶⁶

There were some new winds blowing from the beginning of 1322, which hinted at a change of power relations to the detriment of Ban Mladen. More specifically, Šibenik and Trogir concluded together a secret alliance against Ban Mladen, and with the support of Venice. They subsequently recognized Venetian rule in March (Šibenik) and April (Trogir) of 1322, while the war against Ban Mladen waged by king Charles Robert and proxies started in July 1322.⁶⁷ It was only from 1322 on that we see a halt in the

60 Bećir, *Plemstvo*, 64; Popić, Bećir, *Vrijeme i okolnosti*, 58-59.

61 For example, on the 19th of November 1316, Ban Mladen requested Matej to recollect some debt a Tragurin had towards him, whilst stating that there is no alternative, and how he shall attack Matej if he doesn’t do as requested of him. Cf. Barada, *Monumenta* IV, doc. 134, 498-499.

62 Bećir, *Plemstvo*, 90; Popić, Bećir, *Vrijeme i okolnosti*, 75, 97; OIL, vol. 542, fol. 73v.

63 Cf. Smičiklas (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. VIII, doc. 380, 462.

64 Bećir, *Plemstvo*, 88-89.

65 Cf. Gelčić, *Monumenta Ragusina. Liber Reformationum*, vol. IV, 172.

66 Cf. Šime Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. I, doc. 507, 328.

67 Bećir, *Plemstvo*, 65-66.

open factional violence, but Marin's faction was still in exile, and that situation was to last all the way until the early 1330s. Venice instigated a conflict resolution between the Trogir factions in 1326, and again all over in late 1328.⁶⁸ In other words, the factional conflicts perpetuated themselves over two decades in Trogir. This first episode can also be understood as a formative period for the Tragurin factions in the 14th and the beginning of the 15th century because the factional cores remained stable during this long timespan.

The second episode occurred on the 5th of December 1357, when the Trogir archdeacon Jakov son of Petar (Vitturi noble family) launched an attack on his rivals, Josip son of Stjepan and Stjepan son of Mihovil (both from the Cega noble family). The first was a distinguished nobleman and the leader of one of the factions, whilst the latter was the acting bishop of Hvar and Brač, and a former canon of the Trogir cathedral chapter. The archdeacon succeeded in mobilizing a large group of the commoners, in a situation when Venice was apparently losing the war against the Hungarian king Louis.⁶⁹ Therefore, the conflict occurred during a political vacuum. As at the beginning of the 14th century, the conflict implied various forms of violence, such as attempts of murder, physical attacks, thefts, destructions of property, or exiles. However, the Ban of Dalmatia and Croatia, Ivan Chuz, came to the city in March 1358 to establish royal rule over the city and to order an investigation into the events that took place in December of 1357. The investigation was probably conducted in summer of 1358, whilst the final verdict with the names of the culprits and their designated punishments was declared in August 1358.⁷⁰

The third episode had its roots in a brief outbreak of unrest in Trogir in November of 1386, caused partially by the countship of the Zadar nobleman Pavao de Paulo. The immediate consequence of the unrest was the banishment of Pavao from the city and a short reconciliation mediated by Raymond, the general governor of the Dominican order, and Simon de Nespoli the bishop of Melfi.⁷¹

However, this only postponed a real escalation in factional relations, which happened on the 27th and 28th of December 1387. The faction led by the Vitturi and Andreis families, helped by a group of commoners, had the leaders of the opposing Cega faction put to death – these were Augustin son of Kažot (Casotis noble family), Stjepan son of Dujam and Petar son of Josip (both Cega). These acts yet again led to new cases of factional violence, exiles, confiscations of the property of those which escaped or were banished from the city, and the distribution or sale of their property.⁷² The victorious faction took over power and stayed in it all the way until July 1392, when the

68 *Ibid.*, 103–112.

69 Some information is available in the so-called *A Cutheis Tabula* chronicle. Cf. Lučić, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, 384. Also cf. Bećir, *Plemstvo*, 137–139.

70 See the record of the investigation: HR-NAS-OIL, vol. 540, fol. 13–16v. For the official verdict cf. HR-NAS-OIL, vol. 540, fol. 20–24v. Cf. Bećir, *Plemstvo*, 138–140; Bećir, *Crkvene institucije*, 38.

71 Šišić, *Ljetopis*, 9–10; Bećir, *Plemstvo*, 175–180.

72 Šišić, *Ljetopis*, 12; Bećir, *Plemstvo*, 180–197.

exiles came back in secret and killed the leader of the ruling faction, i.e. Lompre son of Micacius on the city square.⁷³ This led to the reversal of roles, the exiles came to power, and the ruling group had to go to exile. However, in 1395 with the mediation and pressure from the royal authorities in the person of the Croatian Ban Nicholas of Gorjani/Gara, a conflict resolution was found, which truly did have an impact, as there was no open conflict in Trogir until the Venetian siege and seizure of the city in June 1420.⁷⁴

Although we do not have that kind of sources, it is still probable to assume that the factional violence led to the formation of a distinctive factional memory, or a narrative of vengeance which influenced the perpetuation of the factional tensions and hostilities. The more violent these confrontations happened to be, the more polarized the groups became through the century, and that manifested itself openly in the period of open conflicts. Therefore, we see a continuity of the original factional divides from the beginning of the 14th century, with visible roots in the second half of the 13th century, and their clear effect on the process of the institutional molding of the Trogir commune. But the factional *fortuna rota* stopped after the official agreement between the warring Trogir factions from January of 1395, which did stabilize the political situation by placing the whole blame on the commoners, whilst uniting the noblemen community.⁷⁵

***

Now we will examine probably the earliest known situation of open factional struggles in late medieval Dalmatia. The famous chronicle of the archdeacon Toma of Split is, as far as we are aware, the only surviving primary source which recounts what occurred in the first factional crisis in the 1230s.⁷⁶ Probably the main reason why Toma had the need to describe these events lies in the fact that it served to him as a proof for the introduction of the *regimen Latinorum* – his term for the *podesta* system of governance. Toma was very much personally involved with this effort, and he was probably the most ardent supporter of its introduction within Split. As a former student of the University of Bologna, Toma was well acquainted with the Italian political experiments at the beginning of the 13th century.⁷⁷ In other words, in 1239 Gargan de Arscindis from Ancona assumed the mantle of the first *podesta* of Split and brought about some important administrative changes and reforms in the functioning of the Split commune. Moreover, he was probably the first *podesta* in the original meaning in Dalmatia

73 Šišić, *Ljetopis*, 16; Bećir, *Plemstvo*, 197-198.

74 See the treaty in Smičiklas (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. XVIII, doc. 3, 3-7.

75 About the situation in Trogir at the beginning of the 15th century, especially in the context of the Venetian-Hungarian war over Dalmatia (1409-1420), cf. Bećir, „Uspostava mletačke vlasti u Trogiru 1420. godine – između ‘lokalne’ dinamike i ‘globalnih’ procesa” (in publication).

76 Cf. Katičić et al (ed.), *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*.

77 About archdeacon Toma cf. Katičić, „Toma arhidakon i njegovo doba“, 329-431; Matijević Sokol, „*Regimen Latinorum* arhidakona Tome u teoriji i praksi“, 17-32; Matijević Sokol, „Toma arhidakon Splićanin (1200. – 1268.). Nacrt za jedan portret“, 109-127.

in general.⁷⁸ Namely, a *podesta* had to be a foreigner with some level of law education, who had to administer city affairs for a short period of time as unbiasedly as possible.⁷⁹ In that sense, the factional events from the 1230s did in fact directly precede the introduction of the *podesta* system in Split and subsequently in other Dalmatian towns – and that is why they are important.

Let us now consider these events based on the story of archdeacon Toma. An old Spalatin citizen named Dujam son of Draža, together with his two sons, confronted one day the sons of Vitalis because he thought injustice had been done upon him and his family. He accused them of mistreating one of his servant girls and the confrontation soon escalated from mere verbal insults to a physical conflict, which was instigated by Dujam's sons at first. However, their fight attracted the attention of other Spalatins, who somehow entered the fray with their own weapons, but Toma does not specify who and why. The result of the conflict was the death of Dujam and his older son, whilst the younger one managed to survive. The sons of Vitalis were to experience the retaliation of the commune for their crimes, as they were sentenced to exile, and their houses were to be demolished.⁸⁰ The sons of Vitalis together with the sons of Gallona, mentioned now for the first time, left the city with their supporters and followers for Zadar.⁸¹

They came back to the city at one point and engaged again with the opposing faction of the late Dujam. The result of the fight was in fact the expulsion of the late Dujam's faction to Trogir. They attacked and killed some members of the Vitalis and Gallona faction, and because of that the "public opinion" in Split shifted against them. Their houses were demolished, and their goods distributed among the followers of the Vitalis and Gallona faction.⁸² The fact that the immovable property was handed over to the Vitalis and Gallona makes us double think about the role of the communal institutions or the "community" to which Toma projects authority. Although this is only a hypothesis based upon other more documented factional scenarios in Dalmatian or Italian communes, it seems that the factions held much greater sway on the Spalatin communal government than Toma allows us to speculate.⁸³

However, due to the proximity of Trogir to Split, the opposed factions clashed regularly and at some point, started to attack and plunder even those not involved in

78 Cf. Matijević Sokol, „Od kapitulara Gargana de Arsindisa do Percevalova statuta“, 99–111.

79 Cf. Matijević Sokol, *Toma arhidakon Splitsanin*, 114.

80 We will conveniently cite the English translation of Toma's chronicle in this paper. Cf. Karbić, Matijević Sokol, Sweeney, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split. History of the bishops of Salona and Split*, 214–215.

81 *Ibid.*, 216–217.

82 *Ibid.*, 217–221.

83 On this cf. more: Karbić, „Tanka granica pravde i osvete, reda i nereda, Vražda i institucionalizirano nasilje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj“, 65–82; Zrinka Nikolić Jakus, „Privately Owned Towers in Dalmatian Towns during the High and Central Middle Ages“, 273–293; Zrinka Nikolić Jakus, „The Use of Narrative Sources in Establishing the Genealogies of Dalmatian Urban Elites before the 14th Century“, 123–135.

the factional conflict, which caused great disturbances in the local communities. Unfortunately, Toma does not explain how this situation ended and when; instead, he just uses these factional conflicts as a proof of the bad state in which the city found itself. In other words, from his perspective the city was in dire need of a *podesta* and the *regimen Latinorum*, because the factions generated widespread fear and uncertainty.⁸⁴

Toma eagerly criticized factionalism as the harbinger of common ruin. The roots of the problem for him lay in the conflicts among Croatian magnates, precisely those between count Grgur of Bribir and count Domald in the 1220s and 1230s. Toma narrates that count Grgur was appointed count of Split, but he rarely resided in Split, which led to an appearance of a power vacuum in the city, that could not be controlled by his (unnamed) deputies. That led yet to factionalism within Split and violent struggles for control. And because of that, as Toma writes, the city was “divided and torn” (*dissipata et lacerata erat civitas*), and no justice could be served by the court, except towards the poor and powerless.⁸⁵ Although Toma does not connect the Spalatin factions directly with the agency of the Croatian magnates, basic understanding of the “political game” necessarily leads us to such a conclusion. In other words, considering the relatively frequent changes of the count of Split, one can speculate that Spalatin factions were in fact under protection or patronage of either Grgur or Domald, and that the escalations of factional violence occurred exactly concurrently with changes in the lordship over the city.

Grgur was count of Split from 1227 until his death in 1235, after which Domald became count of Split, Grgur’s former and fierce rival, who stayed in position probably until late 1236.⁸⁶ Afterwards, Grgur’s son Marko is documented as the count of Split between January 1237 and January 1239.⁸⁷ We could go even further in assembling the contemporary political architecture and mention that the leading Croatian magnates were divided among themselves in their support either of the Hungarian King Andrew II or his son the future king Bela IV, at that moment the active duke of Croatia. Domald was favored by duke Bela, whilst Grgur of Bribir and his lineage retained loyalty to king Andrew II and that led to their political rise in Croatia during the 1220s and 1230s.⁸⁸ It is also important to recollect that Andrew died in 1235, the same year as Grgur passed away and duke Bela assumed the Hungarian throne. In question are important political changes that obviously resonated in Split and led to the outbreak of factional infighting.

It seems reasonable to suppose that the original conflict between Dujam son of Draža and the sons of Vitalis and Gallona occurred either in 1234 or 1235, in the context of Gregory’s death and the appointment of Domald as the new count of Split. Thus, if we

84 Karbić, Matijević Sokol, Sweeney, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia*, 220-221.

85 *Ibid.*, 210-213.

86 Cf. Karbić, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, doctoral thesis, 36-38; Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*, 29-32.

87 Karbić, *The Šubići*, 39.

88 Klaić, *Bribirski knezovi*, 28.

were to be precise, the subsequent factional events transpired between 1235 and 1239. In other words, factions appear openly only during times of a power vacuum, because their very existence revolves around how to acquire political power and seize control of the communal resources. If there is no power to be acquired, the factions have no reason to manifest or materialize, but under a power vacuum they immediately erupt. Therefore, as Toma himself mentioned, the physical absence of the Croatian magnates from Split probably facilitated the open outbreak of factional divides within the city, and the conflict between the faction of Dujam son of Draža and the faction of the sons of Vitalis and Gallona is just the only documented episode from that time. Toma demotes the Spalatins for their flickering behavior by often changing the city count, which for him threatened the fabric of the Spalatin society (*ceperunt in communem perniciem mutare dominia*). In other words, Toma was of the opinion that Spalatin society had to recover mainly from the “destructive factions” (*pestiferis factionibus*), and the solution he called for was the mentioned introduction of the *podesta* system of government.⁸⁹

The mistreatment of the servant girl was probably just the last straw in a sequence of previous hostile events we know absolutely nothing about. In other words, the mistreatment of one’s servant girl was in fact understood as an overtly direct attack on the whole family, household and faction of Dujam son of Draža. And, as is the case in most Mediterranean societies, such disgraceful provocation had to be punished so that the honor of the family could be restored. However, the outcome was probably far more destructive than expected from contemporary perspective. Overall, it should be noted that the Trogir and Split factional episodes represent “classic” examples of open factional struggles between clearly delineated factional groups, as evidenced in Italian cities in the 13th and 14th century.

Finally, it is evident that various Dalmatian chronicles represent indispensable primary sources. More concretely, without the chronicle of archdeacon Toma we would not know that the Split factional struggle even happened in the 1230s; without the anonymous Zadar chronicle *Obsidio Iadrensis* we would not know about the Zadar conspiracies in 1346; without the *Memoriale* from Pavao de Paulo we would not be able to fully comprehend the factional events in Trogir between 1386 and 1395; without the anonymous Spalatin *A Cutheis Tabula* we would be lacking information regarding the factional showdown from 1357/1358 in Trogir; without the fragments of the papal investigation from 1319 (which is not a chronicle, but we can consider it as a narrative source), the first open factional conflict in Trogir in the beginning of the 14th century would still be shrouded in fog and many crucial background information would be totally unknown to us. Thus, it is more than evident that the practice of writing chronicles, among other, to preserve the memory of factional events was also widespread in Dalmatian cities. That is similar to the situation in other medieval cities, especially the ones in Italy, whose factional past is being partially retraced based upon chronicles and other kinds of narrative sources of mostly local-communal provenance.

89 For the cited expressions see: Karbić, Matijević Sokol, Sweeney, *Thomae archidiaconi Spalatensis*, 212.

Concluding remarks

We have explored selected cases of political conflicts and violence in Zadar, Šibenik, Trogir and Split, with an emphasis being put on one case for each city respectively. More cases could be considered in more detail, but the goal of this paper was to assess only some situations of crisis in the aforementioned Dalmatian towns, and the crucial, generative or transformative role of violence in its physical and symbolic (emotional) manifestations. Although the case of Trogir is the most grateful one, it is necessary to strive for a wholesome and comparative understanding of the “culture of violence” in Dalmatian towns, especially in comparison and relation to Italian communes.

In this respect, we can pinpoint the cases from Split and Trogir as the “classic” type of factional political culture with the accompanying forms of political violence and social polarization, due to their overt cultural similarity to the factional dynamics in Italian communes. On the other hand, considered examples from Zadar provide a different perspective. The cases of imprisonment, torture or execution of alleged or real conspirators in Zadar in 1346, 1386 or 1401 show us the crucial role of violence in maintaining the existing social order in times of strife and crisis. These forms of violence served as performative spectacles that were intended to project a clear message to the public about their place in the social order, and what happens to those who dare to conspire against it.

The case of Šibenik is maybe more socially complex. In other words, the main conspirators in the Zadar cases were wealthy and influential merchants and citizens with some noblemen; and the social distinction between nobles and commoners was more or less clearly visible in the social reality of Zadar, Trogir and Split. However, in Šibenik, these social differences were obviously not so strong in practice, as the commoners could expel the noblemen and take their place (although only temporarily) in 1409. Or that the Šibenik noblemen accepted one commoner or citizen family into their ranks every year, solemnly, on Saint Michael’s day.

Therefore, factional violence in Split and Trogir affected the political and social processes in the city, influencing the adoption of new political practices (with the first *podesta* in Split), or ushering vibrant, dynamic or just chaotic social and political relations (which is more visible in Trogir from the sources). The case of Zadar is insightful because it enables us to recognize even the symbolic effects of violence, particularly for the preservation of the social order and existing power relations. And in the case of Šibenik, we can see basically all these aforementioned elements at work at the same time between 1409 and 1412.

In summary, this research sought to demonstrate the direct impact of the interplay of violence, emotion, memory, and identity on the restructuring of social and political dynamics. Simply put, violence that is used to either maintain or alter power dynamics contributes to the alienation between groups involved in the conflict. Violent interactions, which go beyond previously acceptable forms, can easily shatter the existing

symbolic barriers and subsequently reorganize the “symbolic order” of the given society, and even its forms and sources of power. Or to conveniently cite Pierre Bourdieu: “it is in the struggles which shape the history of the social world that the categories of perception of the social world, and the groups produced according to these categories, are simultaneously constructed”.⁹⁰

Tackling with these questions was difficult due to the limitations put before us by the preserved sources, but nonetheless the theoretical remarks from the beginning offer us new and bright venues for a more pronounced and comparative understanding of political conflicts and violence in late medieval Dalmatian towns.

Primary Sources and Literature

Primary Sources

HR-NAS-OIL: Hrvatska, Nadbiskupski arhiv u Splitu, fond Ostavština Ivana Lučića, vol. 540, 535.

HR-NAS-OIL: Hrvatska, Nadbiskupski arhiv u Splitu, fond Ostavština Ivana Lučića, vol. 540.

HR-NAS-OIL: Hrvatska, Nadbiskupski arhiv u Splitu, fond Ostavština Ivana Lučića, vol. 535.

Published Primary Sources

Barada, Miho. *Monumenta Traguriensia. Acta Curiae comunis Tragurii. Ab 1310 usque 1331*. Split: Književni krug, 1988.

Karbić, Damir; Matijević Sokol, Mirjana; Ross Sweeney, James, eds. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split. History of the bishops of Salona and Split*. Budapest: CEU Press, 2006.

Katičić, Radoslav. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Split: Književni krug, 2003.

Lučić, Ivan. *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amsterdam: Joan Blaeu, 1666.

Lučić, Ivan. *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*. Split: Književni krug, 1979.

Ljubić, Šime. *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. I. Zagreb: JAZU, 1868.

Ljubić, Šime. *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VI. Zagreb: JAZU, 1878.

Ljubić, Šime. *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VII. Zagreb: JAZU, 1882.

Popić, Tomislav; Bećir, Ante. *Acta et reformationes consiliorum civitatis Tragurii (saec. XIII–XV)*. Zagreb: Croatian Institute of History, 2022.

Smičiklas, Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. VIII. Zagreb: JAZU, 1910.

90 Cf. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, 134.

Smičiklas, Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. XVIII. Zagreb: HAZU, 1990.

Šišić, Ferdo, ed. „Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga“. *Vjestnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* VI (1904): 2-42.

Literature

- Ančić, Mladen. „Rat kao organizirani društveni poduhvat: Zadarski mir kao rezultat rata za Zadar“. In: *Zadarski mir: prekretnica anžuvinskog doba*, ed. Mladen Ančić and Antun Nekić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2022, 39-137.
- Bailey, Frederick G. *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Bailey, Frederick G. *Treasures, Stratagems and Spoils: How Leaders make Practical Use of Beliefs and Values*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Bećir, Ante. „Crkvene institucije u srednjovjekovnoj praksi. Trogirski kanonici i gradske prilike u 14. stoljeću“. *Croatia Christiana Periodica* 45 (2021), no. 88: 21-46.
- Bećir, Ante. „Između političkog i kaznenog egzila – prisilne migracije u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“. *Historijski zbornik* 74 (2021), no. 1: 1-31.
- Bećir, Ante. „Između ‘tiranije’ i političkoga legitimiteta. Prilog poznavanju političke kulture kasnosrednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske“. *Povijesni prilozi* 41 (2022), no. 62: 83-104.
- Bećir, Ante. „Plemstvo kasnosrednjovjekovnoga Trogira: politička zajednica, frakcije i dinamika konflikta“. Doctoral thesis, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2022.
- Bećir, Ante. „Uspostava mletačke vlasti u Trogiru 1420. godine – između ‘lokalne’ dinamike i ‘globalnih’ procesa“. In: *Pod sjenom krila. Trogirska komuna za vrijeme venecijanske uprave 1420. – 1797*. Zagreb; Trogir: Hrvatski institut za povijest; Muzej grada Trogira (in publication).
- Begonja, Sandra. „Nervus belli, pecunia infinita – mletački plan o zauzeću Zadra u zapisniku inkvizicijskoga sudskog postupka iz 1346. godine“. *Povijesni prilozi* 40 (2021), no. 60: 131-176.
- Begonja, Sandra. „Srednjovjekovno djelo Obsidio Iadrensis. Opsada Zadra kao povijesni izvor za prikaz vojnopomorske moći Venecije u 14. stoljeću“. *Povijesni prilozi* 33 (2014), no. 47: 81-139.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. New York: Cornell University Press, 2016.
- Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Brown, Warren. *Violence in Medieval Europe*. London: Routledge, 2011.
- Brunner, Otto. *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984.
- Cohn, Samuel. *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425*. Harvard: Harvard University Press, 2006.
- Cohn, Samuel. *Popular Protest in Late Medieval Europe. Italy, France and Flanders*. Manchester; New York: Manchester University Press, 2004.
- Cohn, Samuel; Ricciardelli, Fabrizio, eds. *The Culture of Violence in Renaissance Italy*. Florence: Casa Editrice Le Lettere, 2012.
- Enders, Jody. *The Medieval Theater of Cruelty*. New York: Cornell University Press, 1999.

- Firnhaber-Baker, Justine; Schoenaers, Dirk, eds. *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*. London; New York: Routledge, 2017.
- Gelčić, Josip. *Monumenta Ragusina. Liber Reformationum*, vol. IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1896.
- Glavičić, Branimir; Vratović, Vladimir; Karbić, Damir; Kurelac, Miroslav; Ladić, Zoran, ur. *Obsidio Iadrensis*. Zagreb: HAZU, 2007.
- Heers, Jacques. *Family Clans in the Middle Ages*. Amsterdam: North-Holland Publishing, 1978.
- Heers, Jacques. *Parties and Political Life in the Medieval West*. Amsterdam: West Holland Publishing, 1977.
- Karbić, Damir. „Odnosi gradskoga plemstva i bribirskih knezova Šubića. Prilog poznavanju međusobnih odnosa hrvatskih velikaša i srednjovjekovnih dalmatinskih komuna“. *Povijesni prilozi* 27 (2008), no. 35: 43-58.
- Karbić, Damir. „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004): 1-26.
- Karbić, Damir. *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*. Doctoral thesis, Central European University, 2000.
- Karbić, Damir. „Tanka granica pravde, osvete, reda i nereda. Vražda i institucionalizirano nasilje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj“. In: *Na rubu zakona: društvena i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*, ed. Suzana Miljan. Zagreb: Hrvatski studiji, 2009, 65-82.
- Katičić, Radoslav. „Toma arhiđakon i njegovo doba“. In: *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ed. Radoslav Katičić et al. Split: Književni krug, 2003, 329-431.
- Klaić, Nada; Petricioli, Ivo, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1976.
- Klaić, Vjekoslav. *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*. Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1897.
- Kurelac, Miroslav; Karbić, Damir. „Uvod – Ljetopis Obsidionis Iadrensis libri duo, njegovo historiografsko i povijesno značenje“. In: *Obsidio Iadrensis*, ed. Branimir Glavičić, Vladimir Vratović, Damir Karbić, Miroslav Kurelac and Zoran Ladić. Zagreb: HAZU, 2007, 3-20.
- Lansing, Carol. *The Florentine Magnates – Lineage and Faction in a Medieval Commune*. Princeton: Princeton Legacy Library, 1991.
- Lansing, Carol. *Passion and Order. Restraint of Grief in the Medieval Italian Communes*. New York: Cornell University Press, 2008.
- Lantschner, Patrick. *The Logic of Political Conflict in Medieval Cities: Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Lantschner, Patrick. „Revolts and the Political Order of Cities in the Late Middle Ages“. *Past and Present* 225 (2014): 3-46.
- Martines, Lauro. „Political Violence in the Thirteenth Century“. In: *Violence and Civil Disorder in Italian Cities*, ed. Lauro Martines. Berkeley: University of California Press, 1972, 331-353.
- Matijević Sokol, Mirjana. „Od kapitulara Gargana de Arscindisa do Percevalova statuta“. In: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo*, ed. Željko Radić et al. Split: Književni krug, Filozofski fakultet u Splitu i Pravni fakultet u Splitu, 2015, 99-111.

- Matijević Sokol, Mirjana. „*Regimen Latinorum* arhidakona Tome u teoriji i praksi“. *Historijski zbornik* 52 (1999): 17-32.
- Matijević Sokol, Mirjana. „Toma Arhidakon Splićanin (1200. – 1268.). Nacrt za jedan portret“. In: *Studia Mediaevalia Selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*, ed. Tomislav Galović. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2020, 109-127.
- Meyerson, Mark D.; Thiery, Daniel; Falk, Oren. *‘A Great Effusion of Blood?’. Interpreting Medieval Violence*. Toronto: University of Toronto, 2004.
- Mlacović, Dušan. *Gradani plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*. Zagreb: Leykam international, 2008.
- Muir, Edward. *Mad Blood Stirring. Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1993.
- Nikolić Jakus, Zrinka. „Privately Owned Towers in Dalmatian Towns during the High and Central Middle Ages“. In: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*, ed. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014, 273-293.
- Nikolić Jakus, Zrinka. „The Use of Narrative Sources in Establishing the Genealogies of Dalmatian Urban Elites before the 14th Century“. In: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?*, ed. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017, 123-135.
- Nikolić Jakus, Zrinka. „Vrijeme rata, kuge, zatočeništva. Zadarske plemićke obitelji i posljedice mletačke opsade 1345./1346. i Crne smrti“. *Povijesni prilozi* 37 (2018), no. 55: 9-34.
- Padgett, John F.; Ansell, Christopher K. „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400 – 1434“. *American Journal of Sociology* 98 (1993), no. 6: 1259-1319.
- Popić, Tomislav. „Political Expressions of Pragmatic Literacy in Thirteenth Century Trogir: A Sketch for a Portrait“. *Povijesni prilozi* 41 (2022), no. 62: 47-82.
- Popić, Tomislav; Bećir, Ante. „Najstariji sačuvani sveščić srednjovjekovnih zapisnika komunalnih vijeća grada Trogira: pitanje datacije i kronologije“. *Povijesni prilozi* 39 (2020), no. 59: 31-62.
- Popić, Tomislav; Bećir, Ante. „Politički poredak i zapisnici komunalnih vijeća srednjovjekovnog Trogira“. In: *Acta et reformationes consiliorum civitatis Tragurii (saec. XIII-XV)*. Zagreb: Croatian Institute of History, 2022, 1-87.
- Popić, Tomislav; Bećir, Ante. „Vrijeme i okolnosti nastanka zapisnika papinske istrage u Trogiru 1319. godine“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 65 (2023): 53-103.
- Schmidt, Bettina E.; Schröder, Ingo W., eds. *Anthropology of Violence and Conflict*. London: Routledge, 2001.
- Schimdt, Bettina E.; Schröder, Ingo W. „Violent Imaginaries and Violent Practices“. In: *Anthropology of Violence and Conflict*, ed. Bettina E. Schimdt and Ingo W. Schröder. London: Routledge, 2001, 1-25.
- Šišić, Ferdo. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350. – 1416.)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1902.
- Šunjić, Marko. *Dalmacija u XV. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Tilly, Charles. *The Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Valente, Claire. *The Theory and Practice of Revolt in Medieval England*. Farnham: Ashgate, 2003.

SAŽETAK

Politički sukobi i nasilje u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima

Ovaj rad istražuje ulogu političkog nasilja u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama, s naglaskom na gradove Zadar, Šibenik, Trogir i Split. Tekst polazi od premise da je nasilje predstavljalo ključni element u društvenim krizama koje su oblikovale procese društvenog i institucionalnog razvoja. Nakon uvoda slijedi osvrt na relevantnu literaturu koja se bavi frakcijskim skupinama i “kulturom nasilja” na historiografski cjelovitije istraženim talijanskim primjerima. Potom se u radu raščlanjuju slučajevi političkog nasilja – zavjera, izbijanja i suzbijanja pobuna te otvorenih frakcijskih sukoba koja su nerijetko završavale progonstvom, na primjerima iz Zadra, Šibenika, Trogira i Splita. Naglašava se kako je nasilje oblikovalo kolektivne identitete unutar lokalnih zajednica te utjecalo na promjene u društvenim i političkim odnosima. Posebna pozornost posvećena je slučajevima poput mletačke opsade Zadra, protjerivanja vladajućih plemića iz Šibenika te otvorenih političkih sukoba u Splitu i Trogiru između frakcijskih skupina. Ti primjeri pokazuju kako je nasilje često služilo očuvanju ili promjeni postojećih odnosa moći, te kako je utjecalo na oblikovanje frakcijskih diskursa i osveta. Svi ti primjeri potvrđuju važnost političkog nasilja u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima u oblikovanju društvenih i političkih odnosa dovodeći ih u korelaciju s praksom u susjednim talijanskim komunama.

Ključne riječi: kriza; politički konflikt; nasilje; identitet; kasnosrednjovjekovna Dalmacija

Economic Activities of Dubrovnik during the Plague Epidemics in the Fourteenth Century*

Plague epidemics marked significantly the entire 14th century in many ways. However, the historiography about Dubrovnik does not discuss to what extent plague affected Dubrovnik's economy. The author discusses in this brief contribution the possibilities, archival sources and methods of such investigation.

Key words: Dubrovnik; plague; epidemics; 14th century; economy; archival sources

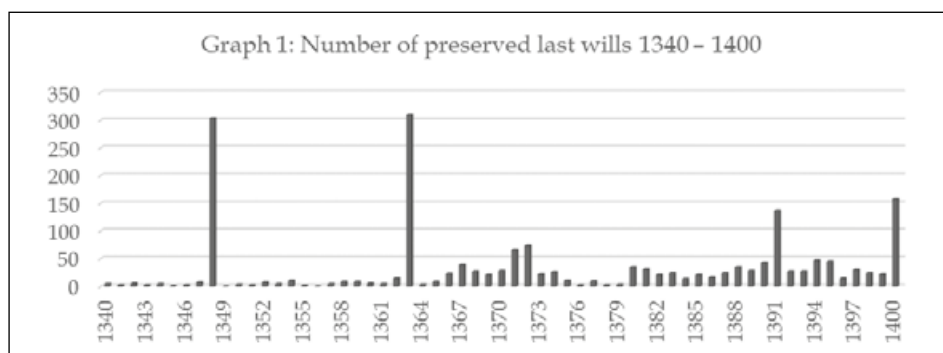
Plague epidemics were one of the most important phenomena that influenced economic and social processes during the fourteenth century in Europe. Many historians claim that plague epidemics were responsible for many important technological improvements, as well as for many economic and social changes.¹ The historiography about pre-modern Dubrovnik has investigated the plague periods rather well, as well as the history of development of Dubrovnik's Health Office.²

* This article was written within the research projects „Topography of Power: Eastern Adriatic Cities in Medieval Spheres of Power“ (IP-2019-04-2055) which is financed by the Croatian Scientific Foundation and „Sanitary cordon in Dalmatia (18th and 19th centuries)“ (SANITAD, 380-01-02-23-45), funded by European Union, NextGenerationEU programme.

1 Benedictow, *The Complete History of the Black Death*, passim; Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, passim; Ziegler, „Educational, Agricultural, and Architectural Impact of the Black Death“, 102-108; Nardo, *The Black Death*, 53-63; Gottfreid, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, 129-160; Williman, *The Black Death*, passim; Bergdolt, *La peste nera e la fine del medioevo*, 303-329.

2 See e.g.: Milošević, *Lazareti u Dubrovniku*, passim; Ravančić, „Dubrovnik's Invention of the Quarantine“, 81-95; Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, passim; Grmek, „Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Âge“, 9-55; Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, passim.

However, the impact and consequences of plague epidemics on Dubrovnik's economy and society still has to be investigated in detail, though some pioneer research was undertaken more than fifty years ago.³ Primary sources consulted for the research of plague epidemics in Dubrovnik were mostly chronicles and records of Dubrovnik councils, together with some other narrative and legislative sources. However, as recent research has demonstrated, one should consider other written sources from the period,⁴ such as last wills (*Testamenta Notariae*) and records of economic activity preserved in Dubrovnik State Archives within archival series *Diversa Canellariae*, *Diversa Notariae* and *Debita Notariae*.⁵

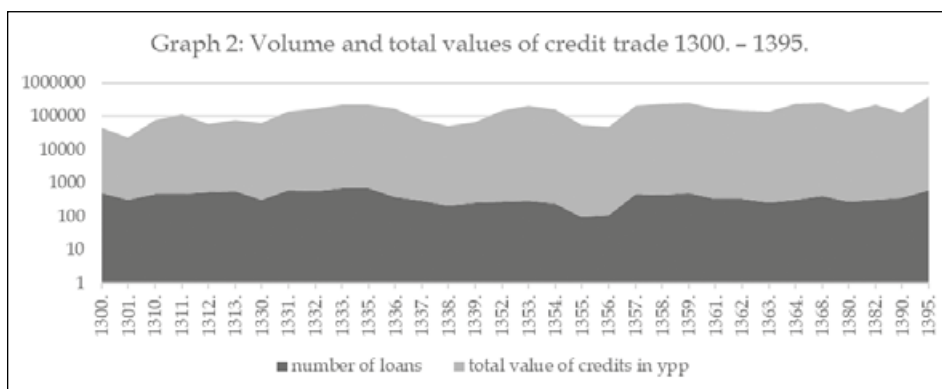
Since the preserved Dubrovnik chronicles date mostly from the later period, the narratives and information sealed in them sometimes are not as accurate as we would like them to be. Specifically, some of the epidemics that struck the city during the fourteenth century and were recognized as plague (*pestilentia*, *peste*) seem not to be plague but some other diseases that were not so catastrophic for the city, its inhabitants, and their economy. According to the chronicles, plague epidemics of the fourteenth century affected Dubrovnik and its territory in: 1348, 1357/58, 1361, 1363, 1371, 1372, 1374, 1391, and 1400. However, if one confronts this information with the data preserved in other above-mentioned sources, the result might be a bit surprising since quantitative analysis of preserved last wills does not reflect demographic oscillations in all the periods for which chronicles state there was an epidemic. Namely, as Graph 1 demonstrates, one can notice a significant increase of the preserved testaments only in 1348, 1363, 1371/72, 1391, and 1400.

3 Dinić, „Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika“, 11-33.

4 Kralj Brasard, „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“, 115-170; Kralj Brassard, „Dubrovačke protu-epidemijske mjere“, 11-37; Ravančić, „Epidemije kuge u Dubrovniku“, 45-66; Ravančić, *Vrijeme umiranja*, passim.

5 HR-DADU-12-1, *Testamenta Notariae*; HR-DADU-15 *Diversa Cancellariae*; HR-DADU-9 *Diversa Notariae*; HR-DADU-10 *Debita Notariae*. In the previously mentioned work of Dušanka Dinić some of such archival sources were consulted but similar investigation should be undertaken for the rest of the fourteenth century.

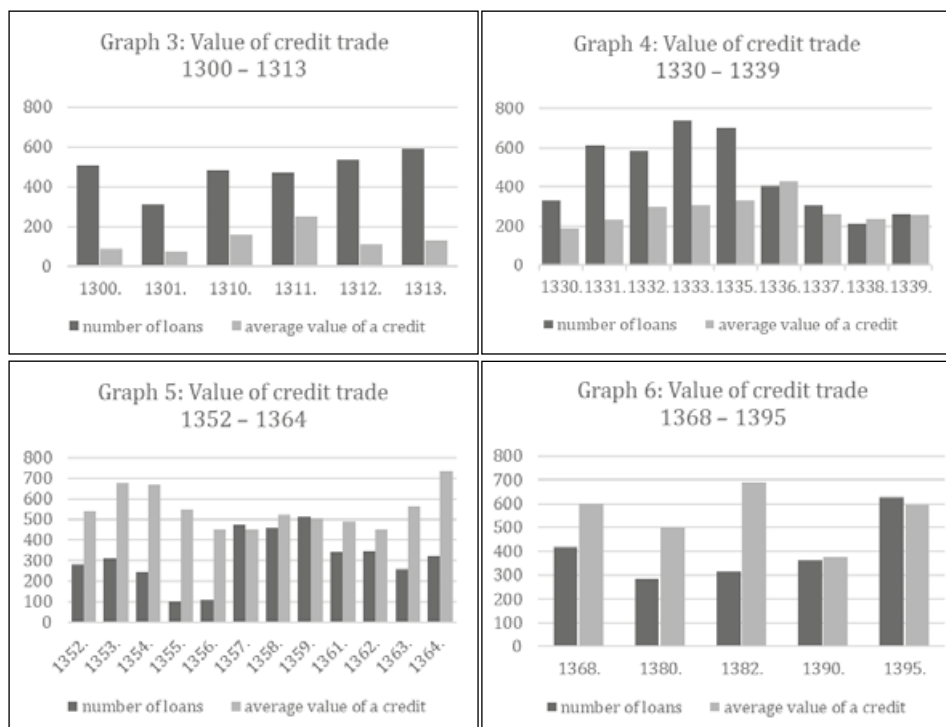
At the same time, legislative sources, such as the minutes of the city councils, can only give a partial picture of Dubrovnik's everyday life in the 14th century, since the reports on the councils from the period between 1368 and 1377 have been lost. Nevertheless, these records reveal much information about the changes in the organization of the authorities at the time of the plague epidemic in Dubrovnik. Moreover, the famous decree from 1377 establishing the first effective quarantine in the world clearly testifies that the Dubrovnik authorities wanted to keep the city, its port and market on the Mediterranean trade map, despite the dangers of plague epidemic spreading. Moreover, this quarantine system during the next several decades (between 1397 and 1426) was further improved and soon became the first public sanitary (and health) office in the Mediterranean.⁶

In addition, preserved records of various economic activities, which are kept in Dubrovnik State Archives, reveal that in spite of the dangers of spreading of plague, the merchants and inhabitants of Dubrovnik did not stop their mercantile activities even during the plague epidemics. As Graph 2 indicates, the number of mercantile credits and loans during the fourteenth century was (more or less) stable, and the total value of these credits was gradually increasing towards the end of the century.⁷

⁶ About development of Dubrovnik health office see e.g.: Blažina Tomić, *Expelling the Plague*, passim.

⁷ Data for Graphs 2-6 was taken from Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, 187-218.

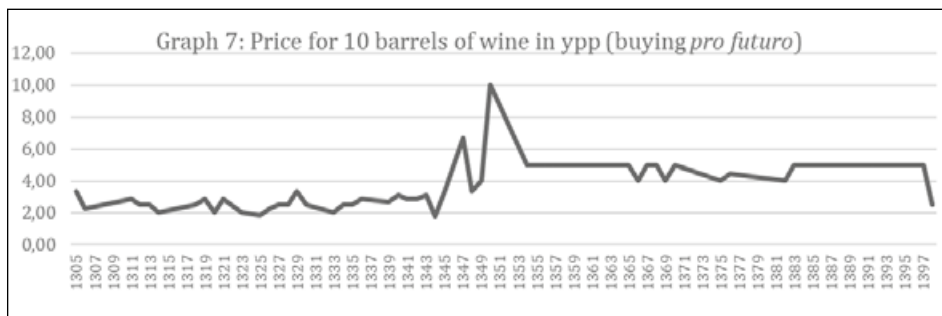

At the same time, if one observes data from credit trade contracts divided into four separate time frames, as demonstrated in Graphs 3-6, it becomes certain that at the beginning of the century, the number of credits and loan contracts were much higher than the average value of these credits, while already in the mid of the century, the number of loan contracts was lesser, but the value of these credits were much higher than earlier. Such a trend can be explained only by the fact that in the exact same period Dubrovnik society has experienced significant economic growth and a certain social change, which narrowed down the number of credit investors. Moreover, as Graph 4 suggests, this change happened in the 1330s, which corresponds to the time of the closing of the nobility and the Major council of Dubrovnik.⁸ As can be seen in Graph 5, the war between Venice and Genoa (1350-1354), which had its reflections in the Adriatic, caused that number of loans decrease due to the risk of investments, while the value of these credits increased, probably due to the chances of profit in case of the successful investment trade business. It seems that political changes in Dubrovnik's hinterland (the rise of Tvrtko Kotromanić in Bosnia in 1353, and the death of Serbian Emperor Dušan in 1355) also had reflection on Dubrovnik credit trade, since such trend of loans decrease continued in 1355 and 1356.

8 For more about this process see e.g.: Janeković Römer, „The Closing of the Nobility and Council of Dubrovnik in the Political and Social Context of the Thirteenth and Fourteenth Century“, 7-36; Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*. 21-23; Janeković Römer, *Okvir slobode*, 61-68.

This trend was slightly disturbed in the period between 1357 and 1359, and this can be explained by the fact that in that period, Dubrovnik changed its supreme sovereign, which was followed also by a certain change of power within Dubrovnik aristocratic clans.⁹ Similar trend of smaller number of loans with higher value of credits continued in the 1360s and 1380s, which was disturbed in 1390s (Graph 6), probably due to the terrible war between the supporters of King Sigismund and his Angevin rival, Ladislaus of Naples. In this fight, Dubrovnik formally supported Sigismund, but at the same time it maintained good relations with Duke Hrvoje Vukčić Hrvatinić, who was Ladislaus' chief supporter in Croatia and Bosnia. This ambivalent political position put Dubrovnik's merchants and trade into a hazardous position, and this reflected on credit trade.

These mentioned instances suggest that Dubrovnik's credit trade in the fourteenth century might have been influenced by political and social change within the city, and such hypothesis corresponds with the historiographic understanding about Dubrovnik's economy.¹⁰ Therefore, it is to be expected that natural disasters such as famine, earthquakes or epidemics also affected the Dubrovnik economy. But to what extent, it remains to be explored in detail. For such research, one should consult extensively the above-mentioned archival sources *Diversa cancellariae* (30 volumes),¹¹ and *Diversa notariae* (10 volumes)¹² with more than 300 pages in each preserved volume. In these volumes, Dubrovnik notaries recorded various business' contracts and agreements between citizens and inhabitants of Dubrovnik, and many of them were trade contracts. Unfortunately, thus far, most of these records have not been published, nor read and analyzed in detail. However, based on earlier historiography and research, some processes can be commented on, and some conclusions can be drawn.

Therefore, if we look at wine trade throughout the fourteenth century, one can easily notice some similarities with the above graphs containing data about credit trade. The most obvious one is the rise of prices or value of credit in the second half of the century.

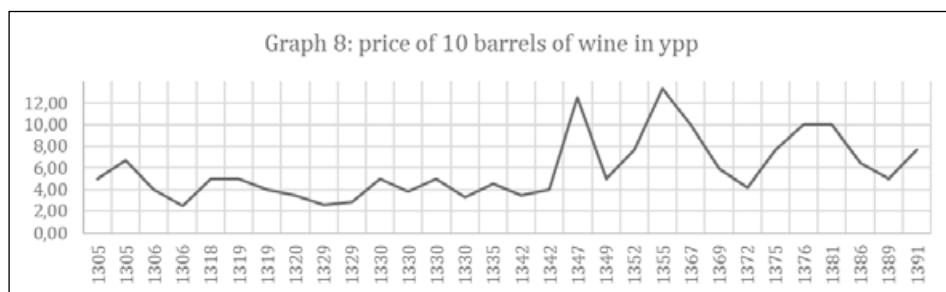
9 Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, 231-234.

10 Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije i brvatska društva*, 12-13.

11 *Diversa Cancellariae* vols. 4 to 33 contain more than 5000 folios, i.e. app. 11400 pages.

12 *Diversa Notariae* vols. 1 to 10 contain more than 2000 folios, i.e. app. 4300 pages.

The second similarity relates to the price disturbance exactly in the mid-fourteenth century. Graph 7 depicts fluctuations of prices of wine that was bought in advance, which was kind of credit or loan given to producers, while Graph 8 shows prices of wine bought in direct trade (after grape harvest).¹³ Beside the above-mentioned similarities, these latter graphs show sudden increase of price of wine in the period when Dubrovnik was affected by plague epidemic,¹⁴ which suggests direct impact of the plague on the prices of certain products and the market. However, as Graph 7 suggests, this impact was not permanent, and already in 1350s prices of wine stabilized, though the average price of wine in the second half of the century remained slightly higher than in the first half of the century.

On the other hand, Graph 8 shows greater oscillations since the price of (already produced) wine can vary due to the current (political or economic) situation. Namely, the demographic decline triggered by the plague epidemic caused a labor shortage, which resulted in lower wine production followed by higher prices. Similarly, insecure situation in the hinterland triggered by the death of Emperor Dušan caused an instant rise of prices, since hinterland was one of Dubrovnik merchants' prime markets.

Some similarities can be noticed in the fourteenth century grain trade in Dubrovnik, too. As it can be seen in Graph 9,¹⁵ the price of grain gradually rose throughout the fourteenth century with some periodical steep increases. Already in the late 1320s, the price of grain rose. Though Dubrovnik's merchants and authorities tried to obtain wheat or barley at reasonable prices, it was not possible,¹⁶ since – as Giovanni Villani testifies – there was a great shortage of food in Italy and grain prices were skyrocketing.¹⁷ At this point, it is important to emphasize that Dubrovnik grain market was largely dependent

13 Data for graphs 7 and 8 are collected from: Dinić Knežević, „Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku“, 58-62.

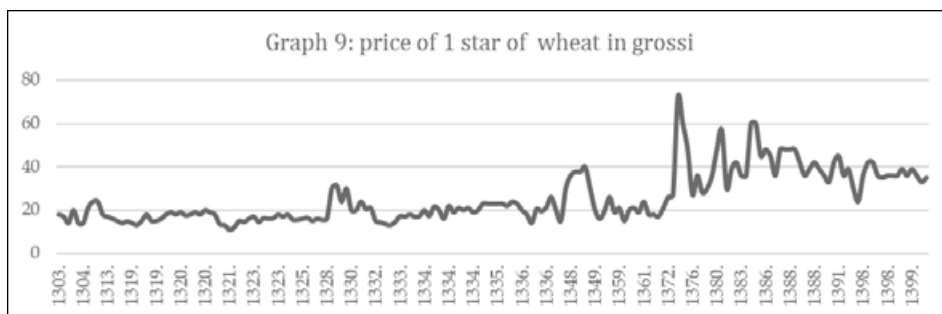
14 Unfortunately, Graphs 4 and 5 do not contain data for 1348 and 1349, so comparison of values and total number of credits and loans in these years with prices of wine and other products throughout the entire century is not possible.

15 Data for Graph 9 was collected from: Dinić Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“, 121-124.

16 Dinić Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“, 89-90.

17 Jansen, „Giovanni Villani on food shortages and famine in Central Italy (1329-30, 137-8)“, 20-22.

on imports from hinterland, Albania, southern Italy, and the Levant. Therefore, the destabilization of these markets could cause an increase in grain prices in Dubrovnik. So, as soon as situation in Italy stabilized, grain prices in Dubrovnik soon normalized. The next significant but temporary increase was in 1348, when Dubrovnik experienced the first visit of the Black Death. Nevertheless, the price came back to normal relatively soon, which suggests a relative economic resilience of the Dubrovnik market.

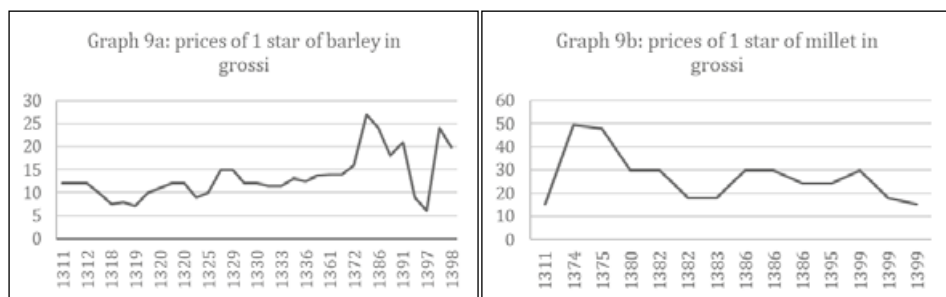

However, the next even steeper increase struck Dubrovnik market in 1373 – a year after, as it was demonstrated in Graph 1, Dubrovnik and the Adriatic basin experienced another plague epidemic. At this point, it is interesting to note that not even the data on testaments suggest a severe epidemic, this increase of wheat price indicates quite opposite conclusion. A similar increase of wheat price occurred again in 1380 and 1386. In 1380, plague ravaged the entire Adriatic basin except Dubrovnik territory, and the production of grain in southern Italy was quite reduced. Moreover, at that time, most of the Adriatic was caught in the war between Genoa and Venice, and pirate ships were obstructing the entire maritime trade in the region.¹⁸ In 1386, southern Italy was in the middle of dynastic struggle between Queen Joanna and King Ladislaus of Naples, which certainly affected grain production in the region, and at the same time at the Levant, there was another plague epidemic striking heavily upon Constantinople,¹⁹ while the immediate Dubrovnik hinterland, i.e. Bosnia, was under Ottoman attack which managed to ravage up to the Neretva River valley.²⁰

18 Jansen, „Maritime warfare and piracy. Three texts on Genoa and Venice (1380-1403)“, 159; Dinić Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“, 103-105.

19 Tsiamis, Poulakou-Rebelakou, Tsarkis, Petridou, „Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347-1453 AD)“, 193-201.

20 Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, 167.

As Graphs 9a and 9b suggest,²¹ similar price growth trends in the second half of the fourteenth century are also visible in the barley and millet market. Unfortunately, the collected data do not cover the entire century, and therefore we are completely lacking data on barley prices in the middle of the fourteenth century, while no data is available for millet prices for the first half of the century.

On the other hand, it should be noted that grain (as well as wine) did not increase in price in 1391, when Dubrovnik was again affected by the plague. A similar effect of unchanged commodity prices, although the city probably experienced social and demographic trauma, can be observed in the Dubrovnik wine market in 1363, 1373 and 1380. Such a result cannot be fully explained without a detail investigation of *Diversa Cancellariae* and *Diversa Notrariae* archival series. Still, some explanations are possible. Firstly, one should know that wine and grain were somehow protected commodities in medieval Dubrovnik. Both were considered as food and daily sustenance, and Dubrovnik authorities made sure that there was never a shortage of them. Thus, Dubrovnik had officials dedicated to taking care of grain reserves in the city,²² and similarly, each year, Dubrovnik authorities appointed several officials whose duty was to inspect quantities and quality of wine in the city.²³ Secondly, wine production in Dubrovnik was quite good and Dubrovnik mostly managed to produce enough wine for the domestic market. Their problem was cellaring, i.e. the impossibility of keeping good wine for more than 6 to 8 months. Therefore, when the wine began to deteriorate in May and June, the Dubrovnik authorities resorted to importing wine. Then again, situation with unaffected grain price in 1391 could be explained by the fact that Dubrovnik authorities paid special attention to grain import in 1390,²⁴ probably because in this year plague was ravaging the city of Rome and there was a great fear that plague would soon spread around even on the eastern Adriatic coast. As Dubrovnik authorities did not want to experience situation from 10 years ago, when grain prices went

21 Data for Graphs 9a and 9b was taken from Dinić Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“, 124-125.

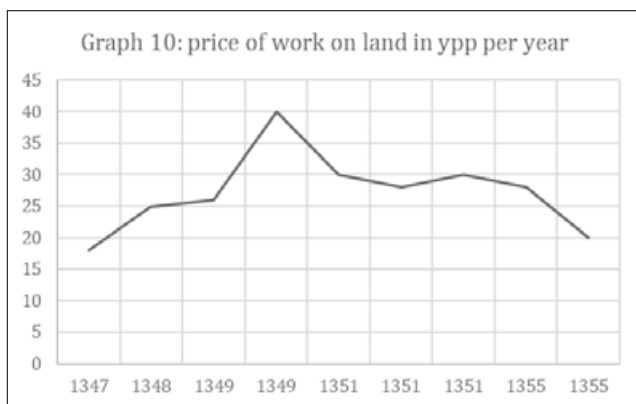
22 Lonza et al., *Statut grada Dubrovnika*, lib. 1 cap. 19; lib. 8 cap. 52.

23 Ravančić, „Alcohol in Public Space“, 54-55; Ravančić, „*Imago vini*: Predodžba o vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku“, 107-120.

24 Dinić Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“, 113-114.

skyrocketing because of the plague, they organized themselves and bought sufficient quantities of grain in time, and then stored it in the communal warehouses. Unfortunately, at this point I do not have data on the prices of wine in those exact years because the archival series of *Diversa Cancellariae* and *Diversa Notariae* have not yet been thoroughly investigated. Thus, for a more accurate answer to the question about the possible factors that caused this “stability” in the price of wine, we should wait for the results of further research, since there can be many reasons for this, namely the economic, climatic, political or some other factors that could affect the price of wine (or grain).

However, for a better understanding of these mechanisms and in order to examine to what extent the plague epidemic could cause price changes, as well as whether the plague could stop economic activities in Dubrovnik, one can refer to the work of Dušanka Dinić Knežević, in which she examined some effects of the plague on the Dubrovnik economy in 1348.²⁵ As it is clear from Graph 10,²⁶ the demographic decline caused by the plague in 1348 caused a temporary increase in the annual prices of manual labor. This increase occurred in 1349, but it did not last long, since Dubrovnik was able to compensate for such a demographic loss very quickly by immigration from the hinterland.

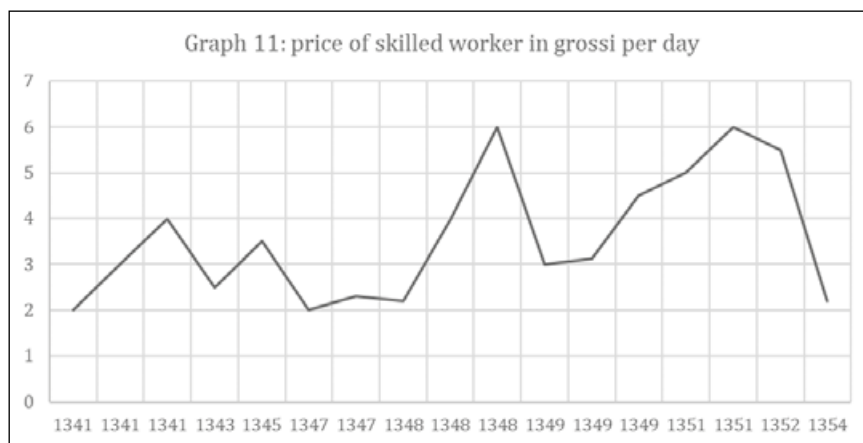

However, such a rapid demographic renewal was not sufficient if one wanted to employ a skilled worker, such as a bricklayer or a carpenter, because apprentices had to undergo training for such jobs that could last several years. Thus, as shown in Graph 11,²⁷ the price of the daily wage of such workers increased already in 1348 and remained higher for several more years, until the emergence of a new generation of craftsmen.

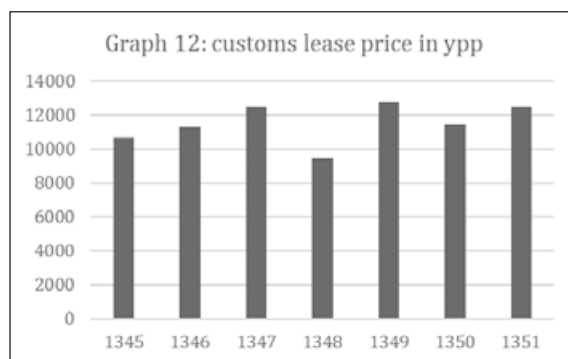
25 Dinić, „Uticaj kuge“, 11-33.

26 Data for Graph 10 was taken from Dinić, „Uticaj kuge“, 16.

27 Data for Graph 11 was taken from Dinić, „Uticaj kuge“, 17-18.

Similar tendencies of a relatively quick return to earlier patterns from the time before the plague can also be observed in the movement of rental prices of Dubrovnik customs. As Graph 12 suggests,²⁸ the volume of active business decreased sharply in 1348 because of the plague, but already in 1349, the lease price returned to previous values suggesting that import and export duties and the number of trade contracts had normalized.

Although the analyzed data do not cover the entire fourteenth century, it is quite clear that Dubrovnik's economic activities were not permanently affected by the plague epidemics that visited the city rather frequently throughout the century. In that respect it is important to note that even at times when the city was threatened by an epidemic of the plague, the Dubrovnik authorities tried to avoid closing the Dubrovnik port and market, and to ensure that city functions normally in all administrative aspects.²⁹ The preserved records of Dubrovnik councils testify that, on the first news that there could

28 Data for Graph 12 was taken from Dinić, „Uticaj kuge“, 23.

29 Ravančić, „Epidemije kuge“, 50.

be possibility of epidemic, Dubrovnik authorities issued orders, according to which all the routes and merchants from the infected areas had to be closely monitored.³⁰ However, in cases of food shortage, Dubrovnik authorities issued decrees according to which certain people were appointed to go on trading mission seeking the needed product, in spite of the possibility that on such a journey they could catch plague and bring it to Dubrovnik.³¹ Finally, one should not forget that Dubrovnik authorities “invented” quarantine system exactly because they did not want to exclude city’s harbor and market from the trade routes even in the times of plague.³² Thus, this brief analysis suggests that plague epidemics of the fourteenth century could not stop economic activities of Dubrovnik, and that direct consequences of the epidemics in Dubrovnik on the economy were only temporary. Still, for the more exact answers regarding the volume and frequency of trade, as well as the types of merchandise during the times of plague, one should examine in detail the data preserved in archival series *Diversa Notariae* and *Diversa Cancellariae*.

Primary Sources and Literature

Primary Sources

HR-DADU: Hrvatska, Držvani arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik

– fond 12-1, *Testamenta Notariae*

– fond 15, *Diversa Cancellariae*

– fond 9, *Diversa Notariae*

– fond 10, *Debita Notariae*

Published Primary Sources

Dinić, Mihajlo, ed. *Odluke veća Dubrovačke Republike*, knjiga 1. Belgrade: Srpska akademija nauka, 1951.

„Giovanni Villani on food shortages and famine in Central Italy (1329-30, 137-8)“. In: *Medieval Italy. Text in Translation*. Translated and edited by Katherine L. Jansen, Joanna Drell and Frances Andrews. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009, 20-22.

Lonza, Nella, et al., ed. *Statut grada Dubrovnika*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

„Maritime warfare and piracy. Three texts on Genoa and Venice (1380-1403)“. In: *Medieval Italy. Text in Translation*. Translated and edited by Katherine L. Jansen, Joanna Drell and Frances Andrews. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009, 159-161.

---

30 More about this see: Ravančić, „Dubrovnik’s Invention of the Quarantine“, 84-85; Ravančić, „Epidemije kuge“, 55-58.

31 E.g: Dinić, *Odluke veća Dubrovačke Republike*, 375.

32 Ravančić, „Dubrovnik’s Invention of the Quarantine“, passim.

Literature

- Benedictow, Ole J. *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge: The Boydell Press, 2021.
- Bergdolt, Klaus. *La peste nera e la fine del medioevo*. Monferrato: Edizioni Pieme Pocket, 2002.
- Blažina Tomić, Zlata, Vesna Blažina. *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533*. Montreal; Kingston: McGill Queen's University Press, 2015.
- Dinić Knežević, Dušanka. „Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 9 (1966): 58-62.
- Dinić Knežević, Dušanka. „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967): 121-124.
- Dinić, Dušanka. „Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960): 11-33.
- Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808.*, Knjiga prva. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.
- Gottfreid, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. New York; London: Macmillan Publishers, 1983.
- Grmek, Mirko Dražen. „Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Âge, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)“. *Rad JAZU* 384 (1980): 9-55.
- Herlihy, David. *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1997.
- Janeković Römer, Zdenka. „The Closing of the Nobility and Council of Dubrovnik in the Political and Social Context of the Thirteenth and Fourteenth Century“. *Dubrovnik Annals* 23 (2019): 7-36.
- Janeković Römer, Zdenka. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.
- Jeremić, Risto, Tadić, Jorjo. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, vol. 1. Belgrade: Centralni higijenski zavod, 1938.
- Kralj Brassard, Rina. „Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge“. *Povijesni prilozi* 60 (2021): 11-37.
- Kralj Brasard, Rina. „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54 (2016), no. 1: 115-170.
- Milošević, Ante, ed. *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.
- Nardo, Don. *The Black Death*. Detroit: Gale, Cengage learning, 2011.
- Raukar, Tomislav. *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*. Zagreb: FF Press, 2003.
- Ravančić, Gordan. „Alcohol in Public Space: The example of Medieval Dubrovnik“. *Medium Aevum Quotidianum* 48 (2003): 53-62.
- Ravančić, Gordan. „Dubrovnik's Invention of the Quarantine and the Transfer of Knowledge about the spread of Epidemics“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 53 (2021), no. 3: 81-95.
- Ravančić, Gordan. „Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća. Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija?“. *Povijesni prilozi* 61 (2021): 45-66.
- Ravančić, Gordan. „Imago vini: Predodžba o vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku“. In: *Cerealia, oleum, vinum... Kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*, ed.

- Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić. Poreč: Zavičani muzej Poreštine, 2009, 107-120.
- Ravančić, Gordan. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348. – 1349.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.
- Tsiamis, Costas, et al. „Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347-1453 AD)“. *Le infezioni in medicina* 3 (2011): 193-201.
- Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva.* Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011.
- Voje, Igancij. *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975.
- Williman, Daniel, ed. *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague. Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center of Medieval & Early Renaissance Studies.* New York: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.
- Ziegler, Philip. „Educational, Agricultural, and Architectural Impact of the Black Death“. In: *The Black Death*, ed. Don Nardo. San Diego: Greenhaven Press, 1999.

SAŽETAK

Gospodarska djelatnost u Dubrovniku za vrijeme epidemije kuge u 14. stoljeću

Valovi epidemije kuge značajno su obilježili politički i gospodarski razvoj Europe tijekom čitavog 14. stoljeća. Dubrovnik kao važna sredozemna luka nije mogao izbjeći takvim tendencijama. U dosadašnjoj historiografiji dosta se je raspravljalo o važnosti Dubrovnika za razvoj javnozdravstvenih mjera no pitanje izravnog utjecaja epidemija kuge na dubrovačko gospodarstvo nije detaljnije istraživano. Sačuvano arhivsko gradivo sugerira da kužne epidemije nisu zaustavile gospodarsku aktivnost Grada, a uspješna implementacija karantene i javnozdravstvenih mjera omogućavala je gotovo nesmetanu cirkulaciju ljudi i roba istovremeno štiteći Dubrovnik od najvećih naleta epidemija u 14. stoljeću. U ovom kratkom prilogu, autor ocrtava raznolikost sačuvanog arhivskog gradiva te mogućnosti i metodološke pristupe istraživanja gospodarskih aktivnosti njihova dosega i fluktuacije pod utjecajem epidemija tijekom 14. stoljeća.

Ključne riječi: Dubrovnik; kuga; epidemije; 14. stoljeće; gospodarstvo; arhivski izvori

MERI KUNČIĆ

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

ZORAN LADIĆ

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb

UDK:

929-052Šišić, F.

94(497.5)"18/19"(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1. 7. 2024.

Prihvaćeno 4. 9. 2024.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.77.2.4>

Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu

Na temelju obimne arhivske građe vezane uz život, znanstveno i političko djelovanje jednog od najuglednijih hrvatskih povjesničara Ferde Šišića, koja je arhivistički središnja i čuva se u Arhivu HAZU-a u Zagrebu, autori proučavaju njegov odnos sa suvremenicima. U radu se, obradom građe iz Serije A – Pisma raznih korespondenata Šišiću, sadržajnom analizom pisama nastoji ukazati na krug osoba koji su svoja pisma adresirali na Šišića te osobito na razloge pisanja njemu kao jednom od najuglednijih pripadnika hrvatskog intelektualnog miljea konca 19. i prve polovice 20. stoljeća.

Ključne riječi: Ferdo Šišić (1869. – 1940.); hrvatska historiografija; 19. i 20. stoljeće; korespondencija; Arhiv HAZU-a u Zagrebu

Razmatranju biografskih podataka i znanstvenog djelovanja Ferde Šišića (Vinkovci, 9. III. 1869. – Zagreb, 21. I. 1940.) na temelju fonda arhivske građe iz Arhiva HAZU-a u hrvatskoj je historiografiji posvećeno malo pažnje.¹ Tek su poneki autori razmatrali dijelove tog važnog arhivskog fonda u rekonstrukciji njegova života i znanstvenog djelovanja. Na temelju te građe o njemu je pisao Viktor Novak 1949.,² a opsežniji prilog

1 Arhivski fond vezan uz ostavštinu Ferde Šišića čuva se pod sign. HR-AHAZU-61. U ovom radu razmatrana je Serija A – Pisma raznih korespondenata Šišiću. HR-AHAZU-XIIIA.

2 Novak, „Ferdo Šišić, 9. III. 1869 – 21. I. 1940.“, 362-443.

objelodanio je Stjepan Antoljak 1989. godine.³ Kao rezultat stručnog okruglog stola *Ferdo Šišić i njegova knjižnica u Državnom arhivu u Zagrebu*, održanog 2016., tiskan je prvi arhivistički rad utemeljen na Šišićevoj arhivskoj ostavštini iz Arhiva HAZU-a, čiji je autor raniji upravitelj toga arhiva Marinko Vuković.⁴ U svojem je radu detaljno razmotrio povijest preuzimanja Šišićeve ostavštine i strukturu njegova osobnog fonda u Arhivu HAZU-a. S arhivističkog je motrišta detaljno predstavio temeljne podatke o fondu, od kojih i činjenicu da prepiska sadrži pisma 828 korespondenata upućenih Šišiću, istaknuvši pritom da je znanstveno-stručni osvrt na nju do danas ipak vrlo skroman. Koristeći građu istoga arhiva Mira Kolar Dimitrijević napisala je opsežan rad *Pisma novinara Adolfa Becka vinkovačkom zastupniku dr. Ferdi Šišiću (1910. – 1911.)*,⁵ kojim je dala važne metodološke smjernice u analizi te korespondencije.

Ponukani njegovom dosadašnjom nedostatnom istraženošću, u ovom smo radu nastojali obraditi jedan dio toga fonda, koji se inače sastoji od tri serije - A (Pisma raznih korespondenata Šišiću), B (Rukopisi i ostala arhivska građa) i C (Čestitke prigodom 60. godišnjice).⁶

Ovdje je korišten dio Serije A, odnosno jedan dio pisama koje je Šišiću pisalo 828 različitih adresanata od 1905. do 1939. godine. Detaljno razmatranje sadržaja pojedinih pisama, kao što je i očekivano, otkrilo je Šišićev izniman znanstveni i društveni ugled te uvažavanje suvremenika različitih struka, među kojima i povjesničara, ne samo u Hrvatskoj i susjednim zemljama, već i diljem Europe, pa i u SAD-u. Pritom je riječ o pojedincima različitog društvenog statusa i ugleda. Dio njih bili su adresanti skromnog podrijetla (ljudi iz Vinkovačkog kotara čiji je Šišić bio zastupnik u Hrvatskom saboru, činovnici, obrtnici i trgovci), a dio njih ugledni pojedinci, članovi povijesno istaknutih obitelji kao što su Erdödy,⁷ svjetovne osobe i pripadnici klera, znanstvenici humanističkih struka i tadašnji političari, uglavnom s područja Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije. Pisma su uglavnom pisana rukom, tek su rijetka pisana pisaćim strojem. Sva su strukturirana u skladu s onovremenom kulturom pisanja. Sadržajno gledano, većina ih je sročena kao zamolbe Šišiću vezano uz pojedina znanstvena, politička ili privatna pitanja ili pak kao određena vrsta izvještaja o historiografskom radu te o političkim pitanjima tog vremena. U pojedinim se pismima mogu naći i kritički osvrti na objavljena Šišićeva djela, kao i zamolbe i ponude, uglavnom njegovih bivših studenata, za savjete i suradnju na pojedinim izdanjima.

3 Antoljak, „Ferdo Šišić“, 125-142.

4 Vuković, „Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu HAZU“, 489-497.

5 Kolar-Dimitrijević, „Pisma novinara Adolfa Becka vinkovačkom zastupniku dr. Ferdi Šišiću (1910. – 1911.)“, 655-699. Autorica je u radu istraživala dijelove arhivskog fonda Serija A – Pisma raznih korespondenata Šišiću koji sadrži 48 pisama vinkovačkog političara, narodnog zastupnika Adolfa Becka.

6 Vuković, „Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu HAZU“, 492-496.

7 Riječ je o prepisci s grofom Sandorom Erdődyjem u kojoj je mađarski grof Šišiću poslao 15 pisama. Prepiska se odvijala preko Karolyja Giaya, Erdődyjevog osobnog pisara, a sam je grof nekoliko puta pozivao Šišića da mu dođe u posjet na neki od njegovih mađarskih posjeda, ponajviše kako bi istražio bogatu građu koja se nalazila u obiteljskim arhivima te ugledne obitelji, HR-AHAZU-XIIIA

***

Tijekom godina na povećanje broja i raznolikost adresanata i tema u pismima utjecao je nesumnjivo rastući znanstveni i javni ugled te utjecaj samoga Šišića. Osobito nakon njegove habilitacije na Sveučilištu u Zagrebu (1902.) kad je imenovan privatnim doцентom za hrvatsku povijest srednjega vijeka, a još više 1909. – 1939. kad je bio redoviti profesor na katedri za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.⁸ Nakon što je 1910. izabran za redovitog člana JAZU-a, na njegovu je sve intenzivniju korespondenciju s uglednim znanstvenicima iz Hrvatske i susjednih zemalja te Srednje Europe utjecala i činjenica da je bio dopisni član nekoliko akademija na tom prostoru. U razdoblju od 1908. do 1917., kad je bio politički djelatnik unutar Hrvatsko-srpske koalicije, zamjećuje se i nešto veći broj pisama vezanih uz politička zbivanja. No, u prepisci s manjim brojem adresanata koji su F. Šišića doživljavali bliskije, kao prijatelja ili podupiratelja, doticao se i svakodnevnih problema.

Već je u intitulaciji gotovo svih pisama razvidno visoko uvažavanje njegovih suvremenika. Tako je, primjerice, franjevac Pavao (Stanko) Dragičević, profesor na međunarodnom franjevačkom učilištu Antonianum u Rimu, profesor povijesti u širokobriježskoj gimnaziji te u Bogoslovnoj gimnaziji u Mostaru, svoje poštovanje prema Šišiću izražavao intitulacijom *Magnifice domine*.⁹ Kao *magnifice* ga, u pismu iz 1930., upućenom za boravka u Vatikanskom arhivu, titulira i poznati hrvatski medievist i njegov nasljednik na katedri za povijest Miho Barada.¹⁰ U istom mu se pismu obraća riječima „Velepoštovani/Velemožni gospodine profesore“ te potpisuje kao „Vaš odani učenik.“¹¹ Na sačuvanim omotima (kuvertama) pojedinih pisama često je oslovljen kao „Ferdinand (Ferdo) pl. Šišić“, a kod pojedinih mađarskih adresanata kao *Nandor*, što je mađarski oblik imena Ferdinand.

Iz pisama se doznaje više i o prostoru unutar kojeg se Šišić kretao, uglavnom vezano uz posao, odnosno istraživanje u raznim arhivima te bavljenje medievističkim temama.¹² Ondje je stjecao i brojna poznanstva. Posljedično, najveći broj adresanata bio je

8 Agićić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik“, 469.

9 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 11.

10 HR-AHAZU-XIIIA/5/9. M. Barada je F. Šišiću poslao ukupno 17 pisama različitog sadržaja u razdoblju od 1928. do 1932.

11 HR-AHAZU-XIIIA/5/9.

12 Tako je njegova žena Milena (rođ. Mihajlović) jednom prilikom izjavila: „Svaki je ferijâ putovao u evropske centre, da radi u tamošnjim arhivima. A kad smo se vraćali, uvijek je kući vukao čitave sanduke knjiga, što ih je tražio i kupio u tim gradovima“, Agićić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik“, 473. Spomenimo ovdje da je F. Šišić u svojoj knjižnici do kraja života sakupio otprilike 14 000 knjiga. Ove se knjige mogu podijeliti u četiri skupine: 1. knjige iz pomoćnih povijesnih znanosti, paleografije, diplomatike, heraldike, kronologije i specijalne bibliografije; 2. zbirka povijesnih izvora (diplomatariji, stari pisci, statuti gradova, saborski spisi, djela akademija...); 3. monografije iz hrvatske, srpske i mađarske povijesti na raznim jezicima – gotovo sve monografije važne za našu narodnu povijest od V. do XX. st. (9000 kom.), od kojih neke više nisu u prodaji; 4. djela iz opće povijesti na njemačkom, francuskom i engleskom, „naročito mnogobrojne zbirke dokumenata i monografija o Velikom ratu 1914-1918“, Agićić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik“, 472.

iz Hrvatske,¹³ zatim iz niza europskih zemalja te SAD-a.¹⁴ Na temelju njihovih pisama može se zaključiti da se aktivno ili pasivno služio njemačkim, engleskim, francuskim, mađarskim, talijanskim, ruskim¹⁵ i turskim jezikom.¹⁶

Sama pisma sadržajno se kreću u rasponu od prijateljskog do formalnog obraćanja. Neki od pripadnika njegove generacije, primjerice Rade Čubelić u pismu poslanom iz Crikvenice 1911., u kojem ga moli da pomogne nekom tamošnjem oružaru da dobije bolji posao jer se radi „o poštenom i vrijednom čovjeku“, oslovljavaju ga s „Ti“ te „Dragi Ferdo.“¹⁷ No, pritom je očito riječ o rijetkim pojedincima s kojima je imao dugotrajne prijateljske i poslovne veze.¹⁸ Oni drugi su izražavali prema njemu duboko poštovanje nerijetko mu zahvaljujući na učinjenim uslugama, što je bilo moguće zahvaljujući njegovom istaknutom položaju na fakultetu, sveučilištu, kao i u raznim odborima ministarstva nastave. Osobito je to došlo do izražaja u pismima povodom njegova šezdesetog rođendana 1929. godine. Tada mu se, primjerice, Nikola Ćorić obratio biranim riječima, kao jedan od njegovih „odanih učenika i iskrenih štovatelja.“¹⁹ Milan Glavinić obratio mu se pak 1930. s „dragi brate Šišiću“, a Milan Glaser 1931. s „dragi prijatelju i brate“ i „naš brate starješina“,²⁰ što je moguće je povezano s njegovom pripadnošću slobodnom zidarstvu.²¹ „Bratom“ ga naziva i I. Goleniščev-Kutuzov u pismima iz 1931. – 1934.²²

13 Spomenimo ovdje samo neke: Milan Ajduković, Marko Agustinović, Antun Dabinović, Vinko Foretić, Ljudevit Gaj (arhitekt i unuk preporoditelja Ljudevita Gaja), Vatroslav Jagić.

14 HR-AHAZU-XIIIA/Gree. 1. Ernest S. Greene, tajnik odbora za dodjelu Nobelove nagrade za književnost u New Yorku, poslao je 1931. jedno pismo Šišiću sa zamolbom da upravo on bude osoba koja će prilikom izbora kandidata za tu prestižnu nagradu podržati američkog pisca Uptonu Sinclaira (1878. – 1968.).

15 Da je razumio ruski pokazuje činjenica da je preko S. Ivšića stupio u kontakt s nekoliko ruskih znanstvenika u Sankt Peterburgu. HR-AHAZU-XIIIA/Ivš. S. 1-2. Ivšić ga je 1914. posebno povezo s uglednim ruskim filologom, slavistom i paleografom Pjotrom Aleksejevičem Lavrovom, profesorom na Carskom sveučilištu u Moskvi i Carskom sveučilištu u Sankt Peterburgu. Lavrov je preko Ivšića poslao Šišiću nekoliko knjiga, HR-AHAZU-XIIIA/Ivš. S. 1. Inače, u to je vrijeme Ivšić već počeo s radom na novom izdanju „Acta croatica“ u kojem su trebale biti kroz novi egdoteički pristup tiskane srednjovjekovne glagoljske i ćirilčke isprave.

16 Gregor Čremošnik mu nabavlja nekoliko knjiga na turskom, HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 5.

17 HR-AHAZU-XIIIA/Čub. 1.

18 Kao npr. F. Alačević koji iz Züricha 1916. moli Šišića „u posredovanju kod Prve hrvatske štedionice“ u kojoj je Šišić bio u upravi ili u nadzornom odboru, HR-AHAZU-XIIIA/Ala. 7.

19 HR-AHAZU-XIIIA/Ćor. 7. Nikola Ćorić napisao je 13 pisama F. Šišiću u razdoblju 1910. – 1933. godine.

20 HR-AHAZU-XIIIA/Gla.M. 1. Čini se da se ovo pismo odnosi na neki posao u kojem se može uočiti Šišićeva uloga kao slobodnog zidara u loži Maksimilijan Vrhovac. Naime, i sam M. Glaser bio je slobodni zidar, a Šišiću se obraća kao osobi višoj u hijerarhiji lože te kaže: „Dozvoli dragi brate da Ti, kao našem dostojnom bratu starješini, iskreno zahvalim na ljubavi i spremnosti kojom ste se Ti, kao i ostala naša braća, zauzeli ovu moju stvar“ te nastavlja: „I jasno je kao sunce, da je samo za to uslijedila i tako skoro reparacija učinjene nepravde. Ponovo hvala Tebi i braći na pomoći i ljubavi“. Isto.

21 HR-AHAZU-XIIIA/Glav. 1.

22 Goleniščev-Kutuzov u pismima 1931. – 1934. zahvaljuje na pomoći Šišiću pri produženju njegova studija i dobivanja stipendije od francuske vlade u Parizu na romanskim studijama Pariškog sveučilišta. Zatim govori kako je obranio doktorat te moli Šišića da ga podupre za „privatnu docenturu na

Neki su adresanti u svojim pismima iskazivali i neuljudnost, osobito vezano uz politička događanja, primjerice povjesničar iz Rijeke Silvino Gigante. Njegova dva pisma Šišiću su stigla preko Artura Gavazzija, koji je od 1911. bio profesor na Katedri za geografiju Mudroslovnoga fakulteta u Zagrebu, a od 1920. ljubljanski sveučilišni profesor geografije.²³ I sam uočivši neugodan i bezobrazan ton pisma iz 1921., koje je Gigante uputio Šišiću povodom političkih zbivanja u Rijeci, Gavazzi dodaje kako Giganteovo prezime zapravo dolazi od „Žigant, potalijančeni hrvatski nažigač lampâ ... Tako ga i danas zovu u Rijeci“.²⁴

U nekim od promatranih pisama osjeća se i negativan stav pojedinih korespondenata spram Židova. Dok ih u svojim pismima Nikola Abbafy pogrdno naziva „čifutima“,²⁵ bosanski arheolog i etnograf Vejsil Ćurčić (1868. – 1959.)²⁶ u pismu iz 1928. njemačkog orijentalista i povjesničara Franza Babingera naziva „onim čifutom Babingerom“ koji je „jedan hoštapleraj i sigurno samo vara Akademiju“.²⁷ Kao što saznajemo iz istog pisma sam Ćurčić je bio u razmiricama s upravom JAZU-a i povukao neke radove (o stećcima, oružju i etnografskim pitanjima) već predane za tisak u časopisima JAZU te ih predao Matici hrvatskoj.²⁸ No, Ćurčić se i kasnije, od 1928. do 1931., nastavio dopisivati sa Šišićem.²⁹

Većina pisama prepuna je pohvala na račun Šišićevih intelektualnih i znanstvenih kvaliteta, prije svega vezano uz njegov doprinos hrvatskoj historiografiji i osobito medievistici, ujedno uz njegov istaknut položaj u JAZU-u, za čijeg je pravog člana izabran 1910., kao i uz njegov ugledan položaj u hrvatskom društvu, osobito kao političkog narodnog zastupnika kotara Vinkovci u Hrvatskom saboru i to na listi Hrvatsko-srpske koalicije od 1908. do 1917. godine. Suvremenici i prijatelji cijenili su ga i zato što je, vođen osjećajem prijateljstva ili poslovnih odnosa i interesa, rado pomagao i činio usluge mnogima, često i onima koje nije osobno poznao, ali ih je na preporuku svojih prijatelja podržavao, posebice kad je bila riječ o pojedincima iz rodnih mu Vinkovaca i okolice.³⁰

Filozofskom fakultetu u Zagrebu“. Potom moli Šišića da ga još jednom preporuči prof. Petru Skoku i to je bila molba za „bratsku pomoć“. Nadalje izražava Šišićevu „bratsku dobrotu“ jer je Univerzitetški senat u Beogradu potvrdio njegovu privatnu docenturu zbog čega nije ostao u Zagrebu, HR-AHA-ZU-XIIIA/Gole. 4-7.

23 HR-AHAZU-XIIIA/Gav. 1.

24 *Isto.*

25 Nikola Abbafy studirao je prvo u Grazu, a zatim je doktorirao na Karlovom sveučilištu u Pragu 1921. godine. Batio se istraživanjem protestantizma u Hrvatskoj, Agićić, „Hrvatski doktori u Pragu 1882. – 1921. godine“, 152.

26 Vejsil Ćurčić radio je u Zemaljskome muzeju u Sarajevu (1891. – 1924.), a nakon Drugoga svjetskog rata u Zavodu za zaštitu spomenika kulture (1947. – 1951.), „Ćurčić, Vejsil“.

27 HR-AHAZU-XIIIA/Ćurč.V. 4.

28 *Isto.*

29 HR-AHAZU-XIIIA/Ćurč.V. 5-7. Pisma su se ticala isključivo znanstvene problematike i to pitanja iz srednjovjekovnog razdoblja bosanske i hrvatske povijesti.

30 O činjenici da su ga cijenili gotovo svi iz njegova okruženja, pa tako i kolege povjesničari, ponajbolje svjedoči „emotivan spis o Šišiću In memoriam koji je napisao M. Barada, nasljednik na katedri hrvatske povijesti“, Agićić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor“, 469.

No, jednako je zamjetan njegov nenametljivo pravičan odnos prema ljudima iz različitih slojeva hrvatskog društva te različitih krajeva. Tako ga, primjerice, spomenuti N. Abaffy 1910. godine, dok je Šišić bio politički aktivan, moli da napiše pismo potpore za njegovog sina Ćirila kako bi lakše položio „juridički rigorozum“.³¹ Pritom kaže da je njegov sin marljiv, ali se boji „da bi mogao pasti na tom rigorozu“ pa ga moli za preporuku.³² No, zanimljivo je kako se u jednom ranijem pismu iz 1908. isti Abaffy ne libi poručiti Šišiću kako ga neće podržati na izborima u njegovom kotaru.³³ Šišić je bio dobrodošao i u poslovnim krugovima pa ga je tako 1916. Franjo, pripadnik ugledne dalmatinske obitelji Alačević, „kao starog prijatelja“, a zbog nekih dugova, zamolio da posreduje kod Prve hrvatske štedionice gdje je Šišić bio u nadzornom odboru.³⁴ Godine 1910. Josip Alković zatražio je od njega pomoć, ne navodeći kakvu, te ističući kako je „uvijek mnogima rado pomogao i uvijek se za pravednu stvar zauzimao“.³⁵ Pomoć je 1910. zatražila i Viktorija Ilakovac, pripadnica ugledne vinkovačke obitelji i udovica Nikole Ilakovca, profesora na Kraljevskoj gimnaziji u Vinkovcima. U svom je pismu molila tada politički aktivnog Šišića „da pomogne da njezin sin Slavko Ilakovac dobije dozvolu za otvaranje ljekarne u Vinkovcima, a za koju je raspisan natječaj i proglašen rok za molitelje“.³⁶ Dodatni razlog zbog kojeg je tražila pomoć njezina je želja da Slavko živi u njezinoj blizini, umjesto da otvori ljekarnu u dalekom Zvorniku, što je mu je bilo ponuđeno.³⁷ Inače su i drugi članovi iste obitelji djelovali početkom 20. st. kao vrsni sveučilišno obrazovani farmaceuti, primjerice Stanislav, vlasnik ljekarne u Starčevićevu domu u Zagrebu.³⁸

Pisma pojedinih adresanata vezana su uglavnom uz političku problematiku. Miša Anastazijević, pripadnik ugledne srpske obitelji industrijalaca podrijetlom iz Donjeg Milanovca, u jednom pismu datiranom 1911. piše Šišiću o svojem viđenju političkog stanja u Srbiji i na području Austro-Ugarske Monarhije te izražava oštre stavove protiv „gube židovskog režima“ u Monarhiji i napominje kako su „Židovi prijatelji hrvatskog podbana“.³⁹ Iz iste je obitelji srpski znanstvenik Dragutin Anastazijević, bizantolog i filolog, koji je Šišiću napisao veći broj pisama (27), a njihova prepiska trajala je od 1925. do 1939., odnosno gotovo do Šišićeve smrti 1940.⁴⁰ Vinkovački novinar Adolf Beck, čija su pisma među najzastupljenijima (48) u razmatranoj korespondenciji,⁴¹ osvrnuo se na izbore narodnih zastupnika u Hrvatski sabor 1910. te molio Šišića da podrži

31 HR-AHAZU-XIIIA/Aba. 4.

32 *Isto.*

33 HR-AHAZU-XIIIA/Aba. 3.

34 HR-AHAZU-XIIIA/Ala. 7.

35 HR-AHAZU-XIIIA/Alk. 8.

36 HR-AHAZU-XIIIA/Ila.V. 1.

37 *Isto.*

38 O obitelji Ilakovac, a ponajviše o Stanislavu Ilakovcu, vidi: Fatović-Ferenčić, Ferber Bogdan, „Kolodvorska ljekarna u Zagrebu – na pragu novog doba“, 273-287.

39 HR-AHAZU-XIIIA/Anast. 6. Tada je hrvatski podban (1910. – 1913.) bio Vukovarac, političar i pravnik Dragutin Unkelhüsser, vidi: „Unkelhüsser Károly“.

40 HR-AHAZU-XIIIA/A. 11.; Vuković, „Ostavština akademika Ferde Šišića“, 493.

41 Kolar-Dimitrijević, „Pisma novinara Adolfa Becka“, 655-699.

najbolje kandidate, ujedno da podrži kandidate koje Beck sam predloži.⁴² Njihova je korespondencija bila vezana uglavnom uz Vinkovce te ukazuje na Šišićev aktivan stav prema kraju u kojem je izabran za zastupnika. Jedno od zanimljivijih pisama vezano je uz društvenu tematiku, odnosno uz siromašne stanovnike, a Beck ga je napisao 1910. kad je spomenuo kako je neki Vinkovčanin Gjuro Srpak „ostavio oporučno jednu zakladu čije kamate se imadu trošiti u korist pučke kuhinje u Vinkovcima“.⁴³ Ukazuje to na loš materijalni položaj velikog broja vinkovačkog stanovništva, kao i na nastojanja pojedinaca da ublaže takve teške prilike. Jedan od onih koji je napisao više pisama (13) u razdoblju 1910. - 1933. već je spomenuti Nikola Ćorić,⁴⁴ čije je jedno pismo osobito zanimljivo jer se dotiče pitanja studentica Zagrebačkog sveučilišta koje su još 20-ak godina ranije nazivali „ženskinje“.⁴⁵ Naime, u Ćorićevom pismu osjeća se prilično pozitivan pomak u doživljaju položaja obrazovane žene u hrvatskom društvu krajem 1920-ih. Tako u pismu iz Bosanske Gradiške 1928., kao bivši Šišićev student i profesor na tamošnjoj gimnaziji, kaže kako je

...netom postavljena privremena učiteljica Marijana Pavičić, apsolventica FF u Zagrebu, vrlo vrijedna i marljiva nastavnica. Ona kani već u februarskom roku na diplomski ispit, a po novom zakonu u grupi ima kod Vas polagati narodnu istoriju. Ja ju spremam iz povijesti te prolazimo cijeli materijal ... da ju poglavito priprelim.⁴⁶

Neka pisma izražavaju osobitu bliskost, ponekad su prepuna ljutnje, neslaganja i nezadovoljstva, ali ne sa Šišićem već s drugim osobama zbog privatnih ili poslovnih razloga. U tom su smislu zanimljiva pisma povjesničara Mihe Barade koji je radio na uređenju trogirskog komunalnog arhiva i koji je naslijedio Šišića na katedri.⁴⁷ Pisma koja je uputio prije svega su znanstvena prepiska, ali često sadrže i njegove osobne stavove. U pismu iz 1928., jednom od njih 17 koje je poslao Šišiću 1924. - 1932., nije mogao suzdržati ljutnju prema nepravdi koja mu je, prema njegovom mišljenju, učinjena.⁴⁸ Prvo se znanstveno-kritički negativno osvrnuo na uglednog crkvenog povjesničara i teologa Julijana Jelenića koji je tada radio na „franjevačkoj provinciji *Slavonii*“ i napisao studiju o njoj.⁴⁹ Pritom kaže „kako ima vrlo sumnjiv pojam o njegovoj vrijednosti kao historika“,⁵⁰ iako ne navodi razloge takvoga stava. Zatim je više riječi posvetio problemu zapošljavanja na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, gdje je aplicirao, te nastavio kako „zna da ovaj

42 Vuković, „Ostavština akademika Ferde Šišića“, 493; Kolar-Dimitrijević, „Pisma novinara Adolfa Becka“, 655-699.

43 HR-AHAZU-XIIIA/Beck. 13.

44 HR-AHAZU-XIIIA/Ć. 1-4.

45 Više o korištenju i značenju ovog nazivlja za studentice ženskog spola vidi u: Luetić, „Prve studentice zagrebačkog sveučilišta“, 115-122.

46 HR-AHAZU-XIIIA/Ćor. 6.

47 HR-AHAZU-XIIIA/Bar. 1.

48 HR-AHAZU-XIIIA/Bar. 4.

49 Više o Julijanu Jeleniću vidi: „Jelenić, Julijan“.

50 HR-AHAZU-XIIIA/Bar. 4. Kako je franjevac J. Jelenić kontinuirano od 1899. do 1926. radio na istraživanju te problematike, teško je reći na koje djelo se M. Barada okomio.

Kranjac uvijek će biti protiv mene“, no pritom nije jasno na koga je mislio.⁵¹ Dalje piše kako mu je želja predavati paleografiju.⁵² Godine 1932. zahvalio je Šišiću na pomoći što je „ostavio selo i došao“ na katedru u Zagreb. Godine 1931. pisao mu je iz Rima kako je našao nove isprave, da je pogledao „Osorski evanglijarij“ te da ga iznenađuje „kako V. Novak piše da je 1925. studirao ovdje [u Rimu, op. a.] taj kodeks te donša tekstove iz istoga a kad tamo su tekstovi sasama, ne u pojedinostima – nego u cjelini, sasama drugačiji“. ⁵³ Inače, Barada je u Rimu bio od 1929. godine, smješten u gostinjcima sv. Jeronima, gdje je prvo bio na specijalizaciji iz paleografije, diplomatike i arhivistike pri Vatikanskoj školi (*Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica*), a zanimala ga je i hagiografija.⁵⁴ Napominje kako je škola koju pohađa izvrsna. Radeći u Vatikanskom arhivu 1930. kaže Šišiću „ah, koliko našeg blaga još leži ovdje“. ⁵⁵ Inače, iz njegovih je pisama razvidan Šišićev izraziti interes za Baradu kao perspektivnog znanstvenika pa mu je na svako pismo odgovarao. Pored toga, Barada mu je slao i prijepise dotada nepoznatih isprava, a o njihovom međusobnom poštivanju, osobito izraženom s Baradine strane kazuje i činjenica da je Šišića nerijetko oslovljavao kao *Magnifice*.⁵⁶

***

Mnoga pisma adresirana na Šišića ostavljaju dojam kako je historiografija u to doba bila obilježena vrlo kritičkim, pozitivnim i negativnim, pristupima, pa se povjesničari nisu ustezali pisati znanstveno kritičke opaske ili recenzije o djelima drugih autora i to bez obzira na prijateljstvo, ugled ili autoritet pojedinaca. Tako, primjerice, hrvatski pravni pisac i povjesničar Antun Dabinović, koji je 1931. – 1936. poslao 10 pisama,⁵⁷ piše Šišiću iz Pariza 1931. kako mu šalje rad o Kotoru koji bi želio objelodaniti u jednom od časopisa JAZU-a, a koji je bio zapravo produžena i dopunjena verzija njegove doktorske

51 Ne može se posve sigurno zaključiti koju osobu Barada naziva „Kranjac“ – možda Milka Kosa ili Ljudmila Hauptmanna. Naime, za nastavnika paleografije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1925. izabran je slovenski povjesničar Milko Kos (1892. – 1972.), ali nije odmah i nastupio tako da je predavanja povremeno držao Ljudmil Hauptmann (1884. – 1968.), profesor opće srednjovjekovne povijesti na Filozofskome fakultetu u Ljubljani (1920. – 1926.), Galović, „Miho Barada kao nastavnik pomoćnih povijesnih znanosti i profesor hrvatske povijesti“, 45-61. O Ljudmilu Hauptmannu vidi: Švab, „Ljudmil Hauptmann“. Budući da je Milko Kos od 1926./1927. bio profesor srednjovjekovne povijesti na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, a da je Barada to pismo pisao Šišiću 1928., vjerojatno je mislio upravo na Milka Kosa kao uglednog slovenskog povjesničara. Realno, obzirom na svoje paleografske kvalifikacije i završen tečaj paleografije u Vatikanu, Barada je tada zasigurno bio najbolji kandidat za dotično radno mjesto. Svoje je ambicije ispunio 1933./1934. kad je, zahvaljujući Šišićevoj podršci, primljen za honorarnog nastavnika paleografije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

52 HR-AHAZU-XIIIA/Bar. 4.

53 HR-AHAZU-XIIIA/5/10.

54 HR-AHAZU-XIIIA/Bar. 6.

55 HR-AHAZU-XIIIA/5/9.

56 HR-AHAZU-XIIIA/5/9; HR-AHAZU-XIIIA/5/10. Spomenimo ovdje da je M. Barada napisao emotivan *In memoriam* Ferdi Šišiću, Agičić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor“, 469.

57 HR-AHAZU-XIIIA/Dab. 1-10. Nekoliko pisama koje je adresirao na F. Šišića nisu datirane te su označena s. a., a neka nemaju mjesnu odrednicu pa uz njih piše s. l. Ipak, većina ih je poslana iz Zagreba i Pariza.

disertacije.⁵⁸ No, u istom se pismu tuži kako je recenzent J. N. Tomić napisao „vrlo pakosnu“ ocjenu njegova rada.⁵⁹ Došlo je do toga da je Dabinović već želio povući rad iz tiska jer ga je Tomić optužio za plagiranje.⁶⁰ Po svemu sudeći tada je Šišić kao drugi recenzent trebao iskazati svoj stav o znanstvenoj vrijednosti Dabinovićeve dopunjenog rukopisa doktorske disertacije i dati odobrenje za tisak. Zato ga je Dabinović i molio da mu savjetima pomogne da rad ne bude tek prijepis disertacije nego dopunjen i što bolji znanstveni rukopis.⁶¹ Konačno, njegov rad naslovljen *Kotor pod Mletačkom republikom* tiskan je u Zagrebu 1934., ali ne u izdanju JAZU-a. No, određenu će zadovoljštinu ipak dobiti 1937. kad mu je u *Radu JAZU* objelodanjen rad naslovljen *Kotor u drugom skadarskom ratu (1419–1423)*.⁶²

Pisma iz Arhiva HAZU-a pokazuju da je Šišić imao korektne znanstvene odnose sa srpskim povjesničarem Mihajlom Dinićem koji mu je napisao 7 pisama, a njihova prepiska se uglavnom odnosila na historiografsku problematiku (kosovski boj, odnosno boj na Rovinama 1395., itinerar kralja Žigmunda 1395.).⁶³ Kad je M. Dinić zatražio od Šišića kopije tih izvora, on mu ih je odmah i pribavio ostvarivši tako dobre odnose s jednim od tada najuglednijih srpskih povjesničara. Ali, Šišić, kako kazuju pisma nekih drugih srpskih adresanata, nikada nije razvio tako dobre sa srpskim povjesničarima Stanojem Stanojevićem i Jovanom Radonićem.

***

Sadržajnu sliku o Šišićevom odnosu prema mlađim kolegama znanstvenicima, osobito onima koji su bili u određenim životnim neprilikama, pružaju pisma koja mu je uputio Gregor Čremošnik, nesuđeni predavač na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Čremošnik je na Šišića adresirao sedam pisama poslanih iz Sarajeva 1929. i 1930., kad je bio zaposlen u dubrovačkom i sarajevskom arhivu.⁶⁴ Više njih vezano je uz njegovu mogućnost dobivanja mjesta predavača na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, nakon odlaska Ljudmila Hauptmanna. Iz jednog se pisma vidi da je Čremošnik molio Šišića da ga preporuči za to mjesto, jer je, kako to otvoreno kaže, iz razgovora s Jorjom Tadićem doznao „da bi vi moju kandidaturu blagotvorno poduprli“. ⁶⁵ No, pritom ističe da je i sam znao kako je to mjesto zapravo bilo predviđeno za Milka Kosa.⁶⁶ Kako mu

58 HR-AHAZU-XIIIA/Dab. 1. Radi se o njegovoj doradenoj doktorskoj disertaciji *Kotor pod Mletačkom republikom (1420. – 1797.)* koju je obranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu, prema podacima iz ovog pisma 1925. godine. Godine 1926. položio je profesorski ispit za predavača na istom fakultetu u Beogradu. Više o Dabinovićevoj biografiji, vidi: Švab, „Dabinović, Antun“, 184–185.

59 Jovan N. Tomić Dabinovićev je rad opširno i negativno ocijenio u časopisu Srpske kraljevske akademije. Vidi: Tomić, „Referat o spisu Ante Dabinovića Boka Kotorska pod Mletačkom republikom od g. 1420. do g. 1797.“, 267–337.

60 HR-AHAZU-XIIIA/Dab. 1.

61 *Isto.*

62 Dabinović, „Kotor u drugom skadarskom ratu (1419–1423)“, 133–271.

63 HR-AHAZU-XIIIA/Din. 1–7. Pisma Dinića Šišiću napisana su od 1933. do 1938. godine.

64 HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 1–7.

65 HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 1.

66 *Isto.*

taj pokušaj zapošljavanja nije uspio, još je jednom molio za pomoć u pronalaženju boljeg posla od onog kojeg je imao. Tako je u pismu napisanom u Sarajevu iste, 1929. godine, molio za posao na „bilo kojoj Visokoj školi“ gdje bi želio predavati i znanstveno proučavati „gospodarsku i trgovačku povijest“. ⁶⁷ Svojim poslom u dubrovačkom arhivu iskazivao je nezadovoljstvo jer mora „uređivati neopisiv kaos što ga je ostavilo iza sebe petogodišnje gospodovanje dr. Ruvarca [Ilariona, op. a.], tako da do naučnog rada gotovo i ne dolazi“. ⁶⁸ Žalio se na slabu zastupljenost ekonomske povijesti u domaćoj historiografiji, a što je bilo u suprotnosti s ostalim habsburškim fakultetima, čak i u usporedbi s malim sveučilištem u Grazu. ⁶⁹ Time nas je podsjetio i na današnje stanje hrvatske historiografije u kojoj je „gospodarska i trgovačka“ historiografija kao disciplina još uvijek relativno slabo zastupljena. U istom je pismu tražio pomoć stoga što se nalazio u vrlo teškoj financijskoj situaciji „jer mu imanje koje ima na Ilidži ne može pokriti niti dugove“. ⁷⁰ Depresivno je potom zaključio kako je postao dio „fukare“. ⁷¹ Iako mu je Šišić, kao i drugima prije njega, pokušao pronaći posao te ga zaposliti kao pomoćnika ministra u Hrvatskoj, Čremošnik je smatrao da to nije dobar izbor jer bi s „kukavnom plaćom od godišnje 2630 dinara“ koju bi u Zagrebu dobivao i dalje bio sirotinja. ⁷² Materijalni položaj ne bi mu se poboljšao čak ni kada bi u Zagrebu dobivao neki honorar na Zagrebačkom sveučilištu. ⁷³ Na koncu pisma kaže kako bi radije „ostao u arhivskoj službi i radio sa mladima na koje bi prenosio znanje“, a svojim znanjem bi „stekao ime i ostavio tragove svoga rada“. ⁷⁴ Iz tog je pisma razvidno da su mladi znanstvenici u Hrvatskoj, Sloveniji i BiH tada živjeli vrlo teško te da se na položaje ipak ponajprije dolazilo putem raznih obiteljskih i prijateljskih veza, a Čremošnik, koji je zasigurno tada spadao među bolje povjesničare svoje generacije, u takvom okruženju nije imao priliku dobiti neko bolje plaćeno zaposlenje koje bi mu omogućilo bavljenje isključivo znanstvenim radom. Na kraju, spomenimo i zanimljiv stav o arhivistici koji je u istom pismu iznio Šišiću: „posuđivanje arhivalija ... je u praksi u cijelom kulturnom svijetu, samo kod nas je međusobno nepovjerenje, sumnjičavost u lopovluke dotle da je nemoguć svaki pokušaj dobiti koju arhivsku knjigu iz arhiva“. ⁷⁵ Također je istaknuo da najugledniji povjesničari (primjerice Konstantin Jireček) dobivaju arhivsku građu, koju drugi ne mogu posuditi, čak u Beču. ⁷⁶ Konačno, želeći ostaviti što bolji znanstveni dojam, izvještava Šišića kako je uspio popisati i napraviti regesta većeg broja isprava iz

67 HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 2.

68 *Isto.* Čremošnik se žali i na druge povjesničare, arhiviste i bibliotekare starije generacije te navodi kako mora „podnositi sitničave, ali osjetljive šikove starijih koje bi bile djetinjaste da nisu, bojim se, usmjerene na izvjestan cilj“.

69 HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 2.

70 *Isto.*

71 *Isto.*

72 *Isto.*

73 *Isto.*

74 *Isto.*

75 *Isto.*

76 *Isto.*

dubrovačkog arhiva, važnih za srednjovjekovni društveni, materijalni i kulturni život Dubrovnika i Dalmacije. U tom smislu, upitao je Šišića bi li mogao „nešto poduzeti“ da se ta građa i regesta tiskaju u izdanju JAZU-a.⁷⁷ U njegovom petom pismu saznajemo kako mu je Šišić uspio pomoći da dobije posao stalnog arhivara u dubrovačkom arhivu.⁷⁸ Kao čin poštovanja i zahvale, on je pak pomogao starijem kolegi u nabavci nekih turskih knjiga koje su mu trebale u njegovim istraživanjima.⁷⁹

Jednako kao što tada nije uskratio pomoć svom mladom kolegi, Šišić je nije uskratio ni mnogim drugima koji su mu se obraćali. Kao što je već spomenuto, pristizala su mu pisma s molbama sitnih činovnika, obrtnika i drugih siromašnijih ljudi koji su ga molili za pomoć u pravnim stvarima, u rješavanju materijalnih pitanja te prava nasljeđivanja. Njegova spremnost da pomogne i u takvim prilikama odaje njegovu iznimnu socijalnu osjetljivost.

***

Jednu od najopsežnijih prepiski Šišić je vodio s učenim franjevcem Pavlom (Stankom) Dragičevićem (102 pisma), njegovim studentom, a potom profesorom povijesti na Antonianumu u Rimu 1908. – 1909., Franjevačkoj gimnaziji u Širokom Brijegu 1909. – 1927. i Bogoslovnoj školi u Mostaru 1935. – 1945.⁸⁰ On u svojim pismima iskazuje izravnost te kritičnost prema Šišićevim historiografskim stavovima. Osobito je to izraženo u pismima koje mu je uputio povodom tiskanja njegove knjige *Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do godine 1873.* u izdanju Matice hrvatske 1916. godine.⁸¹ Između ostaloga, piše mu tada o čitanju Tome Arhiđakona i Ivana Ravenjanina te ga proziva jer ne obraća pažnju na panonskog kneza Vojnomira, a Milko Kos „čini ga Slovincem iz Kranjske“.⁸² Ujedno Dragičević predlaže Šišiću da dobro razmotri njegove 33 opaske, primjedbe i kritike (zapisane na dvije stranice) te ih po mogućnosti uključi u novo izdanje knjige.⁸³ Pišući mu 1920. iz Širokog Brijega, predlaže da se *Geschichte der Kroaten* što prije prevede na hrvatski i tiska u izdanju JAZU-a ili Matice hrvatske te dodaje poruku jednog poznanika: „Radi poštanskih prilika ne možemo Vam, zasad, poslati duhana“.⁸⁴ Inače je Dragičević, djelatatan unutar Matice hrvatske te pomni čitatelj novih historiografskih izdanja, bez sumnje bio među obrazovanim osobama zastupljenim u prepisci, a njegova čitanja Šišićevih djela prepuna su primjedbi i podataka preuzetih iz tada nove hrvatske i strane historiografske literature te literature iz pomoćnih povijesnih znanosti (Ćiro Truhelka, Adriano Cappelli, Rudolf Strohhal, Dane Gruber).

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ HR-AHAZU-XIIIA/Čre. 5.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 4. O Pavlu Stanku Dragičeviću vidi: Nikić, „Dragičević, Pavao“.

⁸¹ HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 9.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 11.

Pažnju zaokupljaju i pisma koja je Šišiću slao književnik, jezikoslovac i prevoditelj Julije Benešić⁸⁵ iz Poljske krajem 1920-ih i 1930-ih, a sva su vezana uz znanstvena izdanja te povremeno sadrže historiografske rasprave o nekim kontroverznim pitanjima iz srednjovjekovne povijesti i književnosti.⁸⁶ Posebno se ističe rad na izdanju na kojem je Šišić obećao sudjelovati, ali je kasnio, pa ga je Benešić od 1933. iz Varšave pomalo nestrpljivo i ustrajno na to podsjećao, iako je bio upoznat s njegovim slabijim zdravstvenim stanjem. Riječ je o radu na knjizi radnog naslova *Povijest jugoslavenska (SHS)* koja je trebala biti objavljena u jednom tomu, pri čemu Benešić moli Šišića da razmisli o ilustracijama.⁸⁷ Jedno vrijeme tijekom iste, 1933. godine, korespondenti su razmatrali o Šišićevu pisanju rasprava o kraljevima Zvonimiru i Dušanu.⁸⁸ Iste godine iz grada Łódža u Poljskoj Benešić piše da je prikupio novac za tiskanje gore spomenutog djela *Povijest Jugoslavije* i to na poljskom jeziku.⁸⁹ No, čini se da je Šišić zbog bolesti nastojao odustati od daljnjeg rada, pa je ustrajno ponavljao da je tjelesno onemoćao, a Benešić je, znajući da trenutno nema osobe koja bi bila u stanju urediti takvo djelo, stalno napominjao kako je spreman čekati njegovo ozdravljenje.⁹⁰ Objasnio je svoje stajalište u pismu iz 1934. poslanom iz Łódža: „Kada danas čitam neke sintetičke poglede na historiju, volio bih, da se sva historija ili izbriše, zabrani ili da je ne pišu fanatici i demagozi“.⁹¹ U istom je pismu dodao: „...nitko danas kod nas ne bi mogao tako napisati tekst historije SHS kao Vi“. Konačno, iz pisma iz 1937. saznajemo da je Šišić potpuno odustao od rada na spomenutoj sintezi o povijesti Jugoslavije.⁹²

***

U brojnim zastupljenim pismima Šišićevi kolege traže njegovu znanstvenu pomoć i savjete, šalju mu ili traže od njega nove knjige i časopise (koje su najčešće spremni platiti), prepisuju pojedine isprave iz raznih arhiva u kojima on sam nije bio, a koje je želio znanstveno razmotriti. Među takva pisma spadaju ona vezana uz srednjovjekovnu povijest, a u jednom razdoblju i pisma koja su mu upućivali drugi povjesničari vezano uz otpor hrvatskih (Zrinski i Frankapani) i ugarskih magnata bečkom centralizmu.

85 Julije Benešić boravio je kao delegat Ministarstva prosvjete pri Jugoslavenskom poslanstvu (1930. – 1938.) i kao lektor hrvatskog jezika na Sveučilištu u Varšavi. O Juliju Benešiću vidi: Mihanović, „Benešić, Julije“.

86 Radi se o ukupno 11 pisama. Vezano uz rasprave, Benešić je, primjerice, u pismu iz 1930., pisanom iz Varšave, smatrao da je u djelu Ivana Gundulića *Osman* krivo riješeno pitanje toponima Bijela Zora, te napominje kako taj toponim spominje i bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet, HR-AHAZU-XIIIA/B8. 2.

87 HR-AHAZU-XIIIA/B8. 3.

88 HR-AHAZU-XIIIA/B8. 4.

89 HR-AHAZU-XIIIA/B8. 6.

90 HR-AHAZU-XIIIA/B8. 8.

91 *Isto*.

92 Inače, nešto ranije, u Beogradu 1933., djelo *Istorija Jugoslavije* objavio je srpski povjesničar Vladimir Ćorović.

Naime, za tu se temu Šišić jedno vrijeme vrlo zanimao.⁹³ O interesu za dvije hrvatske magnatske obitelji kazuje i pismo koje mu je poslao Béla Iványi-Grünwald, jedan od najutjecajnijih mađarskih slikara na prijelazu 19. u 20. stoljeće.⁹⁴ U pismu iz listopada 1911. Iványi-Grünwald kaže da je našao jednu ispravu vezanu uz Frankapane iz 1536. navodeći latinski prijepis „ad comitem Christophorum de Frangapanibus“ i „Datum Posonii“ (Bratislava).⁹⁵ Pismo je napisao na njemačkom jeziku, iako je Šišić razumio mađarski, te u njemu kaže: „Mehr croatisches habe ich nicht gefunden“, misleći na hrvatska vrela.⁹⁶ Na kraju pisma pitao ga je želi li da mu on prepíše i pošalje rečeni izvor.⁹⁷

Učestalu prepisku sa Šišićem vodili su i još neki strani znanstvenici, osobito oni iz slavenskih zemalja i Mađarske. Tako je tada mladi, a kasnije jedan od najuglednijih poljskih povjesničara i slavista Henryk Adam Batowski (1907. – 1999.) napisao Šišiću 11 pisama, u razdoblju od 1934. do 1939. godine.⁹⁸ Riječ je o znanstvenoj prepisci, a Poljaka od suvremenih stvari najviše zanima odnos Italije prema Hrvatskoj.⁹⁹ Što se tiče historiografije od Šišića traži mišljenje o sljedećim pitanjima: „Što on misli o Čorovićevoj Istoriji Jugoslavije?; koja je najbolja povijest Crne Gore?; jesu li publicirani crnogorski diplomatski dokumenti?; ima li knjiga vezanih uz pokušaj ujedinjenja Srba i Bugara“.¹⁰⁰ Dakle, radilo se uglavnom o južnoslavenskoj historiografiji i slavističkim problemima, za koje je Batowski očigledno smatrao upravo Šišića najboljim i najobjektivnijim izvorom znanja. Slična se prepiska odvijala i s njemačkim orijentalistom i povjesničarem Franzom Babingerom¹⁰¹ iz Berlina i Bukurešta, u relativno kratkom razdoblju od 1932. do 1936. godine.¹⁰² Babinger je Šišiću pisao na njemačkom, a nema sumnje da je mu je Šišić i odgovarao na istom jeziku. Kao i uvijek kad se radilo o stranim znanstvenicima, ta su pisma sadržajno svedena isključivo na znanstvenu tematiku

93 O Šišićevom radu na ovim i drugim temama iz razdoblja ranog novovjekovlja, vidi: Holjevac, „Ferdo Šišić i (rano)novovjekovna hrvatska povijest“, 481-488.

94 O B. I. Grünwaldu, vidi: „Béla Iványi Grünwald“.

95 HR-AHAZU-XIIIA/Iva.B. 1.

96 *Isto.*

97 *Isto.*

98 HR-AHAZU-XIIIA/B6, 1-11. O H. A. Batowskom, vidi: „Batowski, Henryk“. Nedavno je poljski povjesničar Tomasz Jacek Lis objelodanio rad naslovljen „Odnosi Frana Ilišića i Henryka Batowskog u svjetlu njihove korespondencije (1926. – 1939.)“, 139-152. Sam Ferdo Šišić u ovom se radu spominje samo jednom. Naime, 1942. godine Batowski je, kako pokazuje T. Jacek Lis, pismom kontaktirao hrvatskog publicista, pisca i prevoditelja Ivana Esiha „s ciljem stjecanja državljanstva Nezavisne Države Hrvatske“. U istom pismu upitao je Esiha sljedeće: „Najljubaznije Vas molim, da ovu stvar razmislite, da se posavjetujete o njoj s kompetentnim ličnostima / na pr. s prof. Šišićem, koji bi me možda htio odporučiti [...]“, Jacek Lis, „Odnosi Frana Ilišića i Henryka Batowskog“, 142. Neobično je u ovom pismu da H. Batowski spominje F. Šišića koji je umro prije nekoliko godina, a s čime Batowski nije bio upoznat. Vjerojatno razlog tome treba tražiti u općem ratnom kaosu na srednjoeuropskim prostorima koji je vladao još od 1938. godine.

99 *Isto.*

100 *Isto.*

101 O F. Babinbergu, vidi: „Babinger, Franz“.

102 Radi se o 17 pisama koje je F. Babinger adresirao na F. Šišića, HR-AHAZU-XIIIA/B1, 1-17.

i po tome se razlikuju od pisama domaćih korespondenata, koja su nerijetko bila emotivnija, pisana bliskijim i slobodnijim rječnikom te vezana, osim uz znanstvena pitanja, i uz razne probleme svakodnevice. U gore spomenutom duhu, Babinger je Šišiću pisao isključivo o historiografskoj problematici kao što su turski ratovi (kao orijentalist moli Šišića da mu pošalje neke turske izvore).¹⁰³ Sa svoje je strane Šišić uputio pitanje kolegi, tada vrsnom stručnjaku za paleografiju, vezano uz razrješenje određenih kratica u izvorima, na što mu je ovaj odgovorio: „Erste ist zweiflos et cetera, das zweite doch wohl höchst wahrscheinlich scitar“.¹⁰⁴ Uostalom, Šišić je, kao što smo prethodno istaknuli, nerijetko tražio usluge vezano uz arhivska vrela koja mu nisu bila dostupna. Tako mu je, primjerice, ranije spomenuti Nikola Ćorić, njegov učenik i profesor na bosanskogradiškoj gimnaziji, 1931. pismom poslao niz vrijednih podataka o starohrvatskoj županiji Pset¹⁰⁵ upozorivši ga na toponim Pasjak kao moguću utvrdnu i središte te županije.¹⁰⁶ No, i Šišić je pomogao Ćoriću na drugi način. Godine 1933. podupro je njegovu molbu da se preseli u neku bolju gimnaziju, a to je bila gospićka (u kojoj je i sam Šišić započeo svoj rad), u kojoj je 1933. postao ravnatelj.¹⁰⁷

***

Jedno od važnijih pitanja koje su Šišiću stalno postavljali učitelji i nastavnici, prije svega gimnazijski profesori povijesti u raznim mjestima Hrvatske i BiH, a koje se pojavilo s političkim promjenama nakon 1918., bila su vezana uz pitanje organiziranja novog pristupa nastavi povijesti i izdavanja školskih atlasa, na što je, prema njihovu mišljenju, Šišić mogao imati utjecaja. No, treba naglasiti da njegova prepiska nije bila ograničena samo na razmatranje položaja predmeta povijesti, već se nazire i nastojanje oko opće reforme školstva te povećanje dostupnosti obrazovanja širim slojevima tadašnjeg društva. Naravno, kao i u ostalim pitanjima koje je smatrao važnim i temeljnim za budućnost Hrvatske, uložio je dosta vremena i truda u dopisivanje s učiteljima i profesorima u osnovnim školama i gimnazijama kao izravnim sudionicima u nastavi te svojim političkim i znanstvenim djelovanjem, osobito po pitanju predmeta povijesti Hrvatske, što je smatrao ključnim u učvršćenju nacionalnog identiteta Hrvata. Tako je u jednom od pisama koja je poslao Šišiću pri samom kraju postojanja Monarhije, Marko Agustinović, učitelj u Letovaniću, zahvalio Šišiću „na svom trudu koji ulaže u poboljšanje školstva“.¹⁰⁸ U tom duhu Agustinović nastavlja i piše: „Naše je školstvo po domovini najveća potreba i korist“.¹⁰⁹ Nadalje kaže: „Ja bih želio da možemo reći:

103 HR-AHAZU-XIIIA/B1. 1.

104 *Isto.*

105 HR-AHAZU-XIIIA/Ćor. 10.

106 *Isto.*

107 Tijekom nastojanja da dobije posao u gospićkoj gimnaziji N. Ćorić zamolio je Šišića da mu napiše preporuku, što je zasigurno pomoglo i u tome da je postao profesor i ravnatelj te ugledne gimnazije, HR-AHAZU-XIIIA/Ćor. 10.

108 HR-AHAZU-XIIIA/17/1.

109 *Isto.*

hrvatski je školnik riješio nagodbeno pitanje sa Ugarskom“ te napomenuo da školstvo i obrazovani mladi ljudi mogu zaustaviti iseljavanje iz Hrvatske.¹¹⁰ Pavao Dragičević u pismu 1919. piše i moli Šišića da se propita o sljedećem: „...hoće li izaći novi zemljopis za I-III razred srednjih škola? Hoće li se Srkuljeva povijest službeno uvesti u IV i VIII razred“.¹¹¹ Jer, kako ističe, uskoro počinje nova školska godina, pa dodaje: „Prijetelju, ne oglašite se, nego mi u susret iziđite“.¹¹² Inače, prema Dragičeviću pisanju, učitelji i djeca „pokazuju da vole izdanja Matice hrvatske i na njih se rado pretplaćuju“.¹¹³ U pismu iz iste godine poslanom iz Širokoga Brijega pak ističe kako se Šišićev *Pregled* „odlično prodaje“ te je „gotovo raspačan“.¹¹⁴ Godine 1917., djelujući u Matici hrvatskoj, izvještava o prikupljanju novih članova u Širokom Brijegu i to „dokladnika i prinosnika“ te uvijek spominje Šišića kao njegova prijatelja što je bitno doprinijelo da je upisao 14 novih članova.¹¹⁵ No, Dragičević je često u pismima izvještavao o svojim aktivnostima vezanim uz tu istaknutu hrvatsku kulturnu ustanovu jer je njegov nekadašnji profesor tada bio član njezinog Glavnog odbora. U pismu pak iz siječnja 1918., dakle prije nego što je tiskano Šišićevo novo i dopunjeno izdanje *Pregleda povijesti hrvatskog naroda*, obavijestio ga je o tome da je „spreman rado *index alphabeticum* napraviti“.¹¹⁶ Koliko je ostao vjeran uglednom znanstveniku te koliko je nastojao na promicanju ideja Matice hrvatske kao kulturno-znanstvene ustanove, govori i činjenica da je uspio „prikupiti 39 kupaca *Pregleda povijesti hrvatskog naroda* za tamošnje [misli se na područje Širokog Brijega, op. a.] Matičare“.¹¹⁷ Kao što je već spomenuto, Šišić je slao rukopis svoje knjige pojedinim kolegama te je rado prihvaćao njihove stavove, iskazujući zahvalnost što su mu pružili nove, točne historiografske podatke vezano uz pojedine probleme predstavljene u knjizi. Nakon što je Dragičević pismom iz 1918. Šišiću poslao svoje opaske,¹¹⁸ Šišić mu je, unatoč kritičkom pristupu, poslao jednu lijepu povijesnu kartu sa svog putovanja u Bruxelles (pismo iz 1920.) što je Dragičević doživio kao „vidni dokaz Vašeg prijateljstva, koje ja ničim ne zaslužih. Hvala Vam!“¹¹⁹ Osobito se Šišiću zahvaljuje „što ste mjestimično moje čedne opaske uvažili“.¹²⁰ Te su primjedbe bile vezane uz Šišićevu knjigu *Geschichte der Kroaten*, tiskanu 1917. u izdanju Matice hrvatske. Pored toga, Dragičević je izrazio žaljenje što to djelo još nije prevedeno na hrvatski u tisku JAZU-a ili Matice hrvatske jer bi tada ta izuzetna knjiga imala daleko veći broj

110 *Isto.*

111 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 9.

112 *Isto.*

113 *Isto.*

114 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 6.

115 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 5.

116 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 3.

117 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 1.

118 P. Dragičević u pismu Šišiću to je nazvao „Nekoliko opaski Pregleda povijesti hrvatskog naroda“. HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 1; HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 3.

119 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 11.

120 *Isto.*

hrvatskih čitatelja.¹²¹ Zanimljivo je ovdje spomenuti kako je objelodanjivanje Šišićeve knjige na njemačkom bilo od izrazito velike važnosti jer je time predstavio viđenje hrvatske povijesti vrhunskog povjesničara čitateljima u Srednjoj Europi, a kojima je ona bilo slabo poznata. Upravo mu je to još 1916. u pismu poslanom iz Beča predložio mađarski povjesničar Ferenc Eckhart – prevoditelj s mađarskog na njemački.¹²² U svom pismu Eckhart predlaže Šišiću da neke svoje radove objavi ne samo na „ilirskom“ nego „auch in ungarischen und deutschen Sprache“ kako bi bio razumljiv što široj znanstvenoj publici, posebice historiografskoj zajednici prostora Srednje Europe.¹²³ Na kraju razmatranja odnosa P. Dragičevića kao adresanta pisama poslanih F. Šišiću spomenimo da se u jednom njegovom pismu opetovano osjeća stereotipni odnos prema Židovima. Naime, kao zaljubljenik u knjige, a osobito historiografiju, Dragičević je ponekad kupovao mnoge knjige, pa tako i od zagrebačkog antikvara i književnog povjesničara Mirka Breyera.¹²⁴ Tako u jednom pismu iz 1917. piše kako je od njega kupio djela Johanna Georga Schwandtnera *Scriptores Rerum Hungaricarum*, *Ljetopis popa Dukljanina* i *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* autora Lajosa Thallóczyja, ali se požalio kako ništa nije dobio na popust te zaključuje: „Meni se čini da u njemu [Breyeru, op. a.] kola krv židovska“.¹²⁵

Zaključak

U Arhivu HAZU-a čuva se velik broj pisama koje je Ferdo Šišić primio od svojih suvremenika od 1895. do 1940. godine, a koji ukazuju na razne aspekte njegovog svakodnevnog, obiteljskog, političkog i znanstvenog djelovanja. Već sama činjenica su mu pisma bila upućena od 828 različitih korespondenata, od kojih se većina isticala obrazovanjem i ugledom, ukazuje na njegovu važnost u onodobnim hrvatskim i europskim znanstvenim, kulturnim i političkim krugovima.

Sadržajna analiza pisama ukazuje prije svega na njegovo uvažavanje kao autoriteta u poznavanju hrvatske i južnoslavenske srednjovjekovne povijesti još od vremena Monarhije, a osobito kasnije, u razdoblju Kraljevine Jugoslavije. Ujedno odaje njegovo uvažavanje kao osobe od povjerenja, otvorena i slobodnog duha, te kao osobe koja je uvijek spremna pomoći. Kad je riječ o njegovim radovima, rado je prihvaćao znanstvene kritike i sugestije suvremenika, a kada je riječ o radovima drugih, spremno pružao pomoć i savjete. Pisma uglednih znanstvenika kao i srednjoškolskih profesora odaju da je, dobivši njemu nepoznate izvore ili podatke, bez prezanja korigirao svoje historiografske

121 *Isto*.

122 Ferenc Eckhart nekoliko je godina ranije preveo djelo uglednog mađarskog povjesničara Lajosa Thallóczyja naslovljeno *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, vidi: Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*.

123 HR-AHAZU-XIIIA/2/1.

124 O M. Breyeru, vidi: Švab, „Breyer, Mirko“.

125 HR-AHAZU-XIIIA/Dra. 4.

stavove. No, pri tome je osobito pazio da prihvati sugestije i podatke od znanstveno provjerenih osoba (profesora, arhivista iz svih europskih krajeva, osobito iz Venecije i nekadašnjeg Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva).

Pisma pokazuju i to da su Šišićeve preporuke i zamolbe u raznim tijelima ministarstava uprave, znanosti i bogoštovlja povremeno doprinijele osobnim životnim uspjesima pojedinaca, na čemu su mu oni bili trajno zahvalni. Naime, iako je sam uspješno gradio vlastitu karijeru, zahvaljujući prije svega vlastitom radnom naporu, talentu, izraženoj intelektualnoj snazi, poznavanju stranih jezika i elite humanističkih znanstvenika svoga doba, nije zaboravljao ni osobe i kolege u težim životnim i poslovnim okolnostima. Korespondencija otkriva i neke detalje iz njegova obiteljskoga života, što omogućuje potpunije sagledavanje njegove biografije.

Ovdje iznijetom analizom dijela prepiske iz Serije A iz Ostavštine Šišić u Arhivu HAZU-a u Zagrebu nastojalo se ukazati na mogući pristup u analizi te do danas slabo istražene arhivske građe, koja pruža razne mogućnosti u sagledavanju Šišićeve djelatnosti, kao i brojnih njegovih suvremenika, te povijesnog i društvenog konteksta njihove suradnje.

Izvori i literatura

Izvori

HR-AHAZU-XIIIA: Hrvatska, Arhiv HAZU, Zagreb, fond Ostavština Ferde Šišića, Serija A-Pisma raznih korespondenata Šišiću

Literatura

Agičić, Damir. „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik“. *Historijski zbornik* 70 (2017) br. 2: 469-474.

Agičić, Damir. „Hrvatski doktori u Pragu 1882. – 1921. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 27(1995), br. 1: 137-154.

Antoljak, Stjepan. „Ferdo Šišić“. *Arhivski vjesnik*, 32 (1989), br. 33: 125-142.

„Babinger, Franz“. U: *Hrvatska enciklopedija* (on-line). Lekiskografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 2. svibnja 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5035>

„Batowski, Henryk“. U: *Hrvatska enciklopedija* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 11. lipnja 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6283>

„Béla Iványi Grünwald“. U: *Britannica* (on-line). Pristup ostvaren 30. 9. 2024. <https://www.britannica.com/biography/Bela-Ivanyi-Grunwald>

„Čurčić, Vejsil“. U: *Hrvatska enciklopedija* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 23. 1. 2022. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13616>

Dabinović, Antun. „Kotor u drugom skadarskom ratu (1419. – 1423.)“. *Rad JAZU* 257 (1937): 133-271.

- Fatović-Ferenčić, Stella; Ferber Bogdan, Jasenka. „Kolodvorska ljekarna u Zagrebu – na pragu novog doba“. *MEDICUS* 21 (2012), br. 2: 273-287.
- Galović, Tomislav. „Miho Barada kao nastavnik pomoćnih povijesnih znanosti i profesor hrvatske povijesti“. *Povijesni prilozi* 30 (2011), br. 40: 45-61.
- Holjevac, Željko. „Ferdo Šišić i (rano)novovjekovna hrvatska povijest“. *Historijski zbornik* 70 (2017), br. 2: 481-488.
- Jacek Lis, Tomasz. „Odnosi Frana Ilešića i Henryka Batowskog u svjetlu njihove korespondencije (1926. – 1939.)“. *Historijski zbornik* 73 (2020), br. 1: 139-152.
- „Jelenić, Julijan“. U: *Hrvatska enciklopedija* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 3. 6. 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28981>.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Pisma novinara Adolfa Becka vinkovačkom zastupniku dr. Ferdi Šišiću (1910-1911)“. *Scrinia Slavonica* 3 (2003), br. 1: 655-699.
- Luetić, Tihana. „Prve studentice zagrebačkog sveučilišta“. *Hrvatska revija* 1 (2001), br. 3-4: 115-122.
- Mihanović, Nedjeljko. „Benešić, Julije“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 26. 7. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1716>
- Nikić, Andrija. „Dragičević, Pavao“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 30.9.2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5295>
- Novak, Viktor. „Ferdo Šišić, 9. III. 1869. – 21. I. 1940.“. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1946. – 1948.* 54 (1949): 362-443.
- Švab, Mladen. „Breyer, Mirko“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 5. 2. 2021. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2798>.
- Švab, Mladen. „Dabinović, Antun“. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, gl. ur. Trpimir Macan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993, 184-185.
- Švab, Mladen. „Ljudmil Hauptmann“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (on-line). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 7. 10. 2021. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7318>
- Thallóczy, Lajos. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München; Leipzig: Verlag von Duncker & Humboldt, 1914.
- Tomić, Jovan N. „Referat o spisu Ante Dabinovića Boka Kotorska pod Mletačkom republikom od g. 1420. do g. 1797.“. *Godišnjak SKA* 38 (1929): 267-337.
- „Unkelhüsser Károly“. U: *Magyar életrajzi lexikon 1000 – 1990*. Pristup ostvaren 6. 6. 2022. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html>
- Vuković, Marinko. „Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu HAZU“. *Historijski zbornik* 70 (2017), br. 2: 489-497.

SUMMARY

A Contribution to the Study of the Scientific and Social Activities of Ferdo Šišić based on Correspondence from the HAZU Archives in Zagreb

On the basis of extensive archival materials related to the life, scientific and political activities of one of the most respected Croatian historians, Ferdo Šišić (1869–1940), which have been archived and kept in the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts (HAZU) in Zagreb, the authors analyze his relations with his contemporaries. In this work, by processing material from Series A – Letters of various correspondents to Šišić, by analyzing the content of the letters, one can identify the circle of persons who addressed their letters to Šišić and especially the reasons for writing to him, one of the most respected members of the Croatian intellectual milieu at the end of the 19th and the first half of the 20th century. The mentioned archival fund contains letters from the period 1895 to 1940, and reveals that Šišić maintained lively scientific and everyday connections with persons from different social strata and different professions. However, by far the highest number of letters is devoted to historiography and related sciences (auxiliary historical sciences, philology, egdotics), which he discussed with distinguished scientists from Croatia, Central Europe, Russia, and Western Europe, as well. In addition to his scientific reputation, which his contemporaries emphasize in their letters in the Croatian, Slovenian, Serbian, Hungarian, German, French, English and Russian languages, many of them, especially the correspondents from Croatia, Slovenia and Bosnia and Herzegovina, reveal his character virtues, specifically that he was respected as a scientific authority, as well as a moral and empathic individual, who was always willing to help younger scientists, friends, and acquaintances.

Keywords: Ferdo Šišić (1869 – 1940); Croatian historiography; 19th and 20th centuries; correspondence; the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb

Slučaj Maud Pototschnig i kozmetika u međuratnom Zagrebu

Društvene promjene koje su nastupile po završetku Prvoga svjetskoga rata omogućile su, među ostalim, i pojavu novih oblika zabave, načina provođenja slobodnog vremena, odijevanja i uljepšavanja, što je u većim gradovima poput Zagreba osobito dolazilo do izražaja. Konture novog životnog stila povlačene su na stranicama popularnih tiskovina, poput revije Svijet, koje su pratile i prenosile trendove iz inozemstva, naročito zapadnoeuropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država. U skladu s time dolazi i do porasta popularnosti kozmetike, što se očitovalo u osnutku niza tvrtki za proizvodnju i distribuciju kozmetičkih proizvoda, kao i pojavi salona za uljepšavanje. Nepostojanje jasnih granica između područja djelatnosti kozmetičara i liječnika specijalista, konkretnije dermatologa, pokazalo se kao ozbiljan problem za nadležna tijela. Kao primjer koji oslikava pojedine aspekte problematike vezane uz pojavu i rad kozmetičkih salona tih godina analizirano je poslovanje zavoda za njegu ljepote zagrebačke kozmetičarke Maud Pototschnig.

Ključne riječi: kozmetika; Zagreb, 1930-e; dermatologija; farmaceutska industrija; Maud Pototschnig

Uvod

Tema kozmetike, pojave i razvoja proizvodnje i distribucije kozmetičkih proizvoda, te utjecaja koji je imala na društvo, popularnu kulturu i svakodnevni život, u hrvatskoj historiografiji nije bila značajnije zastupljena. Društvene promjene koje su nastupile u međuratnom razdoblju, ponajprije porast svijesti o važnosti higijene i brige o zdravlju, u znatnoj su se mjeri odrazile i na poimanje ljudskog tijela i ljepote, pri čemu su moda

i kozmetika imale posebno važnu ulogu, što je osobito bilo vidljivo u gradovima poput Zagreba. U tom je kontekstu značajna bila pojava kozmetičkih salona, svojevrsni odraz stremljenja koja su oblikovala novi način života, ponajprije boljestojećih slojeva društva. Postavlja se pitanje u kakvom je odnosu bilo društvo međuratnog Zagreba s novim modnim i estetskim trendovima koji su navirali iz inozemstva te koji su to mediji kao putokazi prenosili vijesti o najnovijoj modi, filmovima, glazbi, plesovima i načinima uljepšavanja. Može li se reći da su domaći poduzetnici u dovoljnoj mjeri prepoznali značaj kozmetike, odnosno jesu li išli ukorak ili barem pokušavali slijediti put kojim su kročile uspješne inozemne tvrtke koje tih godina bilježe velike poslovne uspjehe?

Kako bi se neke od postojećih nepoznanica rasvijetlile, bit će potrebno oslikati promjene i okolnosti u kojima se u zagrebačkom društvu u međuratnom razdoblju javljaju trendovi uljepšavanja, kao i način na koji su bili promovirani te kako ih je domaća publika prihvaćala. Na temelju relevantne literature, onodobne periodike i arhivskih izvora bit će opisana pojava, razvoj i ponuda najznačajnijih kozmetičkih tvrtki, drogerija i parfumerija, kao i način na koji su ih nadzirala nadležna tijela, primarno iz upravno-pravne i gospodarske perspektive. Jedno od najvažnijih pitanja svakako se tiče položaja, odnosno struke i područja djelatnosti kozmetičara, ponajprije zato što se radilo o laicima koji su kao registrirani obrtnici obavljali djelatnost koja se u pojedinim segmentima doticala područja medicine. Posebna će pažnja stoga biti posvećena načinu na koji se nastojao regulirati položaj kozmetičara u odnosu na dermatologe.

Konačno, po izlaganju navedene problematike određeni njezini segmenti bit će predstavljeni na konkretnom primjeru zagrebačke kozmetičarke Maud Pototschnig kroz opis poslovanja njezina zavoda za uljepšavanje i pojedinih slučajeva kršenja obrtnih propisa koji pružaju uvid u prepreke s kojima su se susretali kozmetički saloni s jedne strane, a s druge nadležna tijela.

Stanje istraženosti, literatura i izvori

Tema kozmetike u hrvatskoj je historiografiji uglavnom usputno obrađivana u radovima koji se bave razvojem farmaceutske industrije i njezinih proizvoda (lijekova i lijekovitih pripravaka). Proizvodi primarno namijenjeni uljepšavanju tako su u literaturi uglavnom usputno spomenuti pored ostalih farmaceutskih proizvoda, pri čemu nisu uklopljeni u širi kontekst Europe i svijeta. Stoga, kako bi se na što potpuniji način prikazao širi kontekst razvoja farmaceutske industrije i pojave kozmetike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, u odnosu ponajprije na Sjedinjene Američke Države i zapadnoeuropske zemlje, potrebno je posegnuti za radovima američke, britanske i njemačke historiografije. Značajni su tako radovi dr. sc. Annelie Ramsbrock koja se u svojim istraživanjima bavi fenomenom ljepote u 19. i 20. stoljeću, kulturnom poviješću 19. i 20. stoljeća te poviješću tijela. Značajan rad na tu temu je disertacija „The Science of Beauty Culture

and Cosmetics in Modern Germany 1750–1930“, zatim članak „Rationalitäten der Schönheit Wissenschaftliche Kosmetik zwischen Aufklärung und Weltwirtschaftskrise“, objavljen u časopisu *Historische Anthropologie*.

Kad je pak riječ o stanju istraženosti farmaceutske industrije u razdoblju međuraća, poglavito u Zagrebu, u domaćoj je literaturi osobito vrijedno djelo *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razdoblja* autorice Ivane Žebec Šilj. Također, značajni su i radovi koji se bave pojedinim farmaceutskim tvrtkama i njihovim proizvodima, od kojih valja istaknuti rad Stelle Fatović-Ferenčić i Jasenke Ferber Bogdan „Tvornica Rave d. d. u ozračju početaka kemijsko-farmaceutske proizvodnje na području Hrvatske“, objavljen 2020. u časopisu *Acta medico-historica Adriatica*, u kojemu autorice donose pregled osnutka i razvoja tvornice Rave d. d. Također, ovaj članak nudi i temeljit opis poslovanja tvrtke, proizvodne djelatnosti i marketinga kojim se tvrtka služila kako bi bila prepoznata na tržištu.¹

Isto tako, vrijedni su radovi na temu povijesnog razvoja tvornice Kaštel d. d. koja je imala razgranatu djelatnost proizvodnje lijekova, cjepiva i kozmetičkih pripravaka. Pritom je posebno značajan katalog izložbe autorica Stelle Fatović-Ferenčić i Silvije Brkić Midžić *Kaštel na vrhuncu: oglašavanje i ambalaža lijekova tvornice Kaštel u Zagrebu 1930-ih i 1940-ih* te članak istih autorica „Početci i strategije marketinga tvornice Kaštel d. d. (1920. – 1945).“, objavljen 2018. u časopisu *Medicus*. U potonjem su obrađene razne reklame za Kaštelove proizvode koji su se pojavljivali na tržištu a koje je oglašavao u stručnim časopisima namijenjenim liječnicima i ljekarnicima – *Liječničkom vjesniku*, *Ljekarničkom vjesniku*, časopisu *Medicus* te u dnevnom tisku i časopisima.² Govoreći o stanju istraženosti i literature koja se odnosi na tvornicu Kaštel d. d. važno je napomenuti da se literatura uglavnom odnosi na sljednika tvornice Kaštel d. d. – Plivu.

Pored navedene literature značajan je rad za proučavanje povijesti farmaceutske industrije, pa samim time i kozmetičkih proizvoda, i katalog izložbe autorâ Marina Pintura, Kristine Pandže i Rafaela Ban pod naslovom *Alga Sušak – čuvar vašega zdravlja*, kao i katalog izložbe koji se bavi poviješću Neva kozmetike, osnovane 1946. godine, autorice Koraljke Vlajo, pod naslovom *Marijina industrija ljepote 1963. – 1985.: Marija Kalentić i „Neva“ dizajn ambalaže*.

Okolnosti i uzroci popularizacije kozmetike u međuratnom razdoblju

Svijest o povezanosti ljepote i zdravlja, poznata još od antičkog doba, ostala je prisutna sve do današnjih dana. Na valu prosvjetiteljske misli, u osamnaestostoljetnoj Europi počela se javljati svijest o važnosti njege tijela. Zanimljiv primjer predstavljaju njemačke

1 Fatović-Ferenčić, Ferber Bogdan, „Tvornica Rave u ozračju početaka kemijsko-farmaceutske proizvodnje na području Hrvatske“, 66-70.

2 Isto, 65. Autorice u fusnotama navode obilje radova koji se bave poviješću pojedinih farmaceutskih tvrtki.

zemlje u kojima su već tada poznati pojmovi *cosmetica medicamenta* i *comotica ars*. I dok se prva odnosila na čišćenje kože pripravcima koji su je činili mekom i glatkom, *comotica ars* u osnovi se odnosila na šminku, odnosno sredstva za uljepšavanje i prikriivanje nepravilnosti.³ Zanimljivo je kako staleški priručnik – enciklopedija *Allgemeinen deutschen Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände*, objavljena 1853. godine, kao pravi izvor ljepote ističe zdravlje tijela i duha, što se postiže tjelovježbom, ispravnom prehranom i pravilnom higijenom.⁴

Poslije se u Njemačkoj javljaju i kozmetički vodiči koji su se razlikovali po temama i strukturi, a bili su namijenjeni isključivo ženama.⁵ Osim u Njemačkoj, svijest o važnosti higijene, a samim time i njege zdravlja, javlja se u drugoj polovici 19. stoljeća i u drugim europskim zemljama te u SAD-u. U tome razdoblju vladala je zdravstvena paradigma da svaki pojedinac ima kontrolu nad svojim zdravljem.⁶

Nakon završetka Prvoga svjetskoga rata, u sklopu Lige naroda 1920. godine razvila se Zdravstvena organizacija (ZOLN) koja je pružala financijsku pomoć zemljama svijeta u reformi javnog zdravstva (higijena, epidemiologija, provođenje sanitarnih mjera, briga za majke i djecu, itd.) i zdravstvenom prosvjeđivanju stanovništva.⁷ Njezinim posredstvom u europskim zemljama (Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj, Danskoj, Norveškoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Španjolskoj, Grčkoj) počinju se osnivati središnje higijenske ustanove koje financijski potpomaže Rockefellerova fundacija iz SAD-a.⁸ Vrijeme je to velikih projekata osvještavanja stanovništva o važnosti higijene u borbi protiv zaraznih bolesti, naročito na selu, ali i u gradovima.

Kraljevina SHS nije zaostajala za ovim valom promjena u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama. Reforma zdravstvene službe početkom dvadesetih godina bila je značajna i za hrvatske krajeve, jer je u skladu s njom 1924. godine pri Ministarstvu narodnog zdravlja u Beogradu osnovan Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS u Zagrebu, zadužen za organizaciju zdravstvene službe i javnog zdravstva, ali isto tako i edukaciju putem tečajeva, osvještavanje o važnosti higijene, provođenje epidemioloških i sanitarnih mjera, itd. Inspektorat je naslijedio pravni položaj dotadašnjeg Zdravstvenog odsjeka Ministarstva narodnog zdravlja u Zagrebu, a bio je teritorijalno nadležan za područje Zagrebačke oblasti i Primorsko-krajiške oblasti. Osim toga, bio je to savjetodavni organ Ministarstva narodnog zdravlja u Beogradu, u pogledu stručnog nadzora nad svim sanitetskim ustanovama na teritoriju svoje nadležnosti.⁹

3 Ramsbrock, „Rationalitäten der Schönheit Wissenschaftliche Kosmetik zwischen Aufklärung und Weltwirtschaftskrise“, 105.

4 Isto, 106.

5 Isto, 108.

6 Isto, 107.

7 Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, 21–24.

8 Kouris et al., „Health reform initiatives in the interwar era: the case of Greece and the role of the league of nations health organisation“, 115–14.

9 HR-HDA-135, kut. 1, Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja kraljevine SHS u Zagrebu, Pov. 8/1924 od 5. 5. 1924. Promjena službe u inspektoratu – rješenje o nastupu službe inspektora i djelokrugu inspektorata.

Ipak, kad je riječ o promjenama na području javnog zdravstva, od najveće je važnosti za hrvatske krajeve bio osnutak Škole narodnog zdravlja 1926. godine, koju je uz potporu Rockefellerove fundacije utemeljio dr. Andrija Štampar, pobornik ideje o važnosti socijalne medicine i higijene.¹⁰ Postignuća koja je ova ustanova ostvarila do kraja međuratnog razdoblja nisu imali premca, stoga joj se s pravom pripisuju goleme zasluge kod prosvjeđivanja stanovništva, naročito na hrvatskom selu, i osvješćivanja važnosti osobne higijene u borbi protiv zaraznih bolesti, primjerice kroz brojne dosjetljive parole i putujuće kinematografe.

Porast svijesti o važnosti higijene i čistoće uskladio se s postojećim shvaćanjem veze između zdravlja i ljepote, koja se odražavala u promicanju zdravog načina života i njege tijela. Pritom valja istaknuti i ulogu sporta koji je također dobio na popularnosti u međuratnom razdoblju, osobito u gradovima, ali i u manjim sredinama. Zapravo, prosperitet koji je zavladao dvadesetih godina u Zagrebu omogućio je niz promjena vidljivih u svakodnevnom životu i načinu provođenja slobodnog vremena, osobito kod pripadnika srednjeg i višeg građanskog sloja koji su si takav glamurozniji način života mogli priuštiti. Važan je impuls za popularizaciju kozmetičkih proizvoda dala filmska umjetnost, koja je dvadesetih godina doživjela velik uzlet. Za potrebe snimanja filmova na glumicama i glumcima obilno se koristi šminka kako bi se nastojalo istaknuti lice i prekriti nesavršenosti.

Pojavu dekorativne kozmetike u tome kontekstu potaknuo je Max Faktorowicz (poznat kao Max Factor) kad je za potrebe snimanja filma osmislio puder koji je bio gust i voodootporan te je imao veliku moć prekrivanja (nazvan „*pancake*“ *makeup*). Max Factor pored pudera razvija i ruževe za usne u jarkim bojama kako bi se nastojalo istaknuti usne i obrazi.¹¹ Poslovni uspjeh koji je Max Factor ostvario radeći kao inovator i vizažist na snimanjima filmova potaknuo je i veliki sukob 1935. godine s već etabliranim proizvođačima kozmetike u SAD-u, Elizabeth Arden (kreatorice „Stage MakeUp“ korištene prilikom snimanja filmova, koja je 1930-ih bila vlasnica 29 salona u Europi i SAD-u) i House of Westmore (koji je proizvodio vlastite proizvode, ali s manje uspjeha).¹² O tome sukobu za poslovnu prevlast u Hollywoodu izvještavao je časopis *Variety*, nazvavši ga „The Hollywood PowderPuff War“.¹³ Pobjedu je na koncu odnio Max Factor sa svojom „*pancake*“ šminkom koja je stekla veliku popularnost i u Hollywoodu i kod kupaca.

S popularizacijom filma i pojavom glamurno uređenih glumica i glumaca kozmetika se dvadesetih godina počinje shvaćati kao sredstvo za poljepšavanje.¹⁴ Vrijedilo je to za Sjedinjene Američke Države i mahom zapadnoeuropske zemlje, no nove trendove iz sve brojnijih hollywoodskih filmova koji se prikazuju u kinematografima počela je crpiti i hrvatska publika, oponašajući ih i prilagođavajući ih sebi. Osim na filmskim platnima, ovi noviteti reklamirali su se u velikoj mjeri i putem radija, novina, časopisa i plakata.¹⁵

10 Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, 21-24.

11 Frith, „Globalizing Beauty: A Cultural History of the Global Beauty Industry“, 9.

12 Sinclair-Dootson, „The Hollywood Powder Puff War – Technicolor Cosmetics in the 1930s“, 110.

13 *Isto*, 107-108.

14 *Isto*, 9-10.

15 Šute, *Hrvatska povijest 1918. – 1941.*, 191.

Osim filma, važnu ulogu u promicanju novog načina života i oblikovanju modernog građanskog stila imali su i različiti časopisi. Središnje mjesto pritom je imala revija *Svijet*, ilustrirani tjednik koji je od 1926. do 1936. godine izlazio u nakladi zagrebačkog izdavačkog zavoda Tipografija. Urednik mu je bio akademski slikar i dizajner Otto Antonini, kojemu su kao uzor poslužili tada poznati svjetski i europski modni časopisi, primjerice američki *Vogue*, *Harper's Bazaar*, berlinski *Die Dame*, pariški *L'Esprit Nouveau* i popularni *La vie Parisienne*.¹⁶ Među domaćim tiskovinama profilirali su se tako posebno „ženski časopisi“, a koji već pri svome nastanku postaju glavni promotori ženstvenosti i obitelji.¹⁷

Popularni časopisi u međuratnom razdoblju postaju i medij za promociju kozmetičkih proizvoda. Prvi su ih u tu svrhu počeli koristiti američki proizvođači kozmetike. Zanimljiv primjer predstavlja reklama za Lux sapun, kojega je na tržište stavila tvrtka Lever Brothers 1925. godine, a uspješno ga je u tiskovinama reklamirala poznata reklamna agencija J. Walter Thompson Company.¹⁸ Ukorak prateći zapadne trendove, i *Svijet* je kao prvak suvremeno koncipiranog časopisa građanske orijentacije jednako tako donosio velik broj raznih reklama za kozmetičke proizvode, čiji su proizvođači bile domaće i strane tvrtke.

Od ostalih periodičkih publikacija koje su bile na tome tragu valja istaknuti *Ženski list* (1925. – 1938.), čija je urednica bila poznata književnica i novinarka Marija Jurić Zagorka.¹⁹ Izdavala ga je Jugoslavenska štampa, a u njemu su objavljivani članci o modi, kratki romani u nastavcima, tekstovi o uglednim osobama iz javnog i političkog života, savjeti za ručne radove, reportaže s putovanja, praktični savjeti ženama i drugo. Pored Zagorkinog *Ženskog lista*, u Kraljevini Jugoslaviji izlazili su i ženski časopisi *Ženski svet* (1923. – 1928.), *Pariška moda* (1895. – 1938.) i *Žena danas* (1938.) u Srbiji i *Naša žena* (1941.) u Sloveniji.²⁰

S obzirom na to da je briga o tijelu uvijek bila najtješnje vezana uz njegovanje ljepote, na valu nadolazećih utjecaja iz europskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država, koje je prenosio domaći tisak, u Zagrebu se organiziraju različita događanja u čijem je središtu isticanje i proslava ljepote, s posebnim naglaskom na onodobne modne trendove. U hotelu Esplanadi je tako 1926. godine organizirana prva modna revija na kojoj su predstavljeni odjevni komadi, obuća i modni dodatci iz svjetskih i europskih prijestolnica mode, a koncem iste godine ondje je održan i prvi izbor za Miss Jugoslavije. Pobjedu je odnijela Štefica Vidačić, koja je potom u ožujku 1927. u Berlinu proglašena i za Miss Europe.²¹ Izbori ljepote tih su godina postali toliko popularni da je u jednom

16 Kolveshi, *Zagreb i „Svijet“ – „Svijet“ i Zagreb dvadesetih*, 31.

17 Vujnović, *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender, and Modernity in Interwar Yugoslavia*, 51–52.

18 Peiss, „On Beauty ... And the History of Business“, 496. Također: Jones, *Beauty imagined: A History of the Global Beauty Industry*, 98.

19 Kolveshi, *Zagreb i „Svijet“ – „Svijet“ i Zagreb dvadesetih*, 29. Sklevicky, „Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka, 1988“, 245–247.

20 Vujnović, *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender, and Modernity in Interwar Yugoslavia*, 73.

21 Šute, *Hrvatska povijest 1918. – 1941.*, 194–195.

broju časopisa *Koprive* 1930. godine izvjesni „Iznebuh“ u svom humorističnom osvrtu ovu pojavu nazvao „missomanijom“, a ujedno je i podrugljivo predložio da se uvedu i naslovi „Miss Jugo-crijevo“, „Miss Industrija suhomesnate robe“, „Miss Zoološki vrtić“ i drugi.²²

Važno je napomenuti, međutim, da su misice, slično kao i popularne glumice, često i promovirale kozmetičke proizvode. Štefica Vidačić je, primjerice, nastupila kao zaštitno lice Elida kozmetike, a jedan od primjera je reklama objavljena u reviji *Svijet* 1927. godine s porukom „Miss Jugoslavija upotrebljava ‘Elida Shampoo’. / Čini kosu svilenkastom i mekom / Daje joj ugodan miris / Čisti temeljito sa bogatom pjenom / Sprječava prhut i opadanje kose“.²³

Važno je istaknuti da su proboj moderne građanske kulture i društvena zbivanja koja su obilježila dvadesete i tridesete godine u velikoj mjeri utjecala na postupnu promjenu percepcije uloge i položaja žene u društvu. Publikacije poput revije *Svijet* ovu su promjenu poticale, no ujedno su i potvrđivale njezin nastup. Primjerice, zanimljivu sliku tadašnje suvremene Zagrepčanke, odnosno onoga što bi ona mogla ili željela biti, u reviji s dozom ironije donosi ilustrirani humoristični tekst pod naslovom *Zagrepčanka i moda* te je opisuje kao modernu i svestranu ženu koja privređuje za sebe, čita modne žurnale, bira raznu modernu odjeću i modne dodatke, nosi *bubikopf* ili frizuru a *la garçon* stila, oblači smoking, voli kazalište, operu, glazbu i izlaske, aktivna je u javnom i političkom životu, obrazuje se, bori se za ženska prava i drugo.²⁴ Naravno, u stvarnosti je tomu opisu odgovarao vrlo malen broj žena.

Ipak, povećanje broja proizvoda koji su bili namijenjeni isključivo ženama, među ostalim, kozmetičkih i sličnih proizvoda za uljepšavanje, svjedoči o postojanju značajne potražnje. Premda je tih godina još uvijek vladalo mišljenje da žena privređuje za sebe, a muškarac za obitelj, što je ženu stavljalo u inferioran položaj, ipak su se u izvjesnoj mjeri povećale mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje žena, a s time i za njihovu samostalnu zaradu.²⁵ Spomenute časopise u kojima su reklamirani modni noviteti čitale su prije svega žene iz viših društvenih slojeva, zaposlene ili na neki drugi način situirane, koje su si mogle priuštiti određene kozmetičke proizvode i tretmane za njegu ljepote. Potaknute hollywoodskim filmovima u kojima su glavne uloge igrale glamurozno dotjerane glumice, i same se počinju uređivati. Kozmetika, a posebno šminka koja je do toga vremena prema općem shvaćanju (posebno u viktorijskoj Engleskoj) smatrana nečim što su koristile samo glumice i žene upitnog morala, počinju koristiti žene u visokom društvu koje su time nastojale predstaviti i pokazati najbolju verziju sebe na raznim događanjima.²⁶

22 „Intelektualni uštipci“, *Koprive*, 10. 5. 1930., 375.

23 „Miss Jugoslavija upotrebljava ‘Elida shampoo’“, *Svijet*, 8. 5. 1927, 435.

24 „Zagrepčanka i moda“, *Svijet*, 22. svibanj 1926., br. 16, 302-303.

25 Usp. Grgić, *Između režimske ideologije i potreba građanstva: Savska banovina 1929. – 1939.*, 372.

26 Hibbard, „Giving face – women’s make-up style and status in the 1930s“, *Victoria and Albert Museum, London*.

Razvoj farmaceutske industrije u međuratnoj Hrvatskoj

Po završetku Prvoga svjetskoga rata Hrvatska je u okviru nove državne zajednice doživjela svojevrstan gospodarski uzlet. Premda je ranije kao primarno agrarna zemlja spadala u nerazvijenije dijelove bivše Austro-Ugarske Monarhije, u Kraljevini SHS imala je uvjerljivo najrazvijenije bankarstvo, trgovinu i industrijsku proizvodnju. Tijekom dvadesetih godina u gradovima diljem zemlje osnovane su brojne tvornice, čemu je uvelike pogodovalo i sve izraženije doseljavanje stanovništva s osiromašenog prenapučenog hrvatskog sela, koje je bilo slabijeg obrazovanja i mahom se zapošljavalo u industrijskom sektoru.²⁷ Premda je Zagreb nakon ujedinjenja izgubio svoj politički i administrativni položaj, postao je glavno gospodarsko i financijsko središte zemlje. Dobar položaj poduprijet je bio i uvođenjem carinske tarife 1925. godine kojom se nastojala zaštititi domaća industrija. Donošenje carinske tarife omogućilo je otvaranje velikog broja industrijskih postrojenja (posebno tekstilne industrije) i stvaranje monopola robe.²⁸ Pojava velikog broja tvornica i manjih poduzeća, kao i loši uvjeti rada i smještaja, postaju opći problem u hrvatskom dijelu Kraljevine. Dolazi do osnivanja Glavne inspekcije rada i Oblasne inspekcije rada u Zagrebu 1921. godine. Zadatak Inspekcije rada bio je nadzor i regulacija tehničke, higijenske i socijalne zaštite radnika i drugih zaposlenih u industrijskim, obrtnim i trgovačkim poduzećima. Pored toga, vodila se briga o pravima radnika, uvjetima rada u poduzeću, zdravlju, smještaju, prehrani i trajanju radnoga vremena.²⁹

Ubrzan razvoj domaće industrijske proizvodnje bio je usporen zbog izbijanja velike gospodarske krize početkom tridesetih godina. Na hrvatsko gospodarstvo osobito se negativno odrazila propast Prve hrvatske štedionice nakon donošenja *Zakona o novcu* 1931. godine, što je dovelo do urušavanja privatnog bankarstva u Hrvatskoj i preseljenja ekonomskog središta iz Zagreba u Beograd.³⁰ Industrija se u Hrvatskoj narednih godina nastavila razvijati, no otežano i znatno sporije. Do razvoja farmaceutske industrije na području Hrvatske došlo je već u prvim poratnim godinama.³¹ Temelje za njezin razvoj možemo potražiti u osnutku Kraljevske tehničke škole u Zagrebu 1919. godine, u sklopu koje je djelovao kemičko-tehnički odio. Nakon njegova izdvajanja i osamostaljenja 1922. godine iz njega je nastao Zavod za organsku kemiju u Zagrebu.³² Nakon dolaska dr. Vladimira Preloga Zavod se počinje širiti, a sve se više angažira i u farmaceutskoj industriji, posebno u suradnji s tvornicom Kaštel d. d.³³

27 Žebec-Šilj, *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razdoblja*, 35.

28 Isto, 36.

29 „Zakon o inspekciji rada“. *Službene novine* 69 (1922); „Zakon o inspekciji rada“. *Zbirka zakona i uredbi*, 86 (1940).

30 Žebec-Šilj, *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razdoblja*, 38.

31 Fatović-Ferenčić, Ferber Bogdan, „Tvornica Rave u ozračju početaka kemijsko-farmaceutske proizvodnje na području Hrvatske“, 64.

32 Jakopović, „Vladimir Prelog i Zavod za organsku kemiju, Kemija u industriji“, 96.

33 Žebec-Šilj, *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razdoblja*, 178–179.

Razvoj farmaceutske industrije uvjetovala je pojava obrazovanog osoblja, velik istraživački potencijal i proširenje tržišta. Zbog toga se dvadesetih i tridesetih godina osnivaju velika poduzeća iznikla iz ljekarni i malih laboratorija, primjerice Dioničko društvo za industriju i promet droga i kemikalija Isis d. d., Kaštel – tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d. d., Jugofarmacija d. d. – veledrogerija i tvornica farmaceutskih preparata, Kemika d. d. za kemijsku i farmaceutsku industriju, Rave – kemijsko, farmaceutsko, industrijsko i trgovačko d. d., dr. A. Wander d. d. – tvornica farmaceutskih i dijetetičkih preparata, Ljekarničko-kozmetički laboratorij Alga Sušak, A. Resman k. d. – tvornica esencija, etera, eteričnih i cvjetnih ulja Zagreb.³⁴ Uz proizvodnju lijekova, cjepiva i lijekovitih pripravaka navedena poduzeća započinju i proizvodnju kozmetičkih proizvoda.

Proizvodnja i prodaja kozmetičkih proizvoda

Dok je na oblikovanje i promociju novih trendova na području mode, njege tijela i kozmetike velik utjecaj, među ostalim, imala bujajuća američka filmska industrija te razne publikacije koje su se pojavile na domaćem tržištu dvadesetih godina, iz inozemstva je u Kraljevinu također navirao i poticaj za proizvodnju i prodaju kozmetičkih pripravaka i proizvoda za njegovanje ljepote. U tome razdoblju glavni centar ljepote postaju Sjedinjene Američke Države, dok istovremeno Francuska (Pariz – glavni grad ljepote), Velika Britanija i Italija padaju u drugi plan.³⁵ Tako se javljaju američki „divovi“ među stranim proizvođačima, primjerice Francois Coty, Max Factor, Elizabeth Arden i Helena Rubinstein,³⁶ koji su tih godina širili svoja poslovna carstva i otvarali brojne salone i podružnice diljem Sjedinjenih Američkih Država i Europe. Porast popularnosti i zarade na kozmetičkim proizvodima u Sjedinjenim Američkim Državama dokazuje i podatak koji Geoffrey Jones navodi u svome radu *Beauty imagined: A History of the Global Beauty Industry* da je 1919. godine prihod od prodaje kozmetike i toaletne vode na američkom tržištu dosegao 60 milijuna dolara, a sljedeće 1920. godine porastao na 130 milijuna dolara.³⁷ Utjecaj tih velikih kozmetičkih divova prelio se i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, gdje su manje i veće tvrtke postajale distributeri njihovih proizvoda za domaće tržište. Usto se počinje javljati i domaća proizvodnja kozmetičkih pripravaka, koja je međutim nerijetko bila vezana uz proizvodnju lijekova i higijenskih potrepština.

O postupnom rastu broja domaćih proizvođača i distributera kozmetičkih proizvoda, većih i manjih farmaceutskih tvrtki, drogerija i parfumerija, svjedoči osnutak i djelovanje Saveza fabrika sapuna, sveća i parfimerije, koji je 1929. godine preimenovan u Savez drogerista. Ovo je staleško udruženje od 1927. do 1941. izdavalo svoje službeno

34 Isto, 64.

35 Jones, *Beauty imagined: A History of the Global Beauty Industry*, 97.

36 Sinclair-Dootson, „The Hollywood Powder Puff War – Technicolor Cosmetics in the 1930s“, 107-131.

37 Jones, *Beauty imagined: A History of the Global Beauty Industry*, 98.

glasilo, mjesečnik *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, koji je bio namijenjen stručnim osobama koje su se bavile upravo tom djelatnošću. Sadržajno, vjesnik obuhvaća članke na temu tržišta kozmetike u Jugoslaviji, problematizira donesene pravilnike o javnom nadzoru nad kozmetičkim sredstvima, donosi osvrte na kozmetičke proizvode, njihovu primjenu i kemijski sastav, stručne radove vezane uz upotrebu raznih kemijskih sredstava u kozmetičkim proizvodima, novitete na području kozmetike (npr. pojava bioloških (hormon) krema za lice, istraživanja vezana uz korištenje proizvoda za zaštitu od sunca, itd.), razne vijesti iz područja rada kozmetičkih obrta, tvrtki koje se bave proizvodnjom kozmetičkih pripravaka i drugo.³⁸

U gradu Zagrebu tih je godina parfumerijâ i trgovinâ kozmetičkim proizvodima bilo mnogo. Na to, među ostalim, ukazuje i postojanje Sekcije trgovaca parfumerijskom i kozmetičkom robom u Zagrebu, čiji je pročelnik 1938. godine bio Zvonimir Kralj.³⁹ Od poznatijih zagrebačkih prodavača kozmetičkih proizvoda posebno su značajni parfumerija Nobilior,⁴⁰ čija je vlasnica mr. ph. Bela Vary bila i članica radnog odbora spomenute Sekcije trgovaca parfumerijskom i kozmetičkom robom, potom Centifolia – Kozmetički zavod Zagreb, Ernest Thiriet, Chosmochemia i parfumerija Lady,⁴¹ Pharmacosma – trgovina parfumerijskom i kozmetičkom robom,⁴² drogerija Univerzal,⁴³ ali i druge.

Proizvođače i predstavništva kozmetičkih proizvoda možemo podijeliti na male i velike. Mali proizvođači su ljekarne, razni samostalni laboratoriji i zavodi koji su se bavili proizvodnjom vlastite kozmetike i samostalno vršili razne kozmetičke tretmane. Pritom su bili dužni poštivati najprije *Obrtni zakon* iz 1884. godine, potom od 1931. *Zakon o radnjama*, no isto tako i zakone vezane uz proizvodnju lijekova i ljekovitih pripravaka te djelomično odredbe *Pravilnika o javnom nadzoru nad kozmetičkim sredstvima*.⁴⁴ Veliki proizvođači bili su farmaceutske tvrtke koje su pored vlastite proizvodnje u sklopu svojih domaćih parfumerijskih i veledrogerijskih odjela bile predstavništva stranih tvrtki za jugoslavensko tržište. Prema velikim poduzećima primjenjivane su odredbe *Zakona o radnjama* koje su se odnosile na industriju.⁴⁵

38 „Zvanični izvještaji sa tržišta“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, veljača 1938., br. 2, 9-22., ožujak 1938., br. 3, 9-22., listopad 1938, br. 9, 9-22., listopad 1938, br. 10, 9-22.

39 „Rad sekcije trgovaca parfumerijskom i kozmetičkom robom u Zagrebu“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, ožujak 1938., br. 3, 8.

40 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 83 (795), DKI dosje, Parfumerija Nobilior, br. 3630.

41 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 136 (848), DKI dosje, Vari mr. ph. Bela i t. t. Cosmochemia i t. t. L'Oreal, br. 6191.

42 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 48 (760), DKI dosje, Grünberger Desider i Pharmacosma trgovina parfumerijskom i kozmetičkom robom te higijensko sanitetskim materijalom, Zagreb, br. 2029.

43 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 392 (1104), DKI dosje, Schön (Savin) Lenka i drogerija Univerzal, Zagreb, br. 16254.

44 „Rješenje o kontroli kozmetičkih predmeta“. *Zbirka zakona i uredbi*, (98) 1936, 351; „Pravilnik o oglašavanju lekova i lekovitih specijaliteta u dnevnim listovima ili drugim načinom“. *Zbirka zakona i uredbi*, (34) 1932, 96-98; „Pravilnik o lekovima i lekovitim specijalitetima“. *Zbirka zakona i uredbi*, (385) 1932, 1343-1352.

45 HR-HDA-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 204, mr. ph. August Tugoslav traži izdavanje obrtnice za proizvodnju i prodaju farmaceutskih pripravaka, br. 36780-Z-1944, 1. prosinac 1944.

Jedno od značajnijih farmaceutskih poduzeća na području kraljevine Jugoslavije bilo je kemijsko-farmaceutsko industrijsko i trgovačko Rave d. d., Zagreb, koje je, pored lijekova i sanitetskog materijala po kojima je bilo poznato, proizvodilo i kozmetičke i parfumerijske proizvode, paste, vodice i prašak za zube, šampone za kosu, kolonjske vode, itd.⁴⁶

Prema izvješćima Savske financijske direkcije u Zagrebu tvrtka je poslovala uspješno, a rezultate toga poslovanja pronalazimo u „Izveštajima ravnateljstva Rave o radu i uspjehu društva za 11. poslovnu godinu (31. prosinca 1932.)“. U izvještaju stoji da je poduzeće u godini 1932. poslovalo stabilno, ali da je zbog pada vrijednosti dinara poslovanje tvrtke ipak bilo u blagom padu. Za to razdoblje u popisu dužnika vidi se velik broj raznih ljekarni, drogerija, parfumerija i kozmetičkih salona koji su bili dužni tvrtki isplatiti njene usluge.⁴⁷ Među dužnicima za 1932. godinu nalaze se i neke poznate zagrebačke parfumerije, među ostalima Nobilior, Parfumerija Teoo, Parfumerija Superb i druge. Podatke o poslovanju poduzeća Rave d. d. kasnijih godina pronalazimo u izvještaju Industrijske komore u Zagrebu za 1938. godinu, u kojemu stoji da je tvrtka proizvela oko 60 000 komada kozmetičkih proizvoda i ostvarila 550 000 dinara godišnjeg prihoda, tj. 35 % od ukupne proizvodnje svih proizvoda (lijekova, medicinske gume, sanitetskog materijala i ljekovitih pripravaka).⁴⁸

Podatke o vrijednosti tvrtke donosi izvještaj o procjeni pokretnog imetka iz svibnja 1941. godine, u kojemu stoji da je tvrtka pored ostalih prihoda na odjelu Veledrogerija – parfumerija i kozmetika ostvarila 163 795,65 dinara godišnjeg prihoda.⁴⁹ Pored prodaje i proizvodnje kozmetičkih proizvoda tvrtka je i zastupala strane tvrtke: E. Büttner iz Leipziga za eterska ulja, Ferdinand Mühlhend iz Kölna za kozmetiku i parfumeriju, Hans Schwarzkopf iz Berlina za specijalitete za njegu kose te Dermakosmetika iz Basela za Höfer proizvode.⁵⁰

Tvrtka Rave bila je i licencirani proizvođač proizvoda manjih poduzeća. Jedan primjer toga nam je ponuda tvrtke Rave za proizvodnju kozmetičkih proizvoda koju je uputila kozmetičkom Zavodu Maud Pototschnig za proizvodnju kozmetike pod imenom Salona.⁵¹ Također, tvrtka Rave je proizvodila i pripravke za parfumeriju Nobilior, drogeriju Laokon te parfumeriju Superb u Zagrebu.⁵² Tvrtku Rave nakon Drugog svjetskog rata 1948. godine pripojila je tvrtka Neva kozmetika (osnovana 1947.

46 Fatović-Ferenčić, Ferber Bogdan, „Tvornica Rave u ozračju početaka kemijsko-farmaceutske proizvodnje na području Hrvatske“, 66-70.

47 HR-HDA-152-SFD, kut. 600, dosje Rave d. d. kemijsko-farmaceutsko trgovačko i industrijsko, Zagreb, br. 1161.

48 HR-HDA-597-IK/Z, kut. 19, Rave d. d. kemijsko-farmaceutsko industrijsko i trgovačko d. d. Zagreb, dosje br. 10. Upitni arak i izvještaj iz siječnja 1939. godine.

49 HR-HDA-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 209. Izvještaj o procjeni pokretnog imetka kod Rave d. d., br. 54948/1941, 5. studeni 1941.

50 *Isto.*

51 HR-DAZG-10-GPZ, kut. 307, Obrtni odsjek, obrtni dosje Maud Pototschnig, br. II-3411-1933.

52 HR-GDA-152-SFD, kut. 600, dosje Rave d. d. kemijsko-farmaceutsko trgovačko i industrijsko, Zagreb, br. 1161.

godine, upisom u zagrebački trgovački registar kao pravni sljednik tvrtke Beiersdorf u Zagrebu). Sjedište tvrtke Neva kozmetika bila je zgrada nekadašnje tvrtke Rave (koja se nalazila na uglu Vrbanićeve ulice i Tuškanove ulice u Zagrebu). Ujedinjavanjem Tvrtke Neva i Rave, Neva kozmetika naslijedila je bogatu tehnologiju i znanje tvrtke Rave u proizvodnji kozmetičkih proizvoda.⁵³ Pored tvrtke Rave značajna je bila i tvrtka Kaštel d. d. tvornica kemijskih i farmaceutskih proizvoda, Zagreb, koja je pored raznih lijekova proizvodila i kozmetičke preparate.⁵⁴

Ostale tvrtke u Zagrebu i na području Hrvatske uglavnom su djelovale kao predstavništva, no neke od njih s vremenom su preuzele i proizvodnju kozmetičkih proizvoda. Primjer je tvrtka Hinko Meyer (poznata i kao Koncern Marić), koja je 1918. godine imala predstavništvo za francusku tvrtku Thibaud u Parizu, koncesionara Gibbs proizvoda za cijeli europski kontinent. Pored Gibbs proizvoda tvrtka je imala predstavništvo za proizvode: Coty, Tokalon, Baedur, Angelus, Worth Barbart, Silvikrin, Roure-Bertrand i Vasenol.⁵⁵ Tvrtka Hinko Meyer osnovala je 1929. godine parfumerijski odjel koji je od 1932. krenuo s vlastitom proizvodnjom.⁵⁶ Tvornica je svoju proizvodnju unaprijedila 1936. godine, kada dobiva suvremene strojeve i obrtnicu za proizvodnju parfemskih, kozmetičkih, higijenskih i toaletnih proizvoda. Među ostalim, tvrtka je proizvodila losione, parfeme, vodice i šampone za kosu, sredstva za brijanje, kreme za lice, soli za kupke, depilatorije, briačke sapune, sredstva za dezinfekciju i kozmetiku – ruževe za usne, pudere, pufnice za pudrijere i slično.⁵⁷

Sljedeća velika tvrtka bila je Beiersdorf & Co. Chemische Fabrik A. G. Hamburg, koja je imala zastupstvo za Jugoslaviju u Zagrebu od 1939. godine. Uvozila je i na jugoslavenskom tržištu prodavala Atrix kremu za depilaciju i Nivea proizvode (kremu, kremu bez masti, kremu za brijanje, kremu za djecu, sapun za brijanje, Nivosa vodicu za lice i vodu za usta). Među ostalim većim proizvođačima i distributerima kozmetičkih proizvoda bila je Jugofarmacija d. d. Zagreb, čiji je odjel za kozmetiku ujedno bio i predstavništvo tvrtke dr. mr. Albersheim Frankfurt A. M. – London. Reklamirala je i uvozila liniju kozmetičkih proizvoda Khasana Superb: rumenila, pudere i ruževe za usne.⁵⁸

Važno poduzeće za proizvodnju kozmetike bilo je Jugoslavensko d. d. Georg Schicht-Lever u Osijeku, koje je proizvodilo popularne proizvode kozmetike Elida, ali je u ponudi imalo i sapune, šampone za kosu, pudere, toaletne vode, kreme i vodice za lice.⁵⁹ Kao

53 Vlajo, *Marijina industrija ljepote* (1963. – 1985.), *Marija Kalentić i „Neva“ dizajn ambalaže*, 35.

54 „Povoljna bilanca tvornice Kaštel d. d. u Zagrebu za god. 1937“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, veljača 1938., br. 2, 7.

55 *Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne države Hrvatske* (10. travnja 1941. – 10. travnja 1942.), 80.

56 *Isto*, 80.

57 „Zvanični izvještaji sa tržišta“, *Drogerijskom i parfumerijskom vjesniku*, listopad 1938, br. 10, 9.

58 „Imate li naravnu boju lica – Khasana – Superb“, *Svijet*, 25. siječnja 1930., br. 5, 118.

59 Knežević-Križić, Vinaj, „Od male sličice do velike priče: Osječka tiskana građa tvornice Saponia u Odjelu knjižnice Muzeja Slavonije“, 16, 13. Ranije poznata kao Prva osječka tvornica sapuna, do 1930. godine kada se spaja s nizozemsko-britanskim koncernom Lever Brothers.

još jedan od primjera sličnih poduzeća smještenih izvan Zagreba može se spomenuti Industrija sapuna i kozmetike, vlasnika Ivana Markovine, koja je djelovala u Karlovcu od 1934. do 1936. godine.⁶⁰

Osim farmaceutskih tvrtki, značajnu ulogu u proizvodnji i prodaji kozmetičkih proizvoda u Zagrebu imale su i ljekarne, koje su uz lijekove i ljekovite pripravke prodavale i kreme za lice i tijelo, kolonjske vodice i drugo. Od poznatijih ljekarni koje su u ponudi imale kozmetičke proizvode svakako valja istaknuti Kaptolsku ljekarnu „K sv. Mariji“, smještenu na Dolcu kraj tržnice, koju je vodio ljekarnik Vlatko Bartulić, te ljekarnu Crvenom križu u Ilici ljekarnika Ladislava Gayera.

U brošuri Kaptolske ljekarne „K sv. Mariji“ navedeno je da u ponudi ima vlastitu Novoderma kremu, koja se reklamirala kao zaštitna krema protiv ispucanosti kože, a namijenjena je bila njezi ruku i lica, potom Onyx lac – lak za zaštitu noktiju, Lanolin kremu za njegu usnica i lica, kupaće tablete od soli i smrekovine (koje osvježavaju), Eau de cologne Zagreb i chypre, za koji Bartulić navodi da ga proizvodi prema starom receptu iz 1599. godine, kada je ljekarna osnovana, i koji se preporučao za kožu, kosu, lice, tijelo te za dezinfekciju ruku.⁶¹ Ljekarna Crvenom križu reklamirala se u novinama s Lilas kremom, koja je bila namijenjena dnevnoj ili noćnoj njezi lica. Pored kreme u ponudi su bili još i Lilas sapun za čišćenje lica i Lilas puder za lice.

Konačno, u tom su razdoblju u Zagrebu kao proizvođači djelovali i samostalni laboratoriji, npr. Ekas laboratorij mr. Slavka Zimmermana te laboratorij Henry H. Neuman (zastupstvo) za Innoxa proizvode (Odo-ro-no proizvod protiv znojenja i depilacijska krema Taky), Milan E. Hojka, Mažuranićev trg, kao zastupstvo za Eta kozmetičke proizvode (u ponudi su bili preparati protiv akni, znojenja, za stiliziranje kose i kupke). Ernest Thriet imao je 1930. godine generalno zastupstvo za proizvode američke tvrtke Coty. Ljekarničko-kozmetički laboratorij Alga, Sušak (Rijeka), koji je registriran u srpnju 1926. godine, pored svojih popularnih ljekovitih proizvoda Alga za masažu i Energin za slabokrvnost proizvodio je i kozmetičke pripravke kao što su bili krema Vema za ispucalu kožu, prišteve, opekline, ogrebotine, ozeblina, itd., Olet prašak protiv znojenja te kozmetičku liniju Gardenija koja je sadržavala parfem, kolonjsku vodu, sapun, puder i dnevnu i noćnu kremu.⁶² Od ostalih poduzeća koja su proizvodila slične kozmetičke pripravke valja istaknuti i zagrebačku t. t. Arcana kemikalije, droge, lijekovi i specijaliteti te zastupstvo Dr. Pavao Peteö, komisioni posao zdravstvenim i kozmetičkim sredstvima u Zagrebu.

Dok su hrvatskoj prijestolnici mode i kozmetike parfumerije i drogerije očekivano bile najbrojnije, one su se mogle pronaći i u drugim većim hrvatskim gradovima. U Osijeku je, primjerice, značajan bio Francuski magazin, a mogu se izdvojiti t. t. Flugger Iso, trgovina parfumerijskom, nirnberškom i galanterijskom robom,⁶³ Optofarma,

60 HR-DAKA-3-PGK, kut. 97, Industrija sapuna i kozmetike, br. 14430/1936, 31. kolovoza 1934.

61 HR-HDD-1526-Ljekarna Bartulić, kut. 3, reklamna brošura ljekarne iz 1930-ih.

62 Pintur, Pandža, Ban, *Alga Sušak – čuvar vašega zdravlja*, 43-45, 50-51.

63 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 187 (899), DKI dosje, Flugger Iso i trgovina parfumerijskom, nirnberškom i galanterijskom robom, Osijek, br. 9113.

drogerija na veliko, vlasnika Vilima Schmucklera,⁶⁴ t. t. Sanitarija, trgovina parfumerijskom robom, vlasnika mr. ph. Oskara Herškovića,⁶⁵ te Bela Schlesinger, trgovina parfumerijske i sapunarske robe i kuhinjskih proizvoda.⁶⁶ U Vukovaru su postojale parfumerija Lady vlasnice Jelice Kraus-Antonović,⁶⁷ i parfumerija Francuski magazin u vlasništvu Mladena Zorića. Francuski magazin imao je veliku ponudu kozmetike i šminke, o čemu svjedoče česte reklame u reviji *Svijet*. Prodavao je proizvode svjetskih i domaćih tvrtki, primjerice kozmetiku Arden (Elizabeth Arden), Max Factor preparate (kreme i šminku – pudere, četkice za skidanje šminke, olovke za obrve, ruževe, ruž za lice, sjenila za oči, itd.), Rivoli kozmetiku (kreme), Nivea kreme, Elida kozmetiku, Kaloderma kreme, 4711 kreme u tubi, Tokalon proizvode, Bourjois, Rimmel (tuševe za trepavice, puder i rumenila), kao i kutijice za pudere, pudrijere, aparate za brijanje, kistove i sl.⁶⁸ Jednako tako, parfumerije i drogerije nalazimo u Požegi (parfumerijska radnja Venus),⁶⁹ Slavanskom Brodu (npr. Kohn Ervin i drogerija i parfumerija),⁷⁰ Bjelovaru (npr. parfumerija Hirschl Oskar i parfumerija),⁷¹ ali i u Dubrovniku (Fotoparfumerija vl. Berner Josip).⁷²

Raznovrsnost i brojnost kozmetičkih proizvoda koji su se mogli kupiti na zagrebačkom tržištu najbolje nam pokazuje reklama za trgovačku kuću Kastner & Öhler u Ilici iz 1930. godine, s naslovom „U društvu odlučuje njegovana pojava. Za razumnu i potrebnu njegu tijela preporučamo ove odlične proizvode“, a među kojima se nalazi veliki izbor raznih proizvoda za njegu i uljepšavanje lica i tijela i aparata za brijanje.⁷³ Osim toga, prezentaciju proizvoda i raznovrsnost ponude vrlo dobro oslikava citat iz *Drogerijskog i parfimerijskog vjesnika* iz 1938. godine: „Tko se prošeta ulicama većih

64 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 205 (917), DKI dosje, Optofarma, drogerija na veliko, vlasnik Schmuckler Vilim, br. 9899.

65 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 193 (905), DKI dosje, Heršković Oskar i trgovina Sanitarija, Osijek, br. 9317.

66 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 205 (917), DKI dosje, Schlesinger Bela i trgovina parfumerijske i sapunarske robe, br. 9891.

67 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 402 (1114), DKI dosje, Antonović Jelica i parfumerija Lady, br. 16378.

68 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 447 (1159), DKI dosje, Francuski magazin – parfumerija, vlasnik Zorić Mladen, Osijek, br. 17921. Povjerenikom (upraviteljem) Francuskog magazina 1942. godine imenovan je Julijus Nagya, koji je postavljen kao zamjenik Eugena Singera, a koji se je nalazio na odsluženju vojnoga roka. Vlasnik Mladen Zorić, pobjegao je u Beograd gdje je imao i upisanu adresu prebivališta i boravišta.

69 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 262 (974), Blam Vilim, i parfumerijska radnja Venus, Požega, br. 12071.

70 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 225 (937), DKI dosje, Kohn Ervin i drogerija i parfumerija, Slavonski Brod, br. 10657.

71 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 406 (1111), DKI dosje, Hirschl Oskar i parfumerija, Bjelovar, br. 16454.

72 HR-HDA-1076-Ponova, kut. 33 (745), DKI dosje, Fotoparfumerija vlasnik Berner Josip, Dubrovnik, br. 1443.

73 „U društvu odlučuje njegovana pojava. Za razumnu i potrebnu njegu tijela preporučamo ove odlične proizvode“, *Svijet*, 22. veljače 1930, br. 9, 208.

gradova, Ljubljane, Zagreba, a prije svega Beograda ostaje zapanjen lijepim izlozima parfumerija. Tu se vide izloženi proizvodi svih zemalja.⁷⁴

U želji da privuku kupce, drogerije i parfumerije često su svoje proizvode reklamirale u novinama i časopisima, ali i putem svojih reklamnih brošura. Posebno je važno bilo steći povjerenje kupca. Da bi se to ostvarilo trebalo je poraditi i na nastupu samog prodavača, pa je tako u *Drogerijski i parfimerijski vjesnik* u jednom članku 1938. godine opisano kako se treba ophoditi s kupcima, kako prezentirati i preporučiti proizvod.⁷⁵ Jednako tako, potencijalne kupce trebalo je i uputiti u određene pojedinosti kozmetičke prakse, približiti im postupke koji bi na njima mogli biti vršeni prilikom tretmana u salonu, te naročito njihovu svrhu i željene učinke. Naravno, ovakve promotivne tekstove uglavnom su potpisivali autoriteti koji su već svojim zvanjem ulijevali povjerenje. Primjerice, poznata stručna suradnica revije *Svijet*, *Ženskoga lista* i *Novosti* na tom polju bila je privatna liječnica dr. Julija Lederer iz Zagreba, vlasnica liječničkog-kozmetičkog zavoda na Jelačićevom trgu 6/I, u kojemu se, među ostalim, bavila njegovom puti, odstranjivanjem dlaka, madeža i bradavica, a vršila je i tretmane kvarzlampom i dijametrijom.⁷⁶ U reviji *Svijet* uređivala je rubriku „Iz kozmetike“, a kao posebno zanimljiv može se istaknuti njezin prilog „Njega ljepote“ u kojemu opisuje koje to postupke tretman obuhvaća, obrađuje teme anomalije kod znojenja, njege ruku, utjecaja sunca na kožu, proširenih vena (na nogama), njege normalne kože, odstranjivanja suvišnih dlačica, daje savjete ženama za njegu tena i slično.

Što se pak tiče trendova, koji su određivali ponudu drogerija i parfumerija, među damama je posebno popularna bila američka, francuska i njemačka kozmetika, premda nisu zaostajali ni domaći proizvodi (npr. Elida kozmetika), obično rađeni po uzoru na strane tvrtke. Popularnost strane, u prvome redu francuske kozmetike najbolje nam oslikava jedna reklama za proizvode Neige des Cévennes, objavljena u reviji *Svijet* pod naslovom „Kako se Parižanke uljepšavaju“. U njoj je opisana rutina koju „practicira“ poznati šaljivi ženski lik iz francuskog časopisa *La vie Parisienne*, čiji je autor slikar i ilustrator Maurice Millière: „Poznato je da glasovita Parižanka de Milliere ima neobično lijep izgled lica i ruku. Njene sjajne i vatrene oči utopile su se u modrikastim sjenama njenih gustih obrva, a ružičaste usne skrivaju njezine prekrasne zube. [...] Sama ona tvrdi da svoju ljepotu ima da zahvali upotrebi specijaliteta Neige des Cévennes (Snijeg sa Sevena) i to: Cremi, Puderu, Ružu, Citroneige i kremu za nokte Diamant. Ovi produkti čine lijepim ono, što je u žene vidljivo i čime žena najviše svakoga očarava.“⁷⁷ Naročito su od francuskih proizvođača traženi bili Bourjois Paris puderi i parfemi, Tokalon puderi, Louis Toussaint Piver parfemi i L'Oréal Paris boje za kosu. Od američkih proizvođača popularan je bio Coty sa svojim puderima, ruževima, parfemima i

74 „Što piše inostranstvo o našim prilikama na tržištu kozmetike?“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, ožujak 1938, br. 3, 1.

75 „Što piše inostranstvo o našim prilikama na tržištu kozmetike?“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, ožujak 1938, br. 3, 1.

76 HR-HDA-890-ZP, kut. 288, Zdravstveni djelatnici, dr. Julijana Lederer, osobni dosje.

77 „Kako se Parižanke uljepšavaju“, *Svijet*, 20. 11. 1926., 439.

sapunima te Kissproof koji je proizvodio šminku (ruževe za usne, crnila za trepavice i obrve). Od njemačkih proizvođača kozmetike veliku popularnost uživala je kolonjska vodica 4711, Nivea (kreme, ulja i sapuni) i Schwarzkopf proizvodi za kosu.⁷⁸

Problem zvanja i područja rada kozmetičara

Pojavom i velikom popularnošću kozmetičkih salona dolazi do problema pri određivanju same djelatnosti, djelokruga, stručnog nazivlja i zvanja osoba koje se bave poslovima kozmetičara i specijalista iz kozmetike, jer su postojala određena preklapanja s pojedinim područjima medicinske prakse.⁷⁹ Nastali problem nastojalo je regulirati Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu preko Banskog sanitetskog savjeta u Zagrebu i Odjeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje Savske Banovine, na stručni prijedlog Dermato-venerološke sekcije Zbora liječnika za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje i Liječničke komore za Savsku banovinu u Zagrebu. U *Zakonu o liječnicima specijalistima* iz 1931. godine nije bila uvedena specijalizacija za kozmetiku u Jugoslaviji, ali se o mogućnosti njenoga uvođenja raspravljalo u stručnim krugovima.⁸⁰ Posebna zbrka pokazala se vezano uz natpise na tablama ordinacija dermatovenerologa koji su pored svoje specijalnosti pisali i kozmetičar, a za to nisu imali zakonsko odobrenje. Dermato-venerološka sekcija Zbora liječnika u Zagrebu, o pitanju položaja i djelokruga „liječnika kozmetičara“ i laika koji se bavi njegoj tijela donosila je zaključke i pitanja sa stručnih rasprava u izvješćima sa sastanaka Sekcije, a pored problema kozmetičkih Zavoda, glavno pitanje odnosilo se i na problem oglašavanja lijekova.⁸¹

Potaknuta nastalim problemom, Dermato-venerološka sekcija Zbora liječnika u Zagrebu obratila se nadležnim tijelima molbom da na osnovu članka 2. *Zakona o liječnicima specijalistima* napravi izmjene i dozvoli da se na tablama dermatovenerologije smije dodati i „kozmetičar“.⁸² Razlozi koje navode su sljedeći: Dermatološka sekcija u Zagrebu smatra da su se kozmetikom oduvijek bavili dermatolozi i da ona predstavlja ogranak dermatologije s kojom je povezana te da isključuje kirurške zahvate. Sekcija navodi da su dermatolozi koji se već dugi niz godina bave svojom strukom uvijek na svojim liječničkim tablama označavali i specijalnost iz dermatologije, venerologije i kozmetike, i da je to uobičajeno i u svijetu. Ističu i da su i pacijenti navikli da se na tablama nalazi i specijalnost kozmetičar, pa da bi njegovo brisanje mogli shvatiti kao oduzimanje prava liječenja kožnih promjena koje se u širokim krugovima smatraju

78 Razne reklame za kozmetičke proizvode, *Svijet*, 1929-1936.

79 HR-HDA-890-ZP, kut. 289, Zdravstveni djelatnici, dr. Hinko Levi, osobni dosje, dermatourolog i kozmetičar, vlasnik liječničko kozmetičkog zavoda za kiruršku i opću kozmetiku, Zagreb, Hatzova 4, *Liječnički vjesnik*, broj 1 (1940.), *Prilog* – Imenik članova Hrvatskog liječničkog Zbora u Zagrebu za godinu 1939., 5.

80 „Zakon o ljekarima“. *Zbirka zakona i uredbi*, (18) 1931, 217-234.

81 *Liječnički vjesnik*, broj 10 (3. veljače 1935), 449, *Liječnički vjesnik*, broj 2 (veljača 1937), 73.

82 „Zakon o ljekarima“. *Zbirka zakona i uredbi*, (18) 1931, 217-234.

kozmetičkim manama. To bi, smatraju, pacijente indirektno upućivalo da pomoć za svoj problem traže u raznim kozmetičkim salonima i zavodima koje vode djelomično laici, a djelomično dermatološki nekvalificirani liječnici – nespecijalisti. Konačno, Dermatološka sekcija Zbora liječnika u Zagrebu drži da se kozmetikom kao zasebnom granom ne može baviti nitko tko nema specijalnost iz dermatologije i venerologije te da bi prošireno djelovanje kozmetičkih zavoda ili zavoda za njegu tijela i ljepote koje drže laici moglo imati štetne posljedice po zdravlje klijenata.

Mišljenje o nastalom problemu koji je dodatno bio potaknut Dermatološkom sekcijom iznio je Glavni sanitetski savjet Kraljevine Jugoslavije te je na temelju stavova Dermatološke sekcije podržao stajalište da je kozmetika zasebna grana medicine i da je njezin zadatak njega i uljepšavanje kože, dotjerivanje raznih anomalija, deformacija i drugih promjena na pojedinačnim organima čovjeka. Potvrdio je da njega kože zaista spada u domenu dermatologije te da je u jednom dijelu dio dermatologije. Naprotiv, otklanjanje većih kožnih i potkožnih tumora i ožiljaka, popravaka ili otklanjanje raznih vrsta deformacija pojedinih dijelova i organa tijela, kao i nosa, usana, očnih kapaka, visećih dojki, visećeg trbuha, itd., odnosno čisto kirurški pothvati, spadaju najvećim dijelom u domenu kirurgije, odnosno kozmetičke kirurgije. Glavni sanitetski savjet potvrđuje da se kozmetikom kao granom medicine može i smije baviti samo liječnik, a nipošto druga osoba – laik.⁸³ Savjet je bio i mišljenja da je „postojanje raznih kozmetičkih ustanova, zavoda i salona, vođenih od strane laika, zaista jedna nemila pojava, koju treba suzbijati svim zakonskim sredstvima“.⁸⁴ Zaključeno je da liječnici specijalisti za kožne i spolne bolesti nemaju zakonsko pravo nazivati se kozmetičarima i stavljati na svoje table specijalist i za kozmetiku.

Prema tome, naziv kozmetičar na temelju stava iz 1933. godine bio je određen samo za laike, tj. vlasnike kozmetičarskih instituta, koji su stoga iznimno imali pravo vršiti nadriliječničku praksu. Takvi obrti morali su se nazivati zavodima za njegu ljepote i tijela, a mogli su samo obavljati poslove njege, dakle tretmane masaže lica, parenje lica, tretiranje lica raznim kremama, čišćenje lica od akni i ostalih nečistoća, izbjeljivanje, itd.

Studija slučaja: Maud Pototschnig

Kad je riječ o njegovanju ljepote u međuratnom Zagrebu neizostavna osoba bila je ugledna kozmetičarka Maud Pototschnig. Stilizirano prvo slovo vlasničina imena činilo je njezin zavod prepoznatljivim u nizu raznolikih natpisa trgovina i lokala kojima su zagrebački trgovci i ulice tada obilovali. Više od četrdeset godina nakon što je njezin zavod za njegu ljepote nestao s Jelačićevog trga, u svojoj knjizi *Glosar za lijevu ruku*, pišući o problematici različitih izraza i konstrukcija u hrvatskome jeziku, jezikoslovac Vladimir Anić zanimljivo navodi: „Kada pišem po zraku pišem od djetinjstva Maud Pototschnig.

83 HR-HDA-890-ZP, kut. 289, Zdravstveni djelatnici, dr. Hinko Levi, osobni dosje.

84 Isto.

Zašto pišem ime vlasnice kozmetičkog salona koju nisam nikada vidio? Pišem li grafičku sliku imena i prezimena koje nikada nisam izgovorio? Imitiram li sam duktus radi slova M? Ne pišem nikakav tekst. To je svakako 'tik', ali gdje je uzrok što pišem baš to?"⁸⁵

Maud (Manda) Pototschnig, bila je rodom Slovenka iz Slovenj Gradeca, Dravska Banovina, a okolnosti pod kojima je došla u Zagreb nisu nam poznate. Poznato nam je da je bila pripadnicom ugledne obitelji industrijalaca Pototschniga, vlasnika tvornice kože u Slovenj Gradecu. Nije poznat podatak o mjestu i datumu njenoga rođenja. Međutim, iz ostalih dostupnih podataka doznajemo da je Maud imala dva brata, Franca Ksavera mlađeg i Bernarda. Nakon smrti oca Franca S. Pototschniga u 71. godini života 22. listopada 1934., navedeni su i ožalošćeni članovi obitelji – supruga Marija i djeca Maud, Franz i Bertl (Bernard).⁸⁶ Nakon smrti oca tvornicu kože preuzimaju Franc Ksaver Pototschnig mlađi i majka Marija, a ing. kemije Bernard ima trgovačku punomoć u poduzeću.⁸⁷

Svoju molbu za otvaranje kozmetičkog obrta namijenjenog njezi ženske ljepote poslala je 10. rujna 1930. u Gradsko poglavarstvo u Zagrebu. Kozmetičarski obrt – Zavod za njegovanje ljepote otvorila je u Praškoj ulici kbr. 4/II, a 1940. godine seli na Jelačićev trg kbr. 7/II. Povodom toga događaja vlasnica mijenja naziv obrta iz Maud Pototschnig – diplomirana specijalistkinja i vještakinja za naučnu Žensku kozmetiku, Zagreb u Kozmetički zavod Maud Pototschnig – za negu lica i tijela, a tom prilikom nastaje i prepoznatljiv znak obrta, koji je bio otisnut na brošurama i pakiranjima proizvoda. Na Jelačićevom trgu Zavod je djelovao u vlasništvu Maud Pototschnig sve do 1945. godine, kad je odlukom Gradskog narodnog odbora Zagreb konfisciran.⁸⁸

Prilikom registriranja svoga obrta 1930. godine na Maud Pototschnig odnosili su se važeći propisi kojima se regulirao obrt, prvo *Obrtni zakon* iz 1884. godine, a od 1931. godine *Zakon o radnjama*.⁸⁹ Kozmetičarski obrt je prema potonjem određen kao zanatska radnja – kozmetičari za negu lica i tijela. Za obavljanje rada Maud Pototschnig trebala je prema *Zakonu*, uz pisanu molbu za otvaranje obrta, predati Gradskom poglavarstvu u Zagrebu domovnicu i dokaz stečene stručne spreme, što je bila uobičajena praksa za otvaranje obrta koja se dokazivala diplomom završene odgovarajuće obrtne škole. Kozmetičari koji su obavljali službu bili su prema *Zakonu* odgovorni Obrtničkoj komori u Zagrebu. Nakon registracije svoga obrta i uspješnoga dvogodišnjeg rada, Maud Pototschnig je, prilikom obnavljanja obrtnice 1932. godine, uslijed novoga *Zakona* odlučila obrt proširiti na proizvodnju i prodaju kozmetičkih proizvoda pod svojim imenom, moguće potaknuta i primjerom drugih salona koji su uz tretmane prodavali svoje preparate; primjerice Ekas laboratorij koji je proizvodio Elegantine kreme, pudere, sapune, kolonjske vodice i vršio tretmane.

85 AniĆ, *Glosar za lijevu ruku*, 65.

86 „Osmrtnica Frans S. Pototschnig“, *Jutro*, 23. listopad 1934., 8.

87 „Iz trgovinskoga registra“, *Trgovski list*, 15. siječanj 1935., 2.

88 HR-DAZG-10-GPZ, kut. 307, Obrtni odsjek, obrtni dosje Maud Pototschnig, br. II-3411-1933.

89 *Zakon o radnjama* od 5. studenog 1931., 13. Kozmetičari kao obrtnici su spadali u drugi odjeljak – zanatske radnje. Nalaze pod red. br. 59. „Kozmetičari za negu lica i tijela“.

O svojoj odluci 1932. godine obavještava Gradsko poglavarstvo u Zagrebu, a u molbi piše kako mušterije od nje zahtijevaju da im nabavi i proda različite kozmetičke preparate, toaletne vode, kreme i slične proizvode koje koristi prilikom svojih tretmana. Također, u svome zahtjevu traži pravo na proizvodnju i prodaju proizvoda pod svojim imenom jer bi, kako navodi, prodaja kozmetičkih proizvoda pod drugim imenom bila štetna za njezin ugled i poslovanje. Pritom ističe da samostalno proizvodi preparate i da ih gotove pakira u odgovarajuću ambalažu s nazivom salona.⁹⁰ Molbi je priložila i popis proizvoda koje namjerava proizvoditi: Proljetna rosa (Frühlingstau), Mera – krema za dan, Nihta – krema za noć, proizvod za trajno odstranjivanje dlaka (Deuerenthaarung), Sauerstof – Esanc, Sauerstof – prašak, puder i kampforna rastopina (kampferlotion).

Gradsko poglavarstvo odbilo je pisanu molbu Maud Pototschnig za proizvodnju i prodaju kozmetičkih proizvoda, jer je gradski fizik utvrdio da moliteljica nije stručno obrazovana za proizvodnju kozmetičkih preparata te ih stoga nije mogla prodavati. Jednako tako, prilikom ispitivanja sastava kozmetičkih pripravaka jedan od sastojaka pudera – cinkov oksid – pokazao se spornim, jer se nije smio koristiti bez liječničkog recepta. Razloge prilično oprezne reakcije Gradskog poglavarstva na pokušaj proizvodnje i prodaje upitnih kozmetičkih proizvoda možemo potražiti i u činjenici da je proizvodnja i prodaja kozmetičkih proizvoda bila regulirana *Zakonom o radnjama*, prema kojemu je stručna sprema bila uvjet za dobivanje obrtno dozvole.⁹¹ Upravo su zbog toga najčešći samostalni proizvođači i prodavači kozmetičarskih pripravaka bile ljekarne koje su zapošljavale stručno osoblje.

Proizvodnju i prodaju kozmetičkih pripravaka nadzirala su i nadležna tijela druge molbe – prvo Zavod za kontrolu lijekova biološkoga porijekla, a zatim Odjel za socijalnu politiku i narodno zdravlje Savske Banovine i Apotekarske komore.⁹² Dozvole za proizvodnju i stavljanje u promet kozmetičkih pripravaka izdavale su se na temelju *Rješenja o kontroli kozmetičkih predmeta*, a na osnovu *Pravilnika o lijekovima i ljekovitim specijalitetima*.⁹³ Za svaki kozmetički pripravak koji bi bio stavljen na tržište trebao je biti naveden njegov kemijski sastav. Odobreni kozmetički proizvod stavljaio se u promet pod zaštićenim imenom i jedino ga je mogao proizvesti izvorni proizvođač ili ovlaštena osoba/tvrtka koja je vršila proizvodnju i distribuciju lijekova, ljekovitih specijaliteta i kozmetičkih pripravaka.

Kozmetički preparati bili su oporezivani. Za njih se naplaćivala banovinska trošarina, a naplata se vršila putem trošarinskih markica koje su se lijepile u odgovarajućem iznosu.⁹⁴ Banovinske trošarinske markice na kozmetičke proizvode dužni su bili nalijepiti

90 HR-DAZG-10-GPZG, kut. 307, Obrtni odsjek, obrtni dosje Maud Pototschnig, br. II-3411-1933.

91 HR-HDA-151-SBOTOI, kut. 79, odluka o razgraničenju industrijskih i zanatskih radnji u smislu zakona o radnjama čl. 32., br. 26667-VIII-1934, 3. studeni 1934. Odluka je obuhvatila i radionice za proizvodnju kozmetičkih proizvoda.

92 Šuljagić, „Regulativa lijekova na području Banske Hrvatske u vrijeme Austro-Ugarske i između dva svjetska rata: zakonodavni aspekt“, 164.

93 „Rješenje o kontroli kozmetičkih predmeta“. *Zbirka zakona i uredbi*, (98) 1936, 351.

94 HR-HDA-150-SBFO, kut. 2, navedeno je bilo propisano okružnicom br. 35758-VII-1933, 20. lipanj 1933.

proizvođači, veletrgovci, zastupnici stranih tvrtki za prostor kraljevine Jugoslavije, trgovci na malo, ljekarnici i brijači, a odnosile su se na sve kozmetičke preparate koje su sami proizveli ili koje su nabavili iz inozemstva i drugih banovina. Prilikom prodaje na svaki kozmetički proizvod prema *Uredbi o razrezu i naplati poreza* iz 1932. godine bilo je zaračunato 10 % luksuznog poreza u korist državnog proračuna, a prema čl. 5. *Uredbe* o porezu luksuzne robe koja je bila proizvedena u zemlji odlučivala je nadležna financijska direkcija (za prostor Savske banovine to je bila Savska financijska direkcija u Zagrebu).⁹⁵

Zbog odbijenice koju je dobila za samostalnu proizvodnju i stavljanje u promet kozmetičkih pripravaka, Maud Pototschnig je kao svog pravnog zastupnika angažirala uglednog zagrebačkog odvjetnika dr. Dragutina Rosenberga da zastupa njezine interese pred Gradskim poglavarstvom. Na zapisnik je tada ponovno izrečena nadopuna molbe o proširenju obrtnice, u kojoj je Maud za proizvođača svojih preparata odabrala kemijsko-farmaceutsko industrijsko i trgovačko Rave d. d. u Zagrebu, dok je punjenje i pakiranje gotovih preparata s nazivom tvrtke Maud Pototschnig te prodaju i reklamu namjeravala samostalno obavljati.

Iz obrtnog dosjea nije poznat konačni ishod poslovnog dogovora između Maud Pototschnig i Rave d. d., no za vrijeme trajanja postupka Gradsko poglavarstvo zaprimilo je prijavu u kojoj gradski fizikat upozorava da je Maud navedene proizvode već stavila u promet. Osim toga, reklamirala ih je u *Jutarnjem listu* (8. veljače 1932.), pri čemu je navela da proizvode potpisuje diplomirana specijalistica i vještakinja Instituta za modernu i znanstvenu njegu ljepote te za proizvodnju kozmetičkih preparata.⁹⁶ Na to je očekivano reagirala tvrtka Rave d. d., dopisom iz ožujka 1932. godine u kojemu stoji: „Izjavljujemo ovime, da niže navedene preparate, koje tvrtka Maud Pototschnig, Zavod za kozmetiku, Zagreb, Praška ul. 4/II raspačava i prodaje izrađujemo po stručnjacima u našem poduzeću“ a to nas upućuje da je Maud bez jasne dozvole proizvode koji su nastali u suradnji s farmaceutskom tvrtkom Rave d. d. odlučila samostalno prodavati i slati nekim zagrebačkim drogerijama (drogerija Latona, Gundulićeva 5, Engleska drogerija, Ilica 17 i drogerija Universal, Ilica 2).

Zbog prekršaja *Zakona o radnjama*, gradski fizikat zabranio je Maud Pototschnig prodaju i proizvodnju kozmetičkih preparata dok ne ishodi potrebnu obrtnu dozvolu za prodaju i dok preparati koje bi trebala izrađivati tvrtka Rave d. d. ne odobri Odjel za socijalnu politiku i narodno zdravlje Savske Banovine. Iz obrtnog dosjea nije poznato kakav je bio ishod poslovnih pregovora između Maud Pototschnig i Rave d. d. Suradnja je, međutim, zacijelo ostvarena, jer iz popisa dužnika za 1932. godinu, koji je Rave d. d. dana 31. prosinca te godine dostavio Savskoj financijskoj direkciji, pod brojem 857 stoji da je Maud Pototschnig poduzeću bila dužna 99 850 dinara za usluge.⁹⁷

95 HR-HDA-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 180. Kozmetika Pototschnig, pritužba, br. 801-Z-1941, 23. travnja 1941; „Pravilnik o oglašavanju lekova i lekovitih specijaliteta u dnevnim listovima ili drugim načinom“. *Zbirka zakona i uredbi*, 324 (1932), 1016-1017.

96 „Zahtijevajte svagdje MP preparate“, *Jutarnji list*, 8. veljača 1932., 12.

97 HR-HDA-152-SFD, kut. 600, dosje Rave d. d. kemijsko-farmaceutsko trgovačko i industrijsko, Zagreb, br. 1161.

Nakon toga slučaja salon je vjerojatno uspješno nastavio s radom jer je Maud Pototschnig u ljeto 1940. godine svoj kozmetički zavod za njegu ljepote preselila iz Praške ulice na Jelačićev trg 7/II. Nakon preseljenja na novu lokaciju u *Novostima* je 11. kolovoza 1940. objavljen reklamni članak „Njega u kozmetičkom salonu“ koji potpisuje dr. ing. kemije Pototschnig.⁹⁸ U članku navodi svoju novu adresu i opisuje što njega kože znači za suvremenu ženu i zdravlje i ljepotu tijela, kako se pravilno izvodi i koje preparate treba koristiti za pravilnu njegu lica, naravno, s naglaskom na preparate Kozmetike Pototschnig.

Nakon preseljenja Zavoda na Jelačićev trg ponovno je otvoreno pitanje neposjedovanja obrtne dozvole za proizvodnju i prodaju kozmetičkih pripravaka. Ovog puta pokretač postupka bio je ugledni ljekarnik Vlatko Bartulić, vlasnik Kaptolske ljekarne „K sv. Mariji“, koji je Gradskom poglavarstvu podnio prijavu protiv Maud Pototschnig zbog prekršaja *Zakona o radnjama*, a Poglavarstvo je čitav slučaj prosljedilo banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Odjelu za obrt, industriju i trgovinu, i Apotekarskoj komori u Zagrebu.⁹⁹ U svojoj prijavi Bartulić navodi da, koliko je njemu poznato, vlasnica zavoda nema odgovarajuću dozvolu za proizvodnju i prodaju kozmetičkih pripravaka, a posebno spornim smatra navode vlasnice da zavodom upravlja dr. ing. kemije Pototschnig, koji prema Bartuliću ne postoji, a ona ni nema na taj naslov izdanu obrtnicu. Dodaje da je u Zavodu na Jelačićevom trgu zaposleno pet zaposlenika i jedan farmaceut, ali da se proizvodi izrađuju u običnoj kuhinji. Osim toga, ističe da se prodaju po visokim cijenama, npr. jedan lončić kreme za lice stoji 50 dinara.¹⁰⁰

Potaknuta prijavom, Apotekarska komora u Zagrebu (3. ožujka) 1941. godine na teren je poslala svoj kontrolni organ, pravnika Milana Huziaka mlađeg koji je bez zapreka kupio u kozmetičkom zavodu Pototschnig jedan lončić Gold Star – hormon kreme za lice po cijeni od 120 dinara i jedan lončić Silver Star – vitamin kreme po cijeni od 30 dinara. Samom kupnjom dokazana je neovlaštena prodaja kozmetičkih pripravaka. Preostalo je još utvrditi podrijetlo, odnosno okolnosti i način njihove proizvodnje. Po tom pitanju očitovale se i sama Maud Pototschnig, ističući da sporne pripravke ustvari proizvodi njezin brat Bernard, inženjer kemije, koji je za proizvodnju preparata navedenih u brošuri imao dozvolu. Prema njezinim navodima, laboratorij dr. ing. kemije Pototschnig nalazi se u Slovenj Gradecu dok se Maud bavi samo njegovanjem ljepote i radi sama u Zavodu, a za svoje tretmane koristi isključivo bratove proizvode.¹⁰¹

Čitav slučaj, kako je navedeno u spisu Ministarstva zdravstva NDH broj 801-Z-1941, prosljeđen je na daljnje ispitivanje Kraljevskoj banskoj upravi Dravske Banovine

98 „Njega u kozmetičkom salonu“, *Novosti*, 11. kolovoz 1940., 22.

99 HR-HAD-163-SB OIT, knj. 12., Urudžbeni zapisnik (71 001-82 400) za 1941. Istup zakona o radnjama., HR-HAD-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 108, Kozmetika Pototschnig, pritužba, br. 801-Z-1941, 23. travnja 1941.

100 HR-HDA-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 180. Kozmetika Pototschnig, pritužba, br. 801-Z-1941, 23. travnja 1941.

101 HR-HDA-226.2-MZU GRZ NDH, kut. 180. Kozmetika Pototschnig, pritužba, br. 801-Z-1941, 23. travnja 1941.

u Ljubljani da ispita točnost tvrdnji optužene, da ustanove postoji li dr. ing. kemije Bernard Pototschnig i provjere ima li za navedeni posao izdanu obrtnu dozvolu. U prijepisu iskaza Sreskog načelstva u Slovenj Gradecu stoji da je vlasnik tvornice kože u Slovenj Gradecu Franc Ksaver Pototschnig, i da se u njezinom sklopu nalazi laboratorij za kemijske i kozmetičke proizvode koji zaista vodi brat vlasnika tvornice Bernard Pototschnig, a kao dokaz njegove stručne spreme naveden je i broj diplome Tehničke visoke škole u Darmstadtu. Odlukom Sreskog načelstva u Slovenj Gradecu Bernard je 1936. godine dobio obrtnu dozvolu za proizvodnju ski-voska i sličnih kemijskih proizvoda, kao i dozvolu za izradu i kozmetičkih preparata od Zbornice za trgovinu obrt in industriju u Ljubljani. Izjavu je dao i Bernard, a u njoj navodi da kozmetičke preparate proizvodi sam i da u tu svrhu laboratorij koristi samo par dana ljeti kako bi napravio godišnje zalihe kozmetičkih proizvoda i ski-voska, time potvrđujući navode svoje sestre.¹⁰²

Rješavanje predmeta prilično se odužilo pa je na koncu predmet dospio na rješavanje kod Ministarstva zdravstva za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Ishod slučaja zapravo je ostao nejasan, no poznato je da je Zavod nastavio s radom na adresi Jelačićev trg 7/II sve do 1946. godine. Važno je napomenuti da Maud Pototschnig, kao pripadnica njemačke Volksgruppe, tijekom rata po svemu sudeći nije imala problema s vlastima. U to je vrijeme uređivala i rubriku o njezi ženske ljepote u listu *Deutsche Zeitung in Kroatien*, u sklopu kojega u jesen 1941. godine počinje izlaziti poseban prilog uz nedjeljni broj *Das Reich der Frau* namijenjen ženama, a koji je tematizirao majčinstvo, predanost domovini te negu tijela i ljepote kod žena.¹⁰³

Kozmetički zavod Maud Pototschnig konfisciran je nakon Drugog svjetskog rata 30. srpnja 1945. odlukom Gradske komisije za konfiskaciju. Bivši radnik u kozmetičkom Zavodu Josip (Joca) Kraus-Krasović, koji je rat proveo u partizanima, bio je već otprije suvlasnik (50 %) obrta, a ostala polovica je bila u vlasništvu GUND-a. Nakon završetka Drugog svjetskog rata Krasović se vratio u Zagreb i otkupio drugu polovicu od GUND-a. Međutim, s obzirom na to da nije imao položen stručni ispit za kozmetičara, obrt nije mogao glasiti na njega, stoga nastavlja s radom pod imenom Maud Pototschnig. U tome kratkom razdoblju od ljeta 1945. do 1946. poslovotkinja zavoda bila je Heda Galić. Krasović je raznim molbama i žalbama Industrijskom odjelu Gradskog NO-a i Ministarstvu industrije i rudarstva NRH pokušao ishoditi pravo polaganja stručnog ispita za kozmetičara i otvoriti obrt na svoje ime, međutim, u tome nije uspio pa je na koncu odlukom GNO-a u lipnju 1947. godine obrt ugašen i izbrisan iz registra.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Kolar, „Osječki list ‘Schulungsblätter’ ili savjeti slavonskim Njemicama kako da se brinu o sebi, djeci i mladeži od 1942. do 1944.“, 315-393.

Preparati za njegu lica Kozmetike Pototschnig

Kozmetički zavod Maud Pototschnig reklamirao je svoje usluge i u tiskanim brošurama, od kojih je jedna priložena opisanom predmetu iz 1940./1941. godine. Iz nje saznajemo mnogo o ponudi usluga i proizvoda kozmetičkog zavoda Maud Pototschnig u to vrijeme. Prije svega, brošuru vrlo primamljivom čini dizajn naslovnice, koja prikazuje naslikane oči spavalice s velikim trepavicama, obrve stilizirane tako da ispisuju „Maud Pototschnig“ te malene crvene usne.

Sudeći prema velikoj ponudi usluga i proizvoda predstavljenih u brošuri, moglo bi se reći da Zavod ni po čemu nije zaostajao za svjetskim i europskim trendovima na tome polju. Među proizvodima mnogo ih je bilo namijenjeno samostalnoj njezi kod kuće, kako bi ih klijentice mogle svakodnevno koristiti i postizati učinak sličan kao u salonu. Zavod je, među ostalim, nudio tretmane čišćenja lica kremama, emulzijama i uljima, tretman dubinskoga čišćenja pora pomoću pare ili kompresa, masažu lica pomoću masti i preparata visoke frekvencije, tretman visokog sunca za masnu kožu, upotrebu maski/obloga za lice (u ponudi su bile voćne maske, maske s vitaminima i radijem). Osim toga, u ponudi su bili i tretmani za čišćenje pora pomoću kisika, nanošenje brojnih krema na lice i masaža korištenjem glačala za lice, kupke za oči, ali i odstranjivanje dlaka i madeža.¹⁰⁴

Kozmetički proizvodi u brošuri podijeljeni su na Standard i Specijal preparate. Standard preparati uglavnom su bili povoljniji od Specijal preparata, a cijene su se kretale od 15 do 30 dinara. Među njima se mogu pronaći osnovni preparati bez specifičnih aktivnih sastojaka, a to su osnovna krema za dan i krema za noć, epilator za odstranjivanje dlačica, puder krema, kolonjska voda pod nazivom Serpolette i parfem s prepoznatljivim nazivom salona Maud Pototschnig Parfem te pripravci za njegu kose, šampon bez alkalija i losion za kosu (masni i suhi). Specijal proizvodi uglavnom su bili skuplji, s cijenama od 30 do 180 dinara,¹⁰⁵ ovisno o količini. U ponudi ih je bilo više nego Standard proizvoda, a svaki je imao i podroban opis primjene i učinka. Između ostalih, možemo izdvojiti sljedeće: Nihta – bijela krema (jedan lončić 30 dinara), dnevna krema koja se pod utjecajem topline topi na licu i prodire duboko u pore te odstranjuje prašinu i nečistoću s lica; Nihta – žuta krema, hranjiva krema za kožu koja je sadržavala ulja; Mera – krema za dan, nemasna nježna krema za osjetljivu kožu, koja se odmah upija i kožu čini mekom, a preporuča se i kao idealna podloga za puder; Gold star hormon krema, namijenjena održavanju

¹⁰⁴ „Njega u kozmetičkom salonu“, *Novosti*, 11. kolovoz 1940., 22.

¹⁰⁵ Za usporedbu s cijenama proizvoda kozmetike Pototschnig, 1939. i 1940. godine mogu se uzeti cijene novina. Primjerice, cijena novina Jutarnjeg lista bila je 2 dinara, a prosječna nadnica za kuharicu, sobaricu i sl., ovisno o kvalifikacijama i radnom iskustvu kretala se između 200 i 500 dinara. Prosječna nadnica za vježbenika u kancelariji bila je između 500 i 600 dinara. Nešto više, ovisno o platežnom razredu, plaća činovnika iznosila je od 1000 do 1200 dinara. „Mali oglasnik“ *Jutarnji list*, 31. studeni 1939., 31, „Mali oglasnik“ *Jutarnji list*, 1. prosinac 1940. Također: Grgić, *Između režimske ideologije i potreba građanstva: Savska banovina 1929. – 1939.*, 215-216., 338.

mladenačke svježine; Silver star vitamin krema, koja je prema opisu bila mekane i baršunaste teksture namijenjena učvršćivanju i zaglađivanju kože te Hormon-vitamin-krema (Crni biser).

Biološke kreme za njegu lica u koje su spadale vitaminske i hormonske kreme bile su vrlo cijenjene, a o njihovoj primjeni i učincima objavljivani su tekstovi u stručnim novinama, naročito u *Drogerijskom i parfimerijskom vjesniku*.¹⁰⁶ Na tržištu je postojala jaka konkurencija drugih vitaminskih krema, primjerice vitaminska krema Negresco koju je proizvodio Kaštel d. d. ili vitaminske kreme koje je proizvodilo Rave d. d. Upravo zbog toga Maud Pototschnig je u svoju Specijal ponudu uvrstila vitaminsku i hormon kremu, za koju navodi da se proizvodi „Prema receptu Chemical institute for culture of beauty u Hollywoodu, kome je uspjelo da u njoj ujedini dva najdjelotvornija faktora: hormon i vitamin. Djelovanje nedostiživo“.

Posebnu novost među proizvodima kozmetike Pototschnig predstavljala je Krema 333 protiv pjegica na licu tj. hiperpigmentacije, čija je cijena bila 40 dinara za jedan lončić. Krema 333 u brošuri je predstavljena kao odlična krema koja u vrlo kratkom vremenu odstranjuje sunčane pjege i mrlje na licu, vratu, ramenima i rukama, reklamirana je kao „neškodljiva“ krema za dan koja može služiti kao podloga za puder. Kreme za njegu kože protiv utjecaja sunca predstavljale su novost na tržištu kozmetičkih pripravaka, što je bila posljedica porasta svijesti o štetnosti prekomjernog izlaganja suncu. Na tu temu u *Drogerijskom i parfimerijskom vjesniku* izlazili su članci koji govore o novim saznanjima i ističu važnost njege kože, npr. članak pod naslovom „Istraživanja proizvoda za zaštitu od sunca opaljene kože“.¹⁰⁷ Slični tekstovi mogu se pronaći i u reviji *Svijet* koje je potpisivala dr. Julija Lederer. Istovremeno s porastom svijesti o rizicima prekomjernog izlaganja suncu, na popularnosti dobiva preplanuli ten ljeti, tako da se sve više traže i kreme za tamnjenje i tretmani kvarz-lampom. S tim u skladu, Maud Pototschnig u svome je salonu nudila tretman visokim suncem za tamnjenje i prodavala proizvod za preplanuli ten – ulje za garavljenje (tamnjenje) Tamico.¹⁰⁸

Pored proizvoda primarno namijenjenih njezi kože, u ponudi su bili i proizvodi za uljepšavanje, poput pudera i rumenila. Puder za lice bio je dostupan u nekoliko nijansi, i to: Naturelle I („krasne breskvine boje, za svijetle plavojke“), „Rachel I“ („prozirno biserni puder za plavojke“), Rachel II („nježni ivoir puder za brinette“), Brunette („topli ton za tamniju put“) i Ocre Rosé („koraljni puder za kreolke“). Cijena pudera po kutijici iznosila je 40 dinara. Što se pak tiče rumenila, u ponudi je bio Rouge-crème, „masni ruž za lice“ po cijeni od 20 dinara.

S obzirom na to da su s promjenom stila odijevanja žene počele uklanjati dlake ispod pazuha, na nogama i rukama, na popularnosti također dobivaju i kreme za depilaciju, o čemu svjedoče brojne reklame u novinama i časopisima. U skladu s time, i Maud

106 „Biološke kreme za njegu lica“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, veljača 1938, br. 2, 5-6.

107 „Istraživanja proizvoda za zaštitu od sunca opaljene kože“, *Drogerijski i parfimerijski vjesnik*, veljača 1938, br. 2, 6-7.

108 „Njega u kozmetičkom salonu“, *Novosti*, 11. kolovoz 1940., 22.

Pototschnig prodavala je svoju kremu za depilaciju pod nazivom Amerikanska smola. Osim pojedinačnih proizvoda, u ponudi je bila i „Kutija za njegu ljepote“ („Boite de beauté“) – paket koji je sadržavao sljedeće proizvode kozmetike Maud Pototschnig: Mera kremu za dan, Silver Star vitaminsku kremu za noć, tonik za lice Proljetna rosa, kolonjsku vodu Serpolette i Medicinal puder u željenoj nijansi. Cijena paketa u dekorativnoj kutiji iznosila je 180 dinara.

Zaključak

Političke, gospodarske i društvene promjene koje su nakon Prvoga svjetskoga rata nastupile u Kraljevini SHS, pa tako i u Zagrebu, stvorile su preduvjete za prodor kozmetičkih preparata na domaće tržište. Tome je od početka dvadesetih godina u velikoj mjeri pridonio i razvoj farmaceutske industrije, u čijoj su proizvodnji i ponudi ovi preparati također pronašli svoje mjesto. Za porast popularnosti kozmetike od posebnog su značaja bili pojedini aspekti popularne kulture koja se pod različitim inozemnim utjecajima vrtoglavom brzinom mijenjala i bujala, što je dovelo do oblikovanja novog načina života i prepoznatljivog građanskog stila. Ove promjene plodno su tlo pronašle prije svega među pripadnicima boljestojećih slojeva gradskog stanovništva, koji su si mogli priuštiti praćenje modnih trendova, nove oblike zabave i načine provođenja slobodnog vremena. Ulogu medija i promotora poželjnog životnog stila preuzeli su sve brojniji popularni i ženski časopisi, ali isto tako i filmovi koji su poticali upotrebu kozmetičkih pripravaka radi uljepšavanja.

Opisane okolnosti su uz pojavu stranih i domaćih kozmetičkih proizvoda dovele do pojave kozmetičkih salona, odnosno specijaliziranih salona za uljepšavanje i njegu tijela, kao i prodavaonica kozmetičkih preparata. U njima su konkurenciju pronašle ljekarne koje su tradicionalno u manjim količinama proizvodile i prodavale pripravke za njegovanje ljepote, prije svega kože.

Jedan od istaknutijih zagrebačkih kozmetičkih zavoda tih godina bio je Zavod za njegovanje ljepote kozmetičarke Maud Pototschnig. Iz sačuvanih izvora može se zaključiti da se radilo o jednom suvremenom zavodu koji je svojim uslugama i ponudom proizvoda pratio onodobne modne trendove. Premda sami detalji poslovanja i popularnosti salona u petnaestogodišnjem razdoblju njegova postojanja nisu mogli biti ustanovljeni, sam kontinuitet njegove prisutnosti i rada, a naročito preseljenje na Jelačićev trg, ukazuju na uspješno poslovanje. U postupcima obrtnih vlasti, oblikovanju i primjeni obrtnih propisa, odražava se njihova nespremnost i tromost pri uspostavljanju reda pred pojavom sve brojnijih kozmetičkih zavoda i salona za uljepšavanje tih godina. Primjer zavoda Maud Pototschnig svjedoči o propustima i nedostacima kod regulacije položaja i uloge kozmetičara-laika, osobito u odnosu na ljekarničku i medicinsku struku. Nejasne granice u određenoj su mjeri omogućavale zloupotrebu, jer su takvi kozmetički zavodi bili ponajprije motivirani zaradom. Kao što se iz razrade

samog slučaja može vidjeti, Maud Pototschnig u određenim je aspektima svog rada bila na rubu ili pak izvan zakona, prodajući kozmetičke pripravke bez dozvole, što je iskorištavala njezina konkurencija. Zavod je barem dvaput došao u sukob s nadležnim tijelima, što naravno s jedne strane govori ponešto o samom zavodu i njegovoj vlasnici, no isto tako naglašava spomenuti problem izostanka jasne definicije zvanja i područja djelatnosti kozmetičara toga vremena koji je uslijed te neodlučnosti na izvjestan način bio gurnut u sferu nadriliječništva.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- HR-DAKA-3-PGK: Hrvatska, Državni arhiv u Karlovcu, fond 3, Poglavarstvo grada Karlovca (1918. – 1941.)
- HR-DAZG-10-GPZ: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 10, Gradsko poglavarstvo Zagreb (1918. – 1941.)
- HR-HDA: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- fond 135, Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS u Zagrebu (1924. – 1928.)
  - fond 151, Savska Banovina. Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju (1929. – 1939.)
  - fond 152, Savska financijska direkcija u Zagrebu (1929. – 1940.)
  - fond 163, Banovina Hrvatska. Odjel za obrt, trgovinu i industriju (1939. – 1940.)
  - fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH. Glavno ravnateljstvo za zdravstvo NDH (1941. – 1945.)
  - fond 597, Industrijska komora u Zagrebu (1938. – 1948.)
  - fond 1076, Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (Ponova) (1941. – 1945.) [1932. – 1946.]
  - fond 1526, Ljekarna Bartulić

Tisak

- Drogerijski i parfimerijski vjesnik* (Zagreb), 1938.
- Jutarnji list* (Zagreb), 1932, 1939, 1940.
- Jutro* (Ljubljana), 1933, 1934.
- Koprive* (Zagreb), 1930.
- Liječnički vjesnik* (Zagreb), 1935, 1938, 1939.
- Mariborer Zeitung* (Maribor), 1934.
- Novosti* (Zagreb), 1940.
- Svijet* (Zagreb), 1926. – 1936.
- Trgovski list* (Ljubljana), 1935.

Službena glasila

- Službene novine* (Beograd), 1922.
Zbirka zakona i uredbi (Zagreb), 1931.
Zbirka zakona i uredbi (Zagreb), 1932.
Zbirka zakona i uredbi (Zagreb), 1936.
Zbirka zakona i uredbi (Zagreb), 1940.

Literatura

- Anić, Vladimir. *Glosar za lijevu ruku*. Zagreb: Naprijed, 1988.
- Dugac, Željko. *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvještavanje u međuratnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Fatović-Ferenčić, Stella; Brkić-Midžić, Silvija. „Početci i strategije marketinga tvornice Kaštel d. d. (1920. – 1945.)“. *Medicus* 27 (2018), br. 2: 211-222.
- Fatović-Ferenčić, Stella; Ferber-Bogdan Jasenka. „Tvornica Rave u ozračju početaka kemijско-farmaceutске proizvodnje na području Hrvatske“. *Acta medico-historica Adriatica* 18 (2020), br. 1: 63-88.
- Festetić, Miroslav. *Zakon o radnjama*, III. izdanje. Zagreb: Tipografija d. d., 1933.
- Frith, Katherine. „Globalizing Beauty: A Cultural History of the Beauty Industry“. *Submitted to ICA for presentation at the Annual Conference Seattle, WA May 2014.*, 1-33.
- Grgić, Stipica. *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929. – 1939*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020.
- Jones, Geoffrey. *Beauty imagined: A history of the global beauty industry*. New York: Oxford University Press, 2012.
- Knežević-Križić, Ivana; Vinaj, Marina. „Od male sličice do velike priče: Osječka tiskana građa tvornice Saponia u Odjelu knjižnice Muzeja Slavonije“. *Glasnik društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema* vol. 26 (2022), br. 1/2: 11-23.
- Kolar, Mira. „Osječki list ‘Schulungsblätter’ ili savjeti slavonskim Njemcima kako da se brinu o sebi, djeci i mladeži od 1942. do 1944.“. *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice – Volkssdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch* vol. 10 (2003): 315-331.
- Kolveshi, Željka. *Zagreb i „Svijet“ – „Svijet“ i Zagreb dvadesetih*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.
- Kouris, Gavriil; Trompoukis, Constantinos; Contiades, Xenophon; Philalithis, Anastas. „Health reform initiatives in the interwar era: the case of Greece and the role of the league of nations health organisation“. *Acta medico-historica Adriatica* 21 (2023), br. 1: 115-140.
- Peiss, Kathy. „On Beauty ... And the History of Business“. *Enterprise & Society: The International Journal of Business History* vol. 1 (september 2000), no. 3: 485-506.
- Pintur, Marin; Pandža, Kristina; Ban, Rafaela. *Alga Sušak – čuvar vašega zdravlja*. Rijeka: Muzej grada Rijeke; JGL, 2023.
- Ramsbrock, Annelie. „Rationalitäten der Schönheit Wissenschaftliche Kosmetik zwischen Aufklärung und Weltwirtschaftskrise“. *Historische Anthropologie* vol. 21 (2013), no 1: 103-125.
- Sinclair-Dootson, Kirsty. „‘The Hollywood Powder Puff War’: Technicolor Cosmetics in the 1930s“. *Film History* vol. 20 (2016), no. 1: 107-131.

- Sklevicky, Lydia. „Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka, 1988.“ U: *Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin, 1996, 245-247.
- Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne države Hrvatske* (10. travnja 1941. – 10. travnja 1942.). Zagreb: Tipografija d. d., 1942.
- Šuljagić, Boris. „Regulativa lijekova na području Banske Hrvatske u vrijeme Austro-Ugarske i između dva svjetska rata: zakonodavni aspekt“. *Arhivski vjesnik* 64 (2021): 149-175.
- Šute, Ivica. *Hrvatska povijest 1918. – 1941*. Zagreb: Leykam International, 2019.
- Vajo, Koraljka. *Marijina industrija ljepote – Marija Kalentić i „Neva“ dizajn ambalaže 1963-1985*. (katalog izložbe). Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2013.
- Vujnovic, Marina. *Forging the Bubikopf Nation, Journalism, Gender and Modernity in Interwar Yugoslavia*. New York: Peter Lang Publishing, 2009.
- Žebec-Šilj, Ivana. *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razvoja*. Zagreb: Institut Ivo Pilar, 2017.

Mrežne stranice

- Hibbard, Ruth. „Giving face – women’s make-up style and status in the 1930s“ Victoria and Albert Museum, London. Pristup ostvaren 1. 12. 2023. <https://www.vam.ac.uk/blog/museum-life/giving-face-womens-make-up-style-and-status-in-the-1930s>

SUMMARY

The Case of Maud Pototschnig and Cosmetics in Interwar Zagreb

The social changes that took place after the end of the First World War introduced, among other things, some new forms of entertainment, ways of spending free time, dressing and beautifying, which was particularly evident in large cities like Zagreb. The contours of the new lifestyle in the cities were drawn on the pages of popular newspapers, such as the *Svijet* magazine, which followed and transmitted trends from abroad, especially Western European countries and the United States. Consequently, the popularity of cosmetics also increased, which was manifested in the founding of a number of companies for the production and distribution of cosmetic products, as well as in the emerging of beauty salons. The absence of clear boundaries between the professional domains of beauticians and medical specialists, specifically dermatologists, became a serious problem for the authorities. The work of the institute for beauty care of the Zagreb beautician Maud Pototschnig has been analyzed and presented as an example that illustrates certain aspects of the problem related to the appearance and activity of beauty salons in those years.

Keywords: cosmetics; Zagreb 1930s; dermatology; pharmaceutical industry; Maud Pototschnig

OSVRTI I PRIKAZI

Björn Weiler, *Paths to Kingship in Medieval Latin Europe, c. 950–1200*, New York: Cambridge University Press, 2021, 490 str.

Da politička historija i srodni joj oblici nisu *passé*, pokazalo se još krajem prošloga stoljeća. U svom osvrtnu na povratak tradicionalnih tema u historiografiju Jacques Le Goff u svojoj knjizi eseja *History and Memory* priznaje da je takvo što neizbježno, ali i da traži reviziju, upozoravajući na koban slučaj Burbonaca koji su se nakon Revolucije vratili u Francusku, a da „ništa nisu naučili niti zaboravili“. U ovu kategoriju „povratnika“ definitivno ne spada *Paths to Kingship in Medieval Latin Europe, c. 950–1200*, nova monografija britanskog medievista Björna Weilera, trenutno predavača na velškom Aberystwyth University i autora još dviju monografija (*King Henry III and the Staufien Empire* i *Kingship, Rebellion and Political Culture*) te više znanstvenih radova o državnom uređenju i političkoj kulturi latinske Europe. Knjiga je plod dugogodišnjeg istraživanja kraljevske vlasti u ranom i razvijenom srednjem vijeku te se dotiče više-manje svega što ona podrazumijeva. U prvom je planu, naravno, zadobivanje takve vlasti, naznačeno u naslovnom „putevima do kraljevstva“, koji se tako prevode poštujući izgubljenu jezičnu distinkciju između kraljevstva (*kingship*) i kraljevine (*kingdom*), ponekad nadoknađenu metonimijskom upotrebom *krune*. Suštinski jedinstven model kraljevstva na čitavom prostoru latinskog kršćanstva opisuju raznovrsna narativna vrela iz 11. i 12. stoljeća, zbog čega je Weilerova studija koncipirana kao svojevrsan niz komparativnih biografija vladara Norveške, Danske, Škotske, Engleske, Francuske, Svetog Rimskog Carstva, Poljske, Češke, Ugarske, Sicilije i Jeruzalema.

Pored uvoda (1-21), rasprave (24-398) i zaključka (399-411), knjiga sadrži popis kratica (x), kronologiju događaja (xi-xiii), zemljovid (xiv-xv), opsežnu bibliografiju (412-463) te indeks imena i naziva (464-475). Rasprava je podijeljena na pet tematskih cjelina, a svaka od njih počinje uvodnim tekstom za kojim slijede dva poglavlja. Prvom cjelinom, *Foundations* (24-63), autor čitatelja uvodi u transregionalni karakter istraživanja. Poglavlje *Politics and Power in High Medieval Europe, c. 1000–1200* pobliže definira mjesto i vrijeme studije te nudi kontekst potreban za razumijevanje onodobne politike, dok *Foundational Texts* ukazuje na važnost biblijskih, patrističkih i klasičnih tekstova u strukturiranju srednjovjekovnih modela vlasti. Započinjući s epistemološkim ograničenjima kraljevskih biografija i njihovoj vezi s povijesnom zbiljom, u sljedećoj cjelini *Creating Kingship* (65-115), Weiler izlaganje nastavlja pod naslovom *Becoming King* te na temelju europskih primjera kralja zakonodavca suprotstavlja kralju tiraninu. Kraljevski model upotpunjuje poglavlje *Conferring Kingship*. Ondje uvodi motiv sporazuma između kralja i elite kao preduvjet dolaska na vlast. Slijedi cjelina *Succession* (117-225) u kojoj autor skicira prekaru stvarnost interregnuma koji su obilježili čak dvije trećine sukcesija u promatranom periodu, ističući često zanemarenu ulogu elite. U *Duties, Norms and Process* kao posljedicu kriznih razdoblja vidi odstupanja u interpretaciji nasljednih zakona, dok čitavu sliku dodatno zamućuje poglavlje *Designating an Heir*, gdje umjesto smrt vladara Weiler za pravi početak izbornog procesa uzima pripremu njegova nasljednika koja se odvija na vojnom, intelektualnom i bračnom planu. Nastojeći čitatelju približiti izborne mehanizme, autor u cjelini *Election* (227-302) istražuje njihovu ideološku podlogu. U poglavlju *Unanimity and Probity* poziva se na povijesnu praksu kako bi dokazao tezu o izboru kao moralnom, jednoglasnom i slobodnom činu. O sastavu elite, posredničkoj ulozi prelata te logističkim aspektima izbornog procesa koji su često dovodili do njegova razvlačenja razglaba u poglavlju *Choosing a King*. U posljednjoj cjelini, *Inauguration* (303-398), autor podsjeća da proces preuzimanja vlasti ne završava krunidbom, već konsolidacijom vlasti u narednom razdoblju. Samim

ustoličenjem više se bavi poglavlje *Enthroning the King*, pridajući veliku važnost simboličkoj vrijednosti ceremonija. Rasprava se zaokružuje poglavljem *Beyond Enthronement* koje kralja prati u odlučujućim potezima nakon preuzimanja vlasti, kada uprežući savezništva nastoji moć ostvariti na terenu.

Weiler u svojoj je raspravi otvara mnoga važna pitanja. Ono što zaista upada u oko jest jednostavan, gotovo priprost pristup povijesnim temama. Počevši od prvih redaka uvoda, usuđuje se postaviti naizgled banalna pitanja: „This book is about power“, najavljuje, „How could it legitimately be acquired?“ (1) Zapitamo li se tko je i kako mogao postati kralj, tko je o tome odlučivao te kakav je odnos ideologije i prakse, naći ćemo se pred problemima kojima se dugo nitko nije ozbiljno pozabavio. Mnogo toga uzimalo se „zdravo za gotovo“ i nekritički prepisivalo iz historiografije 19. stoljeća te starije kulturne antropologije. ODMAŽE I činjenica da su znanstveni trendovi druge polovice 20. stoljeća uglavnom zazirali od klasične političke historije, svodeći ju na događajnicu. Tako su politička kultura srednjega vijeka i njezine manifestacije ostali razmjerno zanemarenim sferama istraživanja. Međutim, koliko god pohvalan, ovakav je pristup dvosjekli mač koji autora katkada navodi da konstatira ono očito. Primjerice, čini se da „otkrivamo toplu vodu“ kada na više mjesta čitamo da kraljeva legitimnost ovisi o podršci njegovih podanika. Prilika je za ukazati na još jedan dvosjekli mač. Naime, Weiler je prilično dobro upućen u nekoliko tema koje se provlače knjigom. Jedna od njih je trop „okljevujućeg kralja“, *rex renitens*, onoga koji odbijajući krunu stječe legitimitet. Premda specijalizacija za određeno područje *per se* ne može značiti ništa loše. Dapače, postavlja se pitanje ističe li se ovaj aspekt vlasti u toj mjeri upravo zbog Weilerovih pionirskih radova na tu temu i je li kao takav u široj slici precijenjen. Pogledamo li katalog zemalja kojih se monografija dotiče, može se postaviti slično pitanje. Samom izboru ne može se puno prigovoriti, ali jasno je da autor neke zemlje poznaje bolje od drugih. Stoga toliko govora o Engleskoj, Siciliji i Skandinaviji, a tako malo o Francuskoj. Možda bi francuski model, za kojega i sam Weiler priznaje da djelomice odudara od ostalih, mogao ugroziti ideju o zajedničkim idejnim postavkama latinskih kraljevina? U svakom bi slučaju otežao istraživanje, ali to se ne može uzeti za opravdanje. Osim toga, primjeri iz većine zemalja pomalo su selektivni. Šteta je što nije bilo više riječi o Ugarskoj 12. stoljeća i vladarima koji su manje predmet legende u odnosu na Stjepana i Ladislava. Možda bi i to narušilo Weilerov model?

Ovim kritikama ipak ne treba davati preveliku težinu. Okosnica rada i dalje je solidna. Konkretno, tri su glavna razloga zašto je ovo djelo vrijedno pažnje. Najprije, Weilerov *historiografski idealizam* u prvi plan stavlja „normativne okvire“ (*normative frameworks*) unutar kojih se odvija srednjovjekovna politika. Normativni se okviri oslanjaju na teoriju (kršćanske i klasične autoritete) i povijesnu praksu, ali bitno je istaknuti da ih Weiler ne smatra krutim šablonama; naprotiv, ističe da interpretacijske mogućnosti ostavljaju dovoljno prostora za sukob različitih gledišta. I za samo kraljevstvo tvrdi: „As a concept, it was universal, even if, as a practice, it was by no means uniform“. (3) Postoje izuzeci koji potvrđuju pravilo, pa se i učestalo odstupanje od pojedinog normativnog okvira može shvatiti kao njegova potvrda, ukazujući na važnost idealtipskog. Na metodološkoj razini, doista je zadovoljstvo pratiti autora kako uspješno balansira između ideje i povijesne prakse te makro i mikro pristupa. Tu je i pristojno baratanje konceptima iz filozofije, kulturne antropologije i sociologije. Paul Veyne svojevremeno je upozoravao da pristupati dokaznom materijalu takvom kakav jest, „bez teorije“, znači isto što i nesvjesno slijediti neki teorijski model, a monografija kao da na tragu njegove opaske nastoji pokazati kako teorija olakšava istraživanje, tim više ako postoji za nju izdvojeno mjesto. Iako detaljni uvodi često razočaraju jer vode u ponavljanje, ili gore, rad svode na najavu, ovdje im se nema što prigovoriti. Izlaganje čine

preglednijim, olakšavajući čitatelju snalaženje u tekstu. Nadalje, stjecanje vlasti je prema autoru proces, a ne događaj, što omogućuje poimanje povijesne stvarnosti u njezinoj punini. Zakraljiti se (*becoming king*) ne podrazumijeva samo krunidbu. Ona je zapravo najmanje bitna, a prethodi joj čitav proces „predizborne“ kampanje – pregovaranje s elitama i konkurentima, nakon čega slijedi i „postizborna“ kampanja – namirivanje dugova, pridobivanje preostalih neistomišljenika te obilazak kraljevstva i uspostavljanje vlasti na terenu, posljednji i najvažniji korak u vremenima tzv. *peripatetičkih kraljevstava* (*peripatetic kingship*). Izborom i krunidbom proces zakraljenja nije završavao, već kulminirao, nakon čega su slijedile tri najopasnije, ustvari formativne godine kraljevske službe u kojoj se vlast imala konsolidirati. Konačno, autor pregovore (*negotiation*) prepoznaje kao nezaobilazan korak na putu do vlasti. Latinska su kraljevstva u širem smislu sva redom izborne monarhije koje ovise o skupini kraljotvoraca (*king-makers*). Premda *populus* nije uključen u izborni proces, pojedinac se legitimno ne može zakraljiti bez konsenzusa svojih podanika, prvenstveno užih elita te je za uspješno pregovaranje potrebno još u mladosti graditi društvene mreže. Sve se svodi na pregovaranje, čak i u slučaju prisile jer ni ona sama nema učinka bez odgovora druge strane. Samovolja je, ukratko, neodrživa.

No to nije sve. Studija potiče na budno preispitivanje onoga što je „svima jasno“. U tom kontekstu, terminološki precizan, Weiler uvijek nastoji razlikovati naizgled slične pojave. Tako *sakralno kraljevstvo* (*sacral kingship*), krovni pojam za sve oblike „božanskih vlasti“ diljem svijeta, razlikuje od *liturgijskog* (*liturgical kingship*), specifičnog za latinsko kršćanstvo. Odlika je posljednjeg da se kraljev lik, koji je, istina, *dei gratia*, ipak ne poistovjećuje s božanstvom, u čemu će kasnije rani novi vijek postupati s puno manje zadržke. Bez obzira na to da monografija stavlja razmjerno malo fokusa na prostor Ugarske, ona svakako može biti od koristi i hrvatskoj historiografiji. Uostalom, ovi su krajevi dio latinske Europe i po toj činjenici dionici zajedničke političke kulture. Vladarske privilegije poput Magne Carte i Zlatne bule Andrije II. moraju se shvatiti u kontekstu svoga nastanka, odnosno na relaciji kralj-aristokracija. Svojevremeno ovi dokumenti nisu bili percipirani kao što se to danas, gledano anakrono, čini – kao očajnički potezi slabih vladara. Aristokraciji nipošto nije u interesu da se vladar kojega su izabrali i kojemu su se obvezali na vjernosti smatra nesposobnim. Zdravorazumski, ne bi li se u tom slučaju i aristokracija poimala kao slaba i nesposobna za vladanje? Delegitimizacijom kralja aristokracija delegitimizira samu sebe. Govoreći o anakronizmima, valja se dotaknuti i dinastijskih mijena. U zemljama latinskog kršćanstva uspon strane dinastije na prijestolje nije se percipirao kao nacionalna katastrofa. To, naravno, ne znači da nove dinastije nisu mogle uvesti radikalne promjene u strukturu kraljevina, poput onih u jedanaest stoljetnoj Engleskoj. Međutim, kršćanski je milje osiguravao određeni kontinuitet među vladarskim linijama. Veća je katastrofa bila imati vladara koji nije dobar kršćanin ili nije kršćanin uopće, nego imati stranca. U tom smislu i 1102. gubi značaj koji joj se nekada pridavao, a koji joj se uz nešto manje patetike pridaje i danas.

Na koncu, ostaje nam knjigu preporučiti medievistima, ponajprije sveučilišnim nastavnicima. Ona popunjava prazninu za koju mnogi nisu bili ni svjesni da postoji. Nije bezrazložno nadati se da će ovako intrigantna studija jednostavnog stila svoje mjesto pronaći i na popisima literature kolegija srednjovjekovne i političke povijesti. Isto se ne može reći i za širu publiku. Tekst nije popularnoznanstvenog karaktera te će na mjestima zasigurno djelovati prezasićen detaljima. Ipak, kad smo kod javnosti, treba podsjetiti i da stručna literatura može biti relevantna za vrijeme u kojem živimo. Izbori, predizborne kampanje, predizborna obećanja, zaziranje od tiranije, pozivanje na tekovine klasičnoga svijeta... sve to suvremenom čovjeku zvuči poznato. Može mu, naravno, ukazati na iste civilizacijske temelje, ali ga može i potaknuti na promišljanje

o ideji povijesnog napretka. Odbacujući ustaljenu predodžbu o srednjem vijeku kao „mračnom“ i iznimno represivnom razdoblju, štoviše, gluhom na svaki finiji oblik političke misli, preostaje zapitati se: što nas uopće čini *modernima*?

Ivan Moškato

Antal Molnár, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022, 225 str.

Godine 2022. u izdanju Hrvatskog instituta za povijest objavljen je prijevod knjige *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske* mađarskog povjesničara Antala Molnára. Molnár se u svojim istraživanjima uglavnom bavi mađarskom i crkvenom poviješću, a specijalizirao se u temama osmanske Mađarske i Balkana u 16. i 17. stoljeću. Od 2021. godine član je Papinskog odbora za povijesne znanosti, a uz to je i ravnatelj Instituta za povijest Istraživačkoga centra za humanistiku Mađarske akademije znanosti te izvanredni profesor na Odsjeku za novovjekovnu povijest Sveučilišta Eötvös Loránd u Budimpešti.

Struktura knjige *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske* vrlo je pregledna što pridonosi lakoći čitanja. Knjiga se sastoji od kratkog uvodnog dijela, tri središnja dijela te kratkog zaključka.

U *Uvodu* (1-8) autor navodi opće informacije oko istraživanja ove teme. Opisuje pozadinu svog dosadašnjeg istraživanja povijesti ugarske i balkanske Katoličke crkve pod Osmanlijama, istaknuvši da se time bavi još od svojih studentskih dana. Osim toga, navodi koliko je i na koji način tema istražena u dosadašnjoj historiografiji, kako mađarskoj tako i hrvatskoj. Također, spominje probleme na koje je naišao prilikom istraživanja teme te zahvaljuje svima koji su mu pomogli, kako u istraživanju, tako i u stvaranju ove knjige.

Prvi od tri glavna dijela ove knjige zove se *Zagrebačka biskupija u sklopu ustrojstva ugarske Katoličke crkve u 16. i 17. stoljeću* (9-58). On je podijeljen na dva poglavlja - „Posljedice osmanskog osvajanja na području zagrebačke biskupije“ (9-24) i „Mijene institucionalnog ustrojstva Zagrebačke biskupije“ (24-57). Ta su dva poglavlja podijeljena na dodatna potpoglavlja. Prvo poglavlje započinje potpoglavljem „Preustroj povijesno-geografskih okvira“ (9-13). U njemu Molnár piše o teritorijalnim promjenama i okolnostima koje su zadesile područje Slavonije u razdobljima srednjeg i ranog novog vijeka. Vrlo je bitno što je autor odmah na početku knjige pojasnio problematiku što se tiče tumačenja prostora koji se promatra kroz knjigu. Molnár najprije spominje česta razlikovanja u prijašnjoj literaturi oko uporabe pojmova Slavonija i Hrvatska, a zatim pojašnjava čitaocu za koje će prostore on upotrebljavati te pojmove. Sljedeće potpoglavlje, „Teritorijalne i materijalne posljedice“ (14-19), započinje deskripcijom povijesti Zagrebačke biskupije tijekom razdoblja srednjeg vijeka, a većina tog potpoglavlja posvećena je opisu utjecaja osmanskih osvajanja na teritorijalno i materijalno stanje biskupije. Glavna nit koja se prati kroz ovo potpoglavlje jest usporedba razvoja crkvenih institucija u Hrvatskoj i Ugarskoj u 16. i 17. stoljeću. Autor potpoglavlje završava konstatacijom da se Zagrebačka biskupija tog razdoblja suočila s dva izazova – protestantizmom i naseljavanjem pravoslavnog stanovništva. Iduće potpoglavlje, „Reformacija i doseljavanje pravoslavnih Srba“ (19-24), bavi se upravo tim

problemima. U njemu Molnár opisuje uspješan pokret protureformacije te neuspješan pokušaj preobraćenja pravoslavaca. Sljedeće poglavlje započinje potpoglavljem „Kaptol“ (24-33). Kao što i sam naslov govori, u njemu autor opisuje Stolni kaptol Zagrebačke biskupije. Fokus je na kanonicima Zagrebačke biskupije – njihovim prihodima, obrazovanju i aktivnostima. Opisane su i posebnosti Kaptola u vidu nedostataka vanjskih migracija, važnosti u hrvatskom staleškom sustavu i sudjelovanja u protuturskoj obrani. U ovom dijelu knjige autor prvi put grafički prikazuje podatke koje navodi. Putem tablice čitaocu prikazuje *stallume* (sjedišta) i godišnje prihode Zagrebačkoga kaptola sredinom 17. stoljeća. Posebnost Kaptola autor ističe i u idućem potpoglavlju „Odgoj svećeničkih kandidata“ (33–38). Već na samom početku tog potpoglavlja Molnár tvrdi kako je zagrebački Kaptol imao puno veći udio u obrazovanju i odgoju svećenika u odnosu na mnoge druge biskupije. Prema autoru, jedina crkvena institucija koja se u tome može usporediti sa Zagrebačkom biskupijom jest Ostrogonška nadbiskupija. U ostatku potpoglavlja autor opisuje inozemne crkvene institucije za hrvatske studente kao što su Collegium Ungarico-Illyricum, bečki Hrvatski kolegij, loretanski Ilirski kolegij itd. Posebnost Zagrebačke biskupije u odnosu na ugarske pokazuje se i u analizi biskupskog sustava u potpoglavlju „Biskupi“ (38–44). U njemu autor propitkuje što ta posebnost znači u široj slici, a Molnár na uvid pruža i tablicu svih zagrebačkih biskupa u vrijeme Osmanlija. Sljedeće potpoglavlje „Rekonstrukcija ustrojstva crkvenih ustanova“ (44–51) započinje konstatacijom da je Zagreb bio jedino biskupsko sjedište Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva koje Osmanlije nikada nisu zauzeli. Naravno, događaji u 16. stoljeću imali su utjecaj na Zagrebačku biskupiju, ali ne u takvoj mjeri kao na ostala ugarska crkvena središta. Takve tvrdnje autor podupire brojčanom prezentacijom Zagrebačke biskupije s ostalim ugarskim crkvenim institucijama. Posljednje potpoglavlje prvog dijela knjige naziva se „Zagrebačka sinoda 1634. godine: počeci hrvatske nacionalne konfesionalizacije“ (51–57) i možemo reći da služi kao zaključak prvog dijela. Kao točku početka napetosti između Zagrebačke biskupije i ugarskih katoličkih institucija Molnár navodi sinodu Zagrebačke biskupije održanu 1634. godine. Na njoj su izražene želje Zagrebačke biskupije za većom slobodom, a važnost sinode leži u činjenici da su na njoj potaknuta pitanja o redefiniranju hrvatsko-mađarskog odnosa.

Drugi dio knjige najkraći je od triju dijelova te je podijeljen u tri poglavlja. U prvom poglavljju naslova „Katolici u osmanskoj Ugarskoj“ (59-63) autor uspoređuje katoličko stanovništvo na prostoru Ugarske koji su osvojili Osmanlije s katoličkim stanovništvom neosvojenog dijela Ugarske. Osim toga, Molnár zaključuje da su protutežu opadanja broja katolika na prostoru Ugarske predstavljali južnoslavenski doseljenici koji su također bježali od osmanskih naleta. Nakon toga slijedi kratko poglavlje „Sveta stolica i Katoličke misije“ (63-66) u kojem se opisuju aktivnosti Svete stolice u osmanskoj Ugarskoj (apostolski vizitatori, misijske aktivnosti, osnivanje Kongregacije za širenje vjere 1622. godine). Treće, ujedno i posljednje poglavlje drugog dijela knjige zove se „Vikari ugarskih biskupa na područjima pod osmanskom vlašću“ (66–76). Fokus ovog poglavlja stavljen je na šest ugarskih dijeceza koje su barem u nekoj mjeri pale pod vlast Osmanlija – Jegar, Vac, Pečuh, Vesprim, Čanad i Kalača.

Treći dio knjige ujedno je i najveći te središnji dio knjige. On je, poput prvog dijela, podijeljen na dva poglavlja, a ona dodatno na nekoliko potpoglavlja. Prvo od spomenuta dva poglavlja, „Pozadina prisutnosti zagrebačkih biskupa na teritoriju pod osmanskom upravom“ (77–99), započinje podnaslovom „Hrvatsko-slavonski staleži i osmanska Slavonija“ (77–88). U njemu autor kroz razne primjere prikazuje razlike osmanske uprave na ugarskom i hrvatsko-slavonskom prostoru poput razmjera pustošenja, nepostojanja jake staleške vlasti, organizacijskih obaza-

ca itd. Od sljedećeg podnaslova „Katolička Crkva u osmanskoj Slavoniji“ (88-99) pa do kraja knjige autor se bavi isključivo teritorijem osmanske Slavonije. U tom potpoglavlju autor nas uvodi u problematiku razjedinjenja crkvenog ustrojstva tog prostora. Opisuje se stanje crkvenih institucija u srednjem vijeku i dolaskom Osmanlija. Također, obrađuju se i unutarnji sukobi u bosanskoj franjevačkoj provinciji koji su naravno utjecali na njezine odnose sa Zagrebačkom biskupijom. Drugo poglavlje naziva se „Vikari Zagrebačke biskupije na teritoriju pod osmanskom vlašću“ (100-145) te započinje potpoglavljem „Nastanak i ustaljivanje vikarske dužnosti“ (100-109). Autor na samom početku ovog potpoglavlja donosi zaključak dosadašnjeg dijela knjige. Molnár piše kako je glavna pouka prije navedenih istraživanja da se hrvatsko-slavonski staleški sustav, zajedno s crkvenim institucijama, u više sastavnica razlikovao od ugarske strukture. Nakon toga Molnár nastavlja analizirati unutarnji sukob u slavonskoj Crkvi te opisuje nastanak vikarske dužnosti u Zagrebačkoj biskupiji. Zatim slijedi potpoglavlje „Jurisdikcijski sukobi s misijskim biskupima“ (109-127) u kojem autor opisuje povijest Katoličke crkve u Slavoniji u razdoblju od učvršćenja vikarijata 1659. godine do osmanske opsade Beča 1683. godine. To je razdoblje obilježeno sukobima bosanskog i beogradskog biskupa te unutarnjim sukobima slavonskih franjevaca. Potpoglavlje „Pastoralne zadaće vikara“ (127-134) bavi se onime što je navedeno u njegovom naslovu – opisom pastoralnog rada vikara Zagrebačke biskupije za vrijeme osmanskih osvajanja. Prikazana je važnost dostave svetog ulja i blagoslovljenih liturgijskih ulja na okupirana područja te problemi koje su vikari imali prilikom obavljanja svakodnevnih zadaća. Kratko potpoglavlje „Obavještajne dimenzije“ (134-137) opisuje da vikari na područjima koje su osvojili Osmanlije nisu imali samo duhovnu ulogu već su obavljali razne obavještajne zadatke (špijuniranje i obavještavanje o vojnim operacijama). Posljednje potpoglavlje središnjeg dijela knjige „Peštanska rezidencija bosanskih franjevaca i vikar Ostrogonске nadbiskupije za teritorij pod osmanskom upravom“ (137-145) posvećeno je kratkovječnom budimskom vikarijatu koji je nastao kao posljedica unutarnjih sukoba franjevaca bosanske provincije.

U *Zaključku* (147-152) Molnár iznosi rezultate svog istraživanja i kompariranja crkvene povijesti na teritoriju Ugarske i Slavonije za vrijeme osmanske vlasti. Prema autoru, Zagrebačka biskupija itekako je pridonijela stvaranju hrvatske nacionalne svijesti. Uz to, istraživanjem mađarskih povjesničara autor zaključuje da su u ugarskoj osmanskoj pokrajini djelovali čimbenici ugarske vlasti od vlastelinskog oporezivanja, upravljanja posjedima, županija do katoličke crkvene uprave. S druge strane, istraživanjem hrvatskih izvora autor zaključuje da unatoč tome što zagrebačko-slavonski vikarijat prati ugarski predložak, on je samo naizgled manifestacija osmansko-hrvatskog kondominija.

Dio knjige nakon zaključka čine popratni sadržaji – popis nadbiskupa i biskupa hrvatskih i ugarskih katoličkih dijeceza od 1526. do 1686. godine, karte koje prate sadržaj knjige, popis izvora i literature te kazala imena i mjesta.

Antal Molnár od samog početka pa sve do kraja knjige prati jasnu strukturu kojom vrlo detaljno i jasno prikazuje čitatelju sve bitne podatke o naslovnoj temi. U središtu knjige je komparativistički pristup prostora osmanske Ugarske i osmanske Slavonije, a na postavljena istraživačka pitanja autor daje jasne i precizne odgovore. Obraden je velik broj izvora i literature mađarske i hrvatske historiografije koji su spojeni u ovo sveobuhvatno istraživanje. Svima koje interesira povijest Slavonije, povijest ugarskih i slavonskih prostora za vrijeme Osmanlija te crkvena povijest ovog prostora definitivno bih preporučio ovu knjigu kao istraživanje koje obuhvaća sve navedene teme.

Ivan Čepin

Elisabeth Schögggl-Ernst; Markus Leideck; Marko Medved, *Ivan Klobučarić – život i djelo / Johannes Clobucciarich – Leben und Werk*, Rijeka; Graz: Državni arhiv u Rijeci; Steiermärkisches Landesarchiv, 2022, 239 str.

Povodom stote obljetnice upoznavanja šire javnosti sa životom i kartografskim radom Ivana Klobučarića svjetlo dana ugledale su izložba otvorena 13. lipnja 2023. godine u prostorijama Državnog arhiva u Rijeci i ova monografija. Godine 1922. prilikom preseljenja određene arhivske građe iz dvorskog i državnog arhiva u Beču u Štajerski zemaljski arhiv u Grazu, austrijski povjesničar Fritz Popelka naišao je na neku ne previše rasvijetljenu građu koju je krenuo proučavati. Naišao je na pisanu ostavštinu koja je do tada bila poznata kao građa „Jednog nepoznatog kartografa unutarnje Austrije“, kako izvještava Danilo Klen u svojem radu o Klobučariću iz 1975. godine. I na taj je način priča započela. Prvo je došlo saopćenje, a zatim i prva monografija iz pera Popelke 1924. godine. Od tog početka, pa sve do danas, o Klobučariću je napisano nekoliko knjiga i tekstova u hrvatskoj i talijanskoj historiografiji. Najnovija izložba i monografija plod su združenog rada ravnateljice Štajerskog zemaljskog arhiva u Grazu prof. mag. dr. Elisabeth Schögggl-Ernst, ravnatelja Državnog arhiva u Rijeci prof. Markusa Leidecka te dr. sc. Marka Medveda.

Autori su pokušali unutar tvrdih korica većeg formata (30,5 x 24,5 cm) na 239 stranica čitatelju predstaviti dosadašnja saznanja i ponuditi neka nova tumačenja o Klobučarićevoj životu i djelu te prezentirati njegovu kartografsku ostavštinu. Knjiga je napisana dvojezično na hrvatskom i njemačkom jeziku, na način da je s lijeve strane tekst na hrvatskom, a s desne strane na njemačkom jeziku. Osim po jeziku, knjigu se može podijeliti i po sadržaju, stoga nakon prvih 75 stranica o životu i djelu, ostatak monografije čine kartografske skice Ivana Klobučarića. Sve zajedno, u monografiji se može pronaći 240 skenova pisama, dokumenata, patenata austrijskog nadvojvode i naravno skica, što ju čini bogato opremljenom i vizualno primamljivom.

Monografija započinje kratkim prikazom *Život Ivana Klobučarića* (6-13). U tom poglavlju autori su pokušali prikazati do sada poznate i ponavljane podatke o mjestu rođenja, obrazovanju, djelovanju i smrti. Od nekoliko slikovnih prikaza koji se nalaze uz tekst poglavlja, patent nadvojvode Ferdinanda kojim mu se garantira sloboda prolaza kroz nasljedne zemlje zauzima središnje mjesto. Osim što je bio kartograf u službi nadvojvode Ferdinanda, Klobučarić je prvenstveno bio redovnik reda svetog Augustina. Kako bi se razumjela njegova karijera i kretanja po Unutarnjoj Austriji autori monografije u drugom poglavlju pažnju su preusmjerili ka povijesti reda i riječkog samostana. Tu se čitatelje upoznaje s osnivanjem reda, njegovom upravnom podjelom na prostoru Unutarnje Austrije i značajem riječkog samostana u kontekstu reformacije i protureformacije.

No, za razliku od povijesti reda, Štajersko-koruške augustinske provincije i riječkog samostana, pokušaj rekonstrukcije života Klobučarića pokazuje se kao zahtjevniji zadatak te do danas ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su nam osnovni biografski podaci do kraja jasni. Iz tog razloga nije iznenađenje da su se autori uhvatiti u koštac s tezama o mjestu rođenja i smrti Ivana Klobučarića u poglavlju naslovljenom *Teza o mjestu rođenja i smrti Ivana Klobučarića* (20-25). Najstarije tumačenje mjesta rođenja ponudio je Popelka, smjestivši ga u Dubašnicu na otoku Krku. Autori monografije su ipak drukčijeg mišljenja pa na temelju arhivske građe predlažu da bi se Rijeku moglo nazivati rodnim mjestom Ivana Klobučarića. Na sličan način, kroz proučavanje arhivskog gradiva, autori monografije pokušali su predstaviti potencijalna mjesta smrti te pojedinačno obrazložiti zašto neko mjesto bi ili ne bi moglo biti smatrano pozicijom njegova posljednjeg počivališta.

Kroz svoju karijeru Klobučarić je među ostalim bio više godina prior augustinskog samostana u Rijeci. Pozicija priora tražila je da se osim duhovnih stvari, bavi i svjetovnim problemima s kojima su se augustinci susretali, a o tome govore sljedeća dva poglavlja monografije. Do danas je sačuvano više sporova i dokumenata utvrđivanja graničnih međa obitelji Barbo s ostalim feudalnim susjedima, pa ne čudi da je dio svjetovnih problema redovnicima dolazio baš iz tog smjera. Zato su autori posvetili pažnju povijesti augustinskih posjeda i sporova oko posjeda s obitelji Barbo, a posebice ističu kratki prikaz registra kolona i najmovi augustinskog samostana u kome su davanja spornih posjeda bila popisana. Otprilike u isto vrijeme nastaje i karta koja je povezala Klobučarića i spor koji je imao grad Rijeka. Oko 1586. godine spor grada kao kolektivnog tijela sa zemaljskim knezom u vezi dizanja nameta na Ljubljanskoj cesti iz oko 1560. godine dostiže svoj vrhunac. U svrhu rješavanja spora gradska uprava otpremila je kancelara prema Grazu s kartom Kvarnera čije se autorstvo pripisuje Klobučariću. Autori su taj spor prikazali u poglavlju *Spor oko nameta na promet robom u Rijeci i crtež Riječkog zaljeva oko 1586. Ivana Klobučarića* (42-55) dajući čitatelju povijesni kontekst, razloge dizanja nameta, posljedice takvog čina te način na koji je grad u konačnici pokušao novonastalu situaciju popraviti.

Život i djelo Ivana Klobučarića nije samo pitanje lokalne i nacionalne historiografije, zbog čega se autori u pretposljednem poglavlju monografije *Djelovanje Ivana Klobučarića u Štajerskoj* (56-74) osvrću na tu problematiku. Kroz cijelo djelo ističe se njegova važnost unutar augustinskog reda te činjenica kako je za njegova života i djelovanja red prolazio kroz teška vremena uzrokovana širenjem reformnog pokreta na prostoru Unutarnje Austrije. Donekle se može reći kako je to poglavlje sažetak prije sažetka. Na tim stranicama moguće je pronaći podatke o augustinskim samostanima u provinciji, zadaćama koje su suvremenici dodjeljivali Klobučariću te funkcijama provincijala, rektora, vikara i priora koje je obnašao unutar provincije.

Veći dio monografije, koji zauzima gotovo 150 stranica, podsjeća nas kako je Klobučarićeva kartografska ostavština razlog zašto su izložba i ovo djelo nastali. Odluka autora i izdavača bila je prezentirati svu građu koja se nalazi u zbirci *Clobucciarich – Skizzen* Štajerskog zemaljskog arhiva u Grazu (također dostupno digitalno na <https://egov.stmk.gv.at/archivinformationssystem/>). Kartografske skice sortirane su u monografiji prateći signaturne brojeve, osim iznimki koje se treba pojedinačno tražiti unutar prvog dijela monografije, gdje su poslužile kao slikovni prilog uz tekst. Na više mjesta može se uočiti kako su izdavači dodatno prikazali uvećane prikaze gradova da bi pokazali Klobučarićevu vještinu i ljubav prema detaljima.

Na kraju, treba još jednom istaknuti da autori nisu samo odlučili čitatelju ponoviti dosadašnja saznanja o životu ovog vrijednog redovnika, već su u zasebnom poglavlju pokušali pružiti nove interpretacije o njegovu rođenju i smrti na temelju arhivske građe. Kada se uz sve to uzme u obzir odluka objedinjavanja sve kartografske građe na jednom mjestu, nije pretjerano reći da autori istovremeno pozivaju druge istraživače da uđu u proučavanje njegove ostavštine. Ipak, čini se da je na jednom mjestu došlo do manje faktografske pogreške koju bi bilo dobro u nekom sljedećem izdanju o Klobučariću ispraviti. Povjesničari se često znaju šaliti kako nisu dobri u matematici, a izgleda da ovdje ponavljamo računsku grešku još iz vremena Popelke. Na desetoj stranici autori se pozivaju na Fritza Popelku i tvrde kako Klobučarićeva kartografska i arhivska ostavština broji 99 listova. Uvidom u digitaliziranu bazu podataka Štajerskog zemaljskog arhiva izgleda da Klobučarićev fond čini 108 listova, od čega 107 njegove ostavštine. Osim posljednjeg (StLA-Clobucciarich-108), koji je naknadno pridodan, te četiri lista, koja su pisma i patentni upućeni Klobučariću bez njegovih skica (StLA-Clobucciarich-101-102/104/106), u ostalima nalazimo njegove skice. Dakle, Klobučarićevu ostavštinu bi prema tome činile 103 skice i pi-

sma sa skicama ili 107 listova koje je on posjedovao zbog prirode zadatka što ga je je pred kraj svog života dobio od nadvojvode Ferdinanda. Usprkos toj matematičkoj omašci mislim da je ova monografija vrijedan dodatak dosadašnjim publikacijama koje su se bavile životom i djelom svestranog redovnika i kartografa Ivana Klobučarića.

Adrian Filčić

Ivan Jurković; Violeta Moretti (prir.), Bernardin Frankapan Modruški, *Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku*, Školska knjiga: Zagreb, 2022, 207 str.

Studiju, prijepis i prijevod *Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku* priredili su dr. sc. Ivan Jurković i dr. sc. Violeta Moretti. Knjiga se sastoji od popisa kratica, predgovora, tri veća poglavlja, priloga, korištenog gradiva, kazala i bilješke o piscima na kraju. Priređivači studije, prijepisa i prijevoda daju uvid u najvažnije značajke djelovanja biskupa Bernardina Frankapana Modruškog na Nürnberškom saboru pri čemu glavni dio studije obrađuje njegov *Govor za Hrvatsku* iz 1522. godine u kojem je molio za pomoć Hrvatskoj koja se našla u opasnosti od napada i provala Osmanlija.

Na samom početku knjige nalazi se popis kratica koje olakšavaju snalaženje u tekstu, slijedi ga kraći predgovor i prvo veće poglavlje, koje nosi naslov *Knez Bernardin Frankapan i njegovo doba* (14-64). Prvi dio tog poglavlja bavi se pitanjem zastupljenosti i obrađenosti Govora u historiografiji pri čemu se može zaključiti da postoji mnogo građe koja stoji u arhivima diljem Europe, ali do danas nije znanstveno obrađena. Priređivači se osvrću na problematiku obrane Hrvatskog Kraljevstva od Osmanlija pri čemu se posebice ističu *martolozi* i *akindžije*, pripadnici osmanskih vojnih postrojbi koji su često ugrožavali hrvatske prostore i otežavali život na granici. U takvom je okruženju bilo teško preživljavati i očuvati lozu hrvatskih velikaških obitelji pa se spominje pojam „amalgamacija“ koji označava proces povezivanja pripadnika iste ili različitih društvenih, etničkih, vjerskih ili rasnih skupina u cjelinu u kojoj na bazi različitih nasljeđa nastaju nove osobine i započinju prevladavati upravo takve zajedničke osobine. U tom se kontekstu spominju ženidbene veze obitelji Frankapan Modruški s drugim velikaškim obiteljima pri čemu se stvaraju prethodno navedene zajedničke osobine.

Drugo poglavlje nosi naslov *Godina 1522.* (65-69), a obrađuje najvažnije događaje s početka 16. stoljeća koji su za ishod imali vrlo loš i težak položaj Hrvatske. Navedene je godine došlo do pljačkanja i istjerivanja hrvatskog stanovništva s područja Like, Krbave i okolice, a kao glavni događaj iste godine navodi se pad Knina i Skradina. U ovom poglavlju započinje priča o putu i boravku Bernardina Frankapana Modruškog u Nürnbergu kamo ga šalju staleži Hrvatskog sabora kao najprimjerenijeg predstavnika. Iznio je u tri navrata želje i molitve da se pomogne Hrvatskoj, koja je na samom rubu propasti. U svojim je govorima isticao da bi se Hrvatskoj moglo pomoći tako što bi joj se poslale nove i jače postrojbe koje bi osigurale obranu od Osmanlija. Bernardin Frankapan Modruški svojim je pismom učinio ono što se od njega tražilo, ali njegov dolazak nije polučio ishod kakvom se nadao on, ali i hrvatski staleži. Zanimljivo je primijetiti da je Bernardin Frankapan Modruški u trenutku zasjedanja Nürnberškog sabora imao šezdeset i devet godina. Na samom kraju knjige postoje slikovni prikazi koji moguće prikazuju Bernardina, ali treba uzeti u obzir koliko je slikovni prikaz realan.

Treće, ujedno i najveće, poglavlje nosi naslov *Analiza govora* (75-110). U njemu priređivači daju opsežan pregled *Govora za Hrvatsku* i njegovih najvažnijih značajki. Na početku se osvrću na, kako oni to nazivaju, tragove *Govora* u domaćoj i inozemnoj historiografiji te bibliografskoj literaturi pri čemu je zanimljivo istaknuti da su neki primjerci završili na potpuno neočekivanim mjestima poput Sveučilišta Harvard, ali s druge strane ta činjenica ne čudi toliko ako se u obzir uzmu inventura i premještanje građe u arhivima pri čemu se neki primjerci zametnu ili izgube. Tekst *Govora* tiskan je između 24. i 28. studenoga 1522. u tiskari nürnberškog tiskara Friedricha Peypusa, a vrlo je zanimljivo da sam tekst nije ukrašen što priređivači studije objašnjavaju željom da se uštedi na ukrašavanju i da se tiska što je više moguće primjeraka teksta. Priređivači navode podatak o samoj strukturi teksta koji se sastoji od ukupno osam stranica na papiru dimenzija 22 puta 16 centimetara. Slova i kratice su gotičke, a tekst je veličine između 18,5 i 19 centimetara visine, a širok je 11,5 centimetara s 40 redaka po stranici s vrlo malo prostora za margine. U nastavku ovog poglavlja spominju se latinski nazivi za određene sintagme koje je Bernardin koristio poput *delere* (razoriti), *obtruncare* (poklati), *stuprare* (obeščastiti) i slično, čime se dočarava užas koji su Osmanlije radili hrvatskom stanovništvu. Na taj način htjelo se emocionalno utjecati na slušatelje i čitatelje što bi ih onda eventualno moglo potaknuti na bržu i konkretniju pomoć Hrvatskoj.

Posljednje poglavlje pod naslovom *Bernardinov govor* (112-130) donosi tekst na latinskom jeziku i prijevod na hrvatski jezik, a slijedi faksimil na nekoliko stranica što nam daje zanimljiv uvid u izgled teksta pri čemu se može primijetiti gore spomenuta nezastupljenost ukrašavanja. Također, iza faksimila slijede prilozi koji donose popis ustanova koje posjeduju primjerke *Govora*, naslovnice tiskanih govora, obiteljska stabla koja pojašnjavaju povezanost Frankapana Modruških s drugim velikaškim obiteljima, kartu s prikazom rasprostranjenosti govora *Oratio pro Croatia* u arhivima i knjižnicama diljem Europe i slično. Knjiga završava popisom literature koja je vrlo opsežna te ukazuje na kvalitetno i svestrano pristupanje navedenoj studiji.

Zaključno, navedena studija govora *Oratio pro Croatia* daje nam uvid u pokušaj zauzimanja i borbe za sudbinu hrvatskih zemalja pred osmanskih napadima i pljačkanjima. Kao glavna figura ističe se autor teksta *Oratio pro Croatia* Bernardin Frankapan Modruški. On je kao izaslanik hrvatskih staleža u Nürnbergu održao *Govor* kojim je dao do znanja da se Hrvatska nalazi u vrlo teškoj i neizvjesnoj situaciji i, ako joj ne stigne pomoć, neće moći opstati. Dojmljivo je da je Bernardin na put krenuo u već poodmaklim godinama, ali je dao sve od sebe da ispuni ono što se od njega očekivalo, u čemu je na kraju i uspio. Čitajući navedenu studiju otvara se mnogo zanimljivih pitanja poput zašto *Oratio pro Croatia* nije više obrađena u domaćoj historiografiji već se samo rubno spominje u sintezama ili pojedinačnim radovima? Ovaj *Govor* imao je veliki značaj za hrvatsku srednjovjekovnu, ali i ranonovovjekovnu povijest i samim time trebao bi se više spominjati i obrađivati. Također, vrlo je pohvalno što su priređivači studije pružili prijevod latinskih dijelova teksta u fusnotama što svakako olakšava čitanje i shvaćanje teksta. Zanimljiv je i faksimil koji se donosi u knjizi kao i prilozi koji poboljšavaju vizualizaciju i shvaćanje ideje koju je Bernardin želio prenijeti u Nürnbergu. Studija je izvrstan objavljeni izvor za povjesničare i druge istraživače koje zanima politička i kulturna povijest, a može poslužiti kao polazišna točka za daljnja istraživanja navedene teme.

Dorotea Vargić

Sanja Žaja Vrbica, Peter Zimmermann, *Dunavska Monarhija i Dubrovnik*, Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2023, 235 str.

Nije učestala pojava da strani i domaći autori objavljuju studije u koautorstvu pa već zbog toga knjiga *Dunavska Monarhija i Dubrovnik*, objavljena prošle godine, plijeni pažnju. Studija povjesničarke umjetnosti i izvanredne profesorice na Sveučilištu u Dubrovniku Sanje Žaja Vrbica te slovensko-njemačkog inženjera civilne gradnje i poznavatelja vojne povijesti, kako je u uvodu predstavljen profesor emeritus Peter Zimmermann predstavlja novinu jer urbanističke transformacije Dubrovnika, a prije svega njegove povijesne jezgre, u vremenu austrijske uprave nisu bile u fokusu istraživača, a upravo to kao najveću vrijednost ovoga izdanja ističe Irena Kraševac u *Predgovoru* (10-11).

Plijeni pažnju i zanimljivo koncipiran naslov izdanja koji stavlja u naizgled ravnopravan suodnos multinacionalni imperij i jedan priobalni grad koji kao da je u svojim posljednjim izdisajima stare slave zaboravio da se „trijeba s bremenom akomodavat“. Dubrovnik je pak dio *Dunavske Monarhije*, ali joj, dalo bi se zaključiti iz naslova, parira zbog svojeg kulturno-povijesnog, ali i urbanističkog naslijeđa. Štoviše, ravnopravno joj se pridružuje kao dodatan dragulj na carskoj kruni. Rijetku pojavu, kako smo na početku naveli, ali svakako uvijek poželjnu, Žaja Vrbica pojašnjava u *Uvodu* (14-15) ističući kako je s Zimmermannom surađivala na projektu o Antonu Perku, slikaru i dvorskom tajniku cara Franje Josipa.

Studija je podijeljena na tri glavna dijela s nizom poglavlja, a prvi dio naslovljen *Povijesni pregled* (17-106) potpisuje Zimmermann i s njim tvori kontekstualni okvir za shvaćanje urbanističkih mijena kojima će se u trećem dijelu knjige pozabaviti Žaja Vrbica. Zimmermannove tekstove s njemačkog jezika preveo je Vladimir Adamček.

Pad Dubrovačke Republike i dolazak Dubrovnika pod austrijsku vlast nemoguće je objasniti bez osvrta na Napoleonske ratove, a njihov suhoparan pregled, uz spominjanje uspostave Ilirskih pokrajina, rusko-crnogorske opsade Dubrovnika, francuske okupacije te na koncu Bečkog kongresa donio je Zimmermann. Nakon toga govori se o tehničkim inovacijama koje je industrijsko stoljeće donijelo vojsci i topništvu. Autor primjereno upućuje da Dubrovnik od 1815. do 1890. godine prije svega treba promatrati kao austrijsko najjužnije vojno uporište dok ta zadaća ne bude prepuštena Boki kotorskoj, nakon što se shvatilo da zbog razvoja naoružanja i tehnike nema stratešku važnost. U tu svrhu autor donosi prijepis vojne procjene Dubrovnika anonimnog autora iz 1876. godine (65-79). Pred kraj prvoga dijela, Zimmermann piše o začecima turizma u Dalmaciji pa razmatra putopis *Dalmatinsko putovanje* Hermannu Bahra i zaključuje kako je Bahr djelomično uspio otvoriti Dalmaciju turizmu polučivši različite reakcije.

Oku čistunca zasmetat će autorovo povremeno pisanje „utvrda Dubrovnik“. Naime, to je istinito stanje, ali nije nipošto jedino koje obilježava dubrovačko 19. stoljeće itekako živo u građanskim, kulturnim, intelektualnim i inim sferama, premda opterećeno ekonomskim problemima. Ne zaboravimo da tada u povijesnoj jezgri obitava i nekoliko tisuća ljudi. Jasno je da je autor htio istaknuti kako je Dubrovnik vojno ili strateško uporište, ali nikako ne može biti „utvrda“. Žaja Vrbica u daljnjim poglavljima nešto će se spretnije uspjeti izraziti pa će pisati „grad utvrda Dubrovnik“. Istaknimo da je najveća vrijednost prvog dijela knjige to što su autori popratili tekst zaista vrijednim planovima Dubrovnika od 1725. godine, pa sve do 1860-ih iz sekcije Ratnog arhiva Austrijskog državnog arhiva. Dvadesetak zemljovida, zatim presjeka i tlocrta tvrđava, s upisanim nazivima zgrada kojima je navedena njihova vojna, javna ili privatna namjena na ovaj se način po prvi puta prezentiraju široj javnosti i od iznimnog su značaja te svjedoče da je Beč promatrao Dubrovnik upravo kao svoje značajno vojno uporište što je Zimmermann više puta spomenuo.

Drugi dio knjige, *Tehnička inteligencija u Dubrovniku* (107-136), započinje Zimmermannovim poglavljem u kojem prati razvoj građevinarstva, opisujući kako je postepeno od obrtničkih umijeća došlo do inženjerskih znanosti. Ukratko ukazuje na osnutak različitih tehničkih i inženjerskih škola u Francuskoj, Pruskoj i Habsburškoj Monarhiji. Usprkos osnutku brojnih visokih škola, vodeća mjesta u, kako kaže, „tehničkoj upravi Austrije“ tijekom 19. stoljeća povjeravala su se najčešće matematičarima i fizičarima, a inženjeri s doktoratom pojavljuju se tek nakon 1901. godine kada su (poli)tehničke škole stekle pravo dodjele doktorata. Nastavljajući se na Zimmermannove postavke, Žaja Vrbica piše kako je s uspostavom austrijske vlasti u Dubrovniku kao i drugdje osnovan građevni ured sa zadaćom brige o javnoj izgradnji i preuređenjima te zatim donosi kratke biografije petorice građevnih inženjera koji su djelovali u Dubrovniku, a to su Marino Boriani, Vincenzo Polli, Marco Nonveiller, Michael Gillhuber te Luigi Vincenzo Maria Pederzolli.

U trećem dijelu knjige *Arhitektonsko-urbanističke preobrazbe Dubrovnika tijekom austrijske uprave* (137-220) Žaja Vrbica kroz tri studije slučaja nastoji predstaviti načine na koje je austrijska vlast, preko područnih ureda, a ponekad i na inicijativu domaćih ljudi u nemaloj mjeri promijenila izgled dubrovačke povijesne jezgre.

Na samome početku, nastavljajući se na *Povijesni pregled* koji je ranije donio Zimmermann, autorica piše o porušenim izvangradskim prostorima, devastiranim crkvama i samostanima te sporom ekonomskom oporavku u prvoj četvrtini 19. stoljeća u Dubrovniku. Podsjetimo, dubrovačke zidine još uvijek su u vojnoj namjeni, odnosno nedostupne su građanima i posjetiteljima, kao i pojedine manje crkve i samostani koji služe za skladištenje. Nakon što se osvrnula na rušenje pojedinih dotrajalih srednjovjekovnih spomenika – Krstionice, unutarnje kule kod Pila, stražarnice pokraj Revelina – autorica započinje prvu studiju slučaja vezanu uz urbanističke transformacije Dubrovnika koje je donijelo razdoblje austrijske vlasti. Tako problematizira transformaciju Gradskog porta budući da ga je kao još aktivno pristanište, uz luku Gruž, trebalo osuvremeniti. Gradnja Porporele – lukobrana koji se nastavio na postojeće predmoderne kame-ne gromade koje su trebale barem malo olakšati pristanak brodovlja po olujnom vremenu – projekt je dvojice inženjera (Borianija i Nonveillera) čije je životopise ranije predstavila. Prethodno transformiranom Portu s dograđenom rivom, pridružila se 1874. i Porporela koju je izveo građevinar Vjenceslav Stanzig iz Herceg Novog. Žaja Vrbica inzistira na nepriepornoj ulozi farmaceuta Antuna Dropca, koji je od 1862. godine bio predsjednik dubrovačke Trgovačko-obrtničke komore te se zalagao za nastavak korištenja Porta i gradnju lukobrana. Prepoznatljivu vizuru Dubrovnika – postojeću gradsku luku – teško je zamisliti bez Porporele, a autorica zaključuje kako se ovaj lukobran u potpunosti uklopio u „scenografiju fortifikacija“.

Fin de siècle donio je pod vodstvom okružnog inženjera Simchea Ausübelu novu prometnicu Dubrovniku, a ona je autoričina druga studija slučaja. Cesta planirana još 1870-ih trebala je rasteretiti Stradun, a odabrana ruta koja i danas prolazi oko Grada zahtijevala je probijanje brda uokolo Minčete, što je uvjetovalo pojavu uplašanih (a možda i prkosnih) glasova građana kako će se poremetiti statika same renesansne ljepotice. Žaja Vrbica u pregovorima za gradnju ceste posebno ističe općinsku vlast na čelu s barunom Franom Gondola Ghetaldijem pri čemu još jednom dolazi do izražaja „ravnopravnost“ *Dunavske Monarhije i Dubrovnika*, kako smo ranije komentirali naslov studije. Gradnja spomenute ceste otvorila je brojne druge mogućnosti, a to su stvaranje zaravni uz sjeverni dio Zidina te probijanje novih gradskih vrata uz tu zaravn (1908. godine) koje autorica analizira kao treću studiju urbanističkih mijenja koje je donijela austrijska uprava. Drugi i treći dio studije popraćeni su zemljovidima iz rečenog Ratnog arhiva te jako lijepim fotografijama i prikazima građevinskih projekata iz dubrovačkog Arhiva.

Zaključak u ovoj studiji nije posebno izdvojen, već u sklopu trećeg dijela Žaja Vrbica donosi kratak kritički osvrt naslovljen *Zaključno o projektima preobrazbe za vrijeme austrijske uprave* (218-219) iz kojega treba izdvojiti autoričinu ocjenu kako svi urbanistički zahvati iz vremena austrijske uprave svjedoče o „modernizacijskim procesima i povremenoj sinergiji lokalne i monarhijske vlasti“. Usto, autorica ističe kako je Dubrovnik među rijetkim gradovima koji su sačuvali izvorni fortifikacijski okvir, dok je razdoblje austrijske vlasti kratka epizoda u dugom trajanju toga spomenika. Na sljedećim stranicama nalaze se izvatici iz recenzija (221-223) te indeks osobnih imena (225-226). Šteta je što je izostala bibliografija i kakav sažetak na engleskom ili njemačkom jeziku.

Sanja Žaja Vrbica crpila je podatke o urbanističkim transformacijama Dubrovnika iz Državnog arhiva u Dubrovniku, a to se izvrsno spojilo s analizama planova Dubrovnika iz bečkog Ratnog arhiva Petera Zimmermanna. Čini se da je generalni stav autora blagonaklon, govoreći kako su preuređenja povijesne jezgre i njene najbliže okolice izvedena za vrijeme austrijske uprave pospjela modernizaciju Dubrovnika. Svakako, autorima je važno naglasiti kako su te mijene rađene ipak u nekoj vrsti međusobne suradnje *Dunavske Monarhije i Dubrovnika*. Ova studija svjedoči kako se Grad koji danas otvara svoja vrata nebrojenim gostima predstavlja i u ruhu koje mu je odjenuo dugo 19. stoljeće i austrijska uprava.

Ivan Mrnarević

Vladimír Dzuro, *Istražitelj. Démoni balkanskog rata i svjetska pravda*, Zagreb; Vinkovci; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest; Matica hrvatska-ogranak Vinkovci; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest; Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2023, 341 str.

Memoarska proza Vladimíra Dzura, češkog istražitelja na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju oslikava događaje iz bogate karijere od kojih treba izdvojiti sudjelovanje u uhićenju Slavka Dokmanovića i Slobodana Miloševića. Vladimír Dzuro je 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća radio kao inspektor u Kriminalističkoj policiji, a potom i u Nacionalnoj središnjici Interpolu u Pragu do 1994. godine. Tada se pridružuje mirovnim snagama Ujedinjenih naroda u Sarajevu, a već iduće godine postaje jedan od istražitelja Međunarodnog suda u Den Haagu za srpske zločine počinjene u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Knjiga je nastala na poticaj mnogih stranih i domaćih suradnika, od kojih Dzuro posebno ističe državnu tajnicu Sjedinjenih Američkih Država Madeleine Albright te prilaže pismo kojim se autoru zahvaljuje za pisanje knjige i općenito sudjelovanje u vrlo važnom povijesnom zadatku. Autor ne obrađuje uzroke koji su doveli do ratnih zbivanja, niti vojne akcije, već na vrlo zanimljiv način opisuje zadatke koje je izvršavao prilikom razotkrivanja ratnih zločinaca te potom onog zahtjevnijeg i opasnijeg dijela posla, odnosno privođenje pred kazneni sud. Osim opisnim metodama, prikaze tajnih operacija upotpunjuje brojnim fotografijama poput uhićenja Slavka Dokmanovića u Erdutu, Slobodana Miloševića u Beogradu, otkopanih kostura u masovnoj grobnici na Ovčari, pronađenih predmeta likvidiranih zatočenika, ekshumacije tijela iz bunara u Erdutu itd.

Obzirom da autor vlastita saznanja crpi usmenom predajom ratnih suvremenika, bilo svjedoka nekih događaja, samih žrtava ili pak politički pozicioniranih kadrova odgovornih za ratne zločine, knjigu treba proučavati kao sekundarni izvor. Čitajući, kronološki pratimo put jednog

istraživačkog tima čiji je član bio i autor knjige; otkrića do kojih su došli u turomnom poratnom vremenu nedvojbeno su doprinijela osudi počinjenih zločina. Misija unutar Ujedinjenih naroda, odnosno razvoj događaja u knjizi započinju 1994. godine dolaskom na obuku u Zagreb gdje se nalazio UNPROFOR-ov ured za sigurnost. Potom je uslijedio prvi doticaj s ratnim zbivanjima, u tada već porušenom i spaljenom Sarajevu gdje pripadnici Vojske Republike Srpske na nišanu drže i pucaju po javnom prijevozu, tržnicama, pogrebnim povorkama, roditeljima s djecom, ne tražeći ikakvog razloga. Shodno prijavi za novo radno mjesto, Dzuro je od 1995. godine radio kao istražitelj Međunarodnog suda uglavnom na prostoru Republike Hrvatske sve do 2004. kada završavaju sve istrage, a rad Suda se privodio kraju (2010.). Istražni odjel Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju brojio je ukupno devet radnih timova, od kojih je pet istraživalo zločine koje su Srbi počinili u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Dva tima istraživala su osumnjičene Hrvate, jedan tim Bošnjake, a posljednji tim zločine koje su počinili pripadnici državnih tijela Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Dzuro je raspoređen u „tim 4“ zadužen isključivo za srpske zločine počinjene na prostoru Republike Hrvatske, među kojima treba istaknuti pronalazak masovne grobnice na Ovčari, uhićenje gradonačelnika okupiranog Vukovara Slavka Dokmanovića koji je bio prvi zatvorenik kaznionice u Scheveningenu, pronalazak nekoliko grobnica u okolici Erduta, prokazivanje srpske vlasti koja je surađivala s optuženicima kako bi izmakli pravdi te svakako uhićenje bivšeg predsjednika Savezne Republike Jugoslavije – Slobodana Miloševića.

Knjiga je podijeljena u deset poglavlja uključujući završnu riječ Johna Clintina Williamsona, odvjetnika koji je na Haškom sudu nadzirao istrage i terenske operacije na prostoru bivše Jugoslavije te sastavljao optužnice i sudjelovao tijekom suđenja Slavku Dokmanoviću i Slobodanu Miloševiću, dok je protiv Željka Ražnatovića Arkana podigao optužnicu te sudjelovao u zahtjevnom planu privođenja, koji međutim nikada nije proveden. Williamson s ponosom ističe visoka postignuća suda koji je osnovan od strane Vijeća sigurnosti UN-a, organizacije koja je u tom vremenu promatrana s dozom podcjenjivanja, s obzirom da je čitav svijet pratio kako mirovne snage bezuspješno nastoje zaustaviti krvoprolića u državama nastalim raspadom Jugoslavije te gotovo nikako ne doprinose stabilizaciji sukoba. Kako navodi, vjerovalo se da će sud eventualno osuditi pokojeg čuvara zatočeničkih logora, a zatim odustati u daljnjem progonu najkrvavijeg zločina u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Dakle, nikakva očekivanja nisu postojala da će biti uhićeni i optuženi visoki politički dužnosnici poput Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Milana Martića, Milana Babića i drugih. U posljednja dva, posebna poglavlja autor prikazuje popis literature i dokumenata koji su korišteni u radu MKSJ (ICTY) te prilaže izvorne tekstove koji daju osvrt na knjigu poput pisma bivšeg predsjednika Stjepana Mesića koji govori o važnosti haškog suda i nužnosti trećeg faktora da stabilizira međunarodni sukob, zatim pismo zahvale američkog predsjednika Billa Clintona radi provođenja pravde te drugih važnih službenih lica.

Novitet koji Dzuro uvodi u istraživački rad jest suradnja s „insajderom“ odnosno ispitivanje samih sudionika ratnih zločina. Takvi svjedoci pristaju na suradnju jer Međunarodni sud u Haagu usmjerava istragu prvenstveno protiv naredbodavaca, dok se samim izvršiteljima zločina uglavnom sudilo na nacionalnim sudovima poput Županijskog suda u Zagrebu, Općinskog suda u Vukovaru, Višeg suda u Beogradu itd. Vodeći se takvim načelom, od velike važnosti bilo je svjedočenje mladog Srbina koji je iz zatočeništva spasio nekoliko zarobljenika, a tog kobnog 20. studenog 1991. nalazio se na Ovčari te na određen način sudjelovao u tragičnim događajima. Iscrpnim iskazom svjedoka, iz prve ruke popunjena je slagalica događaja, otkriveni su identiteti ubijenih, ali i njihovih krvnika.

Dzurinu knjigu *Istražitelj* ne možemo koristiti kao temeljnu nastavnu literaturu iz koje ćemo dobiti potpuni pregled ratnih zbivanja, ali svakako nudi povijesne činjenice koje upotpunjuju već postojeći okvir. Prateći rad istraživačkog tima uviđamo prikrivenu odbojnost, štoviše sabotažu srpskih vlasti u radu Haškog suda. U prilog tome svjedoči pokušaj srpskog promatrača Časlava Nikšića u potplaćivanju bojnika Hassana, zapovjednika jordanskog bataljuna UN-a, koji je nadzirao i štitio prostor masovne grobnice prije, ali i za vrijeme ekshumacije. Srpski promatrač se na strogo čuvani lokalitet, ograđen daskama, zaklonjen šatorskim krilom te dodatno zaštićen trima redovima bodljikave žice, vratio u večernjim satima nakon odlaska radnog tima s navodnom namjerom da fotografira grobnicu. Ulaz na Ovčaru nije mu omogućen iz bojazni kako bi namjerno ili nenamjerno mogao oskrvnuti mjesto zločina. Osim toga, u prilog sabotaže Međunarodnog suda svjedoči trenutak objave optužnice protiv bivšeg predsjednika Republike Srpske Krajine i jednog od osnivača Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS) – Gorana Hadžića. Naime, svega nekoliko trenutaka nakon predaje međunarodne optužnice srpskim institucijama, Hadžić je upozoren, odnosno napušta mjesto stanovanja s torbom u rukama. Knjiga obiluje „malim“ događajima koji uvelike otkrivaju karakter sukobljenih strana u ratu, zakulisne igre, zatim događaje koji ne moraju biti nužno politički, ali oslikavaju povijest svakodnevice „velikih“ događaja.

Andrea Briješki

Natka Badurina, *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća*, Zagreb: Disput, 2023, 293 str.

Kao što već sugerira naslov, knjiga *Strah od pamćenja* pripada interdisciplinarnim studijima sjećanja i pamćenja. U njoj se Natka Badurina prvenstveno bavi književnošću, ali gotovo podjednako uzima u obzir i brojne druge medije, žanrove i materijalne tragove kulture sjećanja i kolektivnog pamćenja te javne povijesti u cjelini. Takav jedan široki raspon analitičke građe stoga uključuje književna djela i dnevničke zapise, filmove i kazališne predstave, publicistiku i historiografiju, osobna svjedočenja i mjesta sjećanja, muzejske postavbe i pojedinačne crteže, spomenike i komemorativne prakse. Knjiga se tematski bavi središnjim pitanjem kako su u „pograničnom području sjevernog Jadrana zapamćeni konflikti dvadesetog stoljeća“ (11). Pogranične regije specifične su po svojoj intenzivnoj i slojevitoj raznolikosti te pune „višestrukih pripadnosti“ (13) i mnogobrojnih presjecišta konkurentnih interesa, što je vidljivo i u odnosu prema prošlosti. Zbog toga je sjeverni Jadran prostor „memorijskog rata“ (12) u kojem sudjeluju „kompetitivna pamćenja“ (13) talijanske, slovenske i hrvatske strane.

Inicijalno polazište autorice je da su korjenite promjene koje oblikuju suvremene simboličke ratove oko pamćenja Drugog svjetskog rata obilježene time što je padom socijalizma u Europi 1989. nastupio i „gubitak suglasnosti o antifašizmu“ (245), koji je dotad povezivao primjerice talijansku i jugoslavensku stranu. Od 1990-ih do danas zamah su u europskom pamćenju stoga dobile partikularne nacionalne perspektive, praćene novim prevrednovanjima. To u pravilu uključuje izjednačavanje „dvaju totalitarizama“ (fašističkog i komunističkog) te posljedično dovođenje antifašizma u pitanje. Umjesto dotadašnje prevladavajuće opreke fašizam/antifašizam, sada je to demokracija/totalitarizam (usp. 36). Pritom se antitotalitarni diskurs u mnogim slučajevima upotrebljava za zaboravljanje vlastite fašističke prošlosti, dok je kritički više usmjeren prema pripadnicima antifašističkog pokreta.

Budući da je sada fokus pamćenja na žrtvama u viktimizacijskom okviru, gubi se ili je otežano pamćenje onih koji su sudjelovali u antifašističkom otporu. Autorica za primjer uzima svoje iskustvo prikupljanja „svjedočenja preživjelih iz fašističkih logora“, kada je uočila „aktualni strah da njihovo pamćenje ne odgovara novim društvenim okvirima“, koji je vidljiv u sljedećem: „U trenutku kad su u priči o svom životu morali spomenuti da im je netko od obitelji bio u partizanskom pokretu (što je, uostalom, bio najčešći razlog za deportaciju) nerijetko sam osjetila njihovu nelagodu, gotovo potrebu da se ispričaju, izazvanu očito pritiskom okoline.“ (10).

Navedene promjene u pamćenju Badurina nastoji pokazati na četiri vodeće teme knjige: „d’Annunzijeva okupacija Rijeke, talijanska okupacija jugoslavenskih zemalja od 1941. do 1943., nacistički logor Rižarna San Sabba u Trstu te partizanski zločini i istarski egzodus na kraju Drugog svjetskog rata“ (11).

Prvo poglavlje *Rijeka 1919. – 1920.: vesela revolucija ili najava fašizma?* (17-80) kritički analizira načine na koje je tijekom 2019. i 2020. godine obilježavana stogodišnjica d’Annunzijeve okupacije Rijeke. Tom prilikom autorica nastoji „objasniti kako je došlo do toga da u suvremenoj politici pamćenja d’Annunzio postane junak revolucionarnih projekata nove desnice i motor memorijskih ratova“ (36). Upozorava kako isticanje njegova političkog pothvata kao „vesele revolucije“, praćenom idealizacijama ili čak kultom njegove ličnosti, kao i selektivno svodenje d’Annunzija samo na književnika i umjetnika (primjerice u slučaju podizanja mu spomenika u Trstu) nekritički zanemaruje problematične aspekte njegova djelovanja. Osim primjera upitnih umjetničkih intervencija koje mu neodmjereno pristupaju ili su zavedene mitom o njemu, Badurina ukazuje i na slučajeve u kojima dominira selektivna talijanska nacionalna perspektiva. To podrazumijeva izostavljanje hrvatske perspektive, koja kada govori o d’Annunziju naglašava pitanja okupacije, nasilja, militarizma, autoritarnosti, ideologija nacionalizma i antislavizma te iredentizma, kao i diskriminaciju netalijanskih građana Rijeke, odnosno „maligne klice“ (33) onoga što će kasnije u punoj mjeri doći s talijanskom fašističkom okupacijom.

Usprkos suprotstavljenim načinima na koje je d’Annunzijeva godišnjica obilježena u Trstu i Rijeci, ne treba zanemariti otpore u samom Trstu podizanju njegova spomenika (usp. 41-43). No kad bi se na znanstvenim skupovima u Italiji otvarao prostor za uključivanje i hrvatske perspektive, autorica napominje da je to ipak bilo pod pretpostavkom nemijenjanja već postavljene talijanske nacionalne slike o d’Annunziju (usp. 43, 50-51). Međutim, što se tiče hrvatske strane, autorica upozorava kako je „u Italiji d’Annunzijeva obljetnica bila događaj od nacionalnog značaja, dok ju je u Hrvatskoj Zagreb prepustio Rijeci kao lokalnu stvar“ (41). Problem je dakle u tome što sjevernojadranska povijest ne igra važnu ulogu u hrvatskoj nacionalnoj perspektivi u kojoj dominira simbolička podjela na „ustaše i partizane“ – s nedovoljnim interesom za druge aspekte – o čemu će još biti riječi.

U drugom poglavlju *Talijanska okupacija Kraljevine Jugoslavije: mit o dobrom vojniku i sjećanja preživjelih* (81-136) Narka Badurina govori o historiografskim, književnim, popularnokulturnim i drugim prikazima koji su nakon Drugog svjetskog rata afirmirali ili, mnogo rjeđe, osporavali mit o „dobrom talijanskom vojniku“. U toj su predodžbi talijanski vojnici tijekom okupacije pomagali i štitali lokalno stanovništvo te bili mnogo blaži nego njemački vojnici. Na toj se osnovi stvarala opreka „dobar Talijan i zao Nijemac“ (87). Za razliku od toga, dio je talijanskih povjesničara kritički ukazivao na počinjene zločine nad civilima i koncentracijske logore, kao i „ideju civilizacijske misije, različite stupnjeve rasne i nacionalne diskriminacije te program talijanizacije“ (85). Unatoč tome, autorica konstatira „uporno preživljavanje mita o dobrom Talijanu (...) u javnoj sferi i popularnoj kulturi sve do najnovijeg doba“ (92-93). Napominje kako je taj

mit imao za cilj ublažavanje talijanske fašističke prošlosti, prikrivanje masovne podrške fašizmu i odbacivanje vlastite odgovornosti za sudjelovanje u njemu. To je znak izbjegavanja suočavanja s teškom prošlošću.

Vidljivo je to i prema pamćenju talijanskih logora iz Drugog svjetskog rata, kao što su – u hrvatskom slučaju – Kapor na Rabu, Molat, Bakar i Kraljevica. Autorica ističe pretežnu neobilježnost ili potpunu zaboravljenost tih logora kao mjesta sjećanja, koje ne posjećuju talijanski službeni predstavnici (usp. 134). Što se pak tiče reakcija hrvatske strane, kao „žrtava talijanske okupacije u Dalmaciji“, „u okolnostima intenzivnog proučavanja komunističkih zločina koji su do 1990. godine bili tabuizirani, sjećanje na fašističke logore postaje pomalo neugodno i traži novu interpretaciju koja će se distancirati od zastarjelog antifašističko-komunističkog narativa“. S tim u vezi, „društvena klima čini nepoželjnim spominjanje NOB-a ili veze logoraša s partizanima“. I ovdje se stoga pokazuje na primjeru različitih naglasaka talijanskih, slovenskih i hrvatskih nacionalnih perspektiva kako je došlo do „fragmentacije povijesti u niz međusobno konkurentskih pripovijesti kojima nedostaje zajednički reprezentativni okvir“ (132).

Treće poglavlje *Tršćanska Rižarna: univerzalni holokaust i lokalno pamćenje* (137-187) obrađuje nacistički logor 1943. – 1945. koji su osnovali Nijemci u Trstu i koji je također prekriven zaboravom. Problem pamćenja Rižarne Badurina analizira na primjeru književnih djela, muzejskih postava, sudskih procesa i obilježavanja obljetnica. Osim izazova „lokalnog pamćenja fašizma i nacizma u pograničnom području“ (140), to se posebno odnosi na izostanak pamćenja partizana ubijenih u tom logoru. Autorica, naime, ističe da su ciljevi logora bili „progon Židova, za koje je taj logor bio pretežno tranzitni (otud su odvođeni u Dachau, Auschwitz, Mauthausen), i progon talijanskih, slovenskih i hrvatskih antifašista, partizana i civila iz grada i sa šireg područja partizanskog djelovanja, koji su ovdje zatvarani i većinom ubijani, te spaljivani u krematoriju“ (143).

Pritom se potiskuje u pamćenju opsežna kolaboracijska suradnja talijanskog stanovništva Trsta s okupacijskim vlastima (temeljena na „antislavizmu, antikomunizmu i antisemitizmu“, 153), koje će kasnije oslobođenje Trsta od strane jugoslavenske vojske doživjeti „kao još jednu nasilnu okupaciju, puno goru od njemačke“ (145). Stoga danas dominira ono kolektivno pamćenje Rižarne koje je usmjereno na univerzalno pamćenje holokausta i stradanja Židova, ali ne i slovenskih i hrvatskih partizana. Štoviše, prisutno je i izjednačavanje Rižarne i fojbi, iako je riječ o „kvalitativno i kvantitativno neusporedivim pojavama“ (153), kao dio spomenutog pamćenja „dvaju totalitarizama“ u vidu memorijskog paralelizma logora Rižarna i spomenika fojbama u Bazovici kod Trsta. Iz analize književnih djela proizlazi kako i dalje sadrže stereotipe o Slavenima, odnosno prenose „topos superiornosti talijanske civilizacije u odnosu na slavensku“ (168). Na koncu, Badurina posebno ističe određene probleme vezane uz univerzalizaciju pamćenja holokausta, primjerice već spomenuto davanje prednosti pamćenju žrtava, a zanemarivanje pamćenja pripadnika pokreta otpora te slučajeve u kojima izostaje „samokritično nacionalno suočavanje s vlastitom krivnjom“ (185).

Četvrto poglavlje *Partizanski zločini, istarski egzodus i mitološki stroj* (189-244) odnosi se na načine prikazivanja i pamćenja traumatične povijesne teme koja je isprva bila prilično dugo marginalno zastupljena da bi 2004. godine njezino obilježavanje bilo propisano talijanskim državnim praznikom – Danom sjećanja na fojbe i egzodus. Riječ je o osvetničkom (partizanskom) nasilju – simboliziranom fojbama, koje je uslijedilo po kapitulaciji Italije 1943. godine te masovnom iseljavanju – nazivanim egzodusom, talijanskog stanovništva iz Istre, Kvarnera i Dalmacije osobito nakon okončanja Drugog svjetskog rata 1945. godine. Autorica ukazuje na razne oblike

političke manipulacije, odnosno manipulativnog korištenja tih događaja i pripadajućih pojmova u javnoj sferi. Pritom Badurina analizira muzejske, filmske, kazališne, književne, historiografske i publicističke prikaze fojbi i egzodusa. Vrijedi spomenuti da navodi primjerice slučajeve u kojima se pojedini povjesničar našao „na meti kritike ezula najviše zbog odbijanja da egzodus nazove etničkim čišćenjem i genocidom“ (213).

Autorica zaključuje kako ezulski diskurs „zazire od povijesti i povjesničara, bez oklijevanja se koristi najsnažnijim emocijama, prenosi se narativno i izvedbeno kroz ritualna masovna iskustva (s posjetiteljima, s gledateljima), te uz pomoć političkih institucija svoje viđenje povijesti pretvara u kolektivno pamćenje“ (217). Fokus na povijesnoj traumi praćen je viktimizacijskim govorom, u čijoj je pozadini primjetan „žal za izgubljenim teritorijem“ (211–212) i sveprisutni antislavizam, odnosno „antislavenski rasizam“. Tom prilikom se „zaboravlja prethodno razdoblje fašizma, pri čemu zločin koji se pripisuje drugome (partizanima) služi da se prikrije ili potisne pamćenje vlastitih zločina“ (221). S druge pak strane, kako autorica napominje, u jugoslavenskoj i hrvatskoj javnosti o temi egzodusa počelo se otvorenije govoriti od 1980-ih godina, kada je na djelu, kako navodi Franko Dota „tiha detabuizacija“ (242). S tim u vezi, u tom i prethodnom poglavlju bilo bi relevantno da je autorica bila u prilici prikazati i partizansku nasuprot fašističke propagande – ne samo kao kontrapunkt nego i uvid u to na koje se pak ona predodžbe oslanja.

Imajući sve izneseno u vidu, kao povjesničarima zanimljivo nam je teorijsko-metodološki primijetiti kako Natka Badurina kritički razmatra – s nizom dobrih napomena, istraživačke i interpretativne mogućnosti primjene povijesti emocija i koncepta nacionalne indiferentnosti na sjevernojadranski materijal (oslanjajući se na recentne uvide novih habsburških studija) te kako uzima u obzir složenost međuodnosa nacionalno/transnacionalno prilikom zagovaranja transnacionalnih pristupa (ističući važnost lokalnog buduću da „lokalno ima *transnacionalno* obilježje“; 142). Vrijedi istaknuti da se rijetko viđa da je netko iz druge struke toliko upoznat i tako pažljivo prati historiografiju i njezine recentne radove i pristupe (što se, uz već spomenuto, očituje i u primjeni pojmova kao što su javna povijest i dr.). U knjizi je korištena opsežna literatura iz nekoliko različitih struka, a autorica je svakako usmjerena na interdisciplinarnost, napose u okviru interdisciplinarno postavljenih studija sjećanja i pamćenja.

Posebno bih želio izdvojiti da Badurinino bavljenje književnošću iz perspektive studija pamćenja ima mnogo dodirnih točaka s historiografskim bavljenjem književnim djelima koja tematiziraju povijest. Štoviše, radi se o izravnom povezivanju, budući da autorica ne samo da sustavno prati nego i naglašava važnost historiografije, na primjer kada ističe kako je „pedesetak godina nakon lingvističkog obrata u historiografiji (...) i njegove duge dominacije u književnim studijima (...) došlo vrijeme da se književni studiji obrate historiografiji s nešto većim povjerenjem u njezinu mogućnost da govori istinu o prošlim događajima, pogotovo onda kad je riječ o književnosti koja se predstavlja kao dokumentarna, angažirana, utemeljena na svjedočenjima i usmjerena intervenciji u kolektivno pamćenje“ (141). Stoga autorica polazi od pretpostavke da je u analizi odnosa književnosti prema prošlosti relevantno propitivati i njezinu usklađenost s postojećim povijesnim znanjem, odnosno ukazati na ono što književnost ne tematizira, zanemaruje ili prešućuje. Iz toga razloga Badurina, iako spominje „poštivanje kreativne i imaginativne prirode književnosti koja od elemenata stvarnosti stvara nova značenja“, ističe kako se u „književnosti mogu prepoznavati dijelovi povijesnih narativa (koji imaju pristup istini) i kulturnog pamćenja, pa da se dakle smije, a ponekad iz moralnih razloga i mora, donositi sud o autorovu odabiru i pristajanju uz neka tumačenja povijesti“ (15).

Takvo vezivanje historiografije i književnosti uz pitanja istine i odgovornosti (usp. 142) za autoricu je važno i u svjetlu šire moralne, odnosno etičke problematike. Osim isticanja društvene uloge književnosti i historiografije te protivljenja „isključivanju povjesničara iz javnog dijaloga“ (204, 206), tu je i naglašavanje „povjerenja u znanstvene, pravne i političke puteve zaustavljanja mitološkog stroja“ (192). Međutim, autorica je svjesna da mitološki stroj nije moguće zaustaviti historiografijom, književnosti ili umjetnosti već prvenstveno politički (usp. 244). „Pa ipak, možda naivno prosvjetiteljski, ne odričem se vjere da proučavanje pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursa kao i iznalaženje primjera transnacionalnog dijaloga, može postati i nekom vrstom rada na pomirenju.“ (11). Navodeći također težnju „prema istini i pravednom pamćenju koju smatram podjednako moralnom obavezom kao i nikad u potpunosti ostvarivim ciljem“ (80). Dakako, pitanja priželjkivanih društvenih promjena i načina na koje ih provesti, kao i uloge znanosti i znanstvenika u svemu tome, vječna su pitanja o kojima je moguće raspravljati s različitim argumentima i protuargumentima. Svakako je važno što ih Badurina iznova problematizira.

Trenutno se pak nalazimo u situaciji izostanka „zajedničkog okvira pamćenja“ (136), pri čemu dakle još uvijek prevladavaju suprotstavljena nacionalna pamćenja traumatične povijesti pograničnog područja sjevernog Jadrana u 20. stoljeću koja zastupaju talijanska, slovenska i hrvatska strana. No na te strane ipak ne treba gledati posve odvojeno. Osim što nisu homogene (jer i unutar njih postoje bitne različitosti), nisu niti posve razdvojene (nego su mnogo više međuovisne), s obzirom da „pamćenja utječu jedna na druge“ (12). To je na tragu autoričinih napomena u korist nadilaženja metodološkog nacionalizma preko usvajanja transnacionalne perspektive, uz svu svijest o nacionalnim i lokalnim specifičnostima. U svakom slučaju, uvid u talijanske, slovenske i hrvatske polemike u historiografiji i javnoj povijesti u cjelini (na koje Badurinina knjiga iscrpno upućuje) važan je i jer preostali dio Hrvatske izvan Istre, Kvarnera i Dalmacije – osobito zagrebački metropolitanski centar – slabo prati i pokazuje zanimanje za tu lokalnu problematiku koja nikako nije samo lokalna. Razlog tome može biti i njezino neuklapanje u prevladavajući hrvatski nacionalni narativ koji se fokusira samo na podjelu NDH/NOB, odnosno „ustaše i partizane“.

Nije dakako moguće navesti sve aspekte ove guste knjige o kojima bi vrijedilo govoriti, stoga sam istaknuo one koji su mi kao povjesničaru i recenzentu knjige posebno zapeli za oko. Tom prilikom imam u vidu dvije intervencije kojima bih nastojao dodatno proširiti neke od zastupljenih tema. Prvo bih otvorio pitanje iz naslova knjige, naime, „strah od pamćenja“. Sigurno je da kod mnogih aktera postoji strah ili nelagoda pamćenja antifašističke borbe i socijalizma jer ne odgovaraju novim političkim okvirima i društvenim očekivanjima. Prisutni su zasigurno i dubinski strahovi pred povijesno drugim i drugačijim, koje bi vjerojatno trebalo psihoanalitički tumačiti. Osim toga, na djelu je opća nesklonost suočavanju s tamnim stranama vlastite nacionalne povijesti. Svi o sebi radije vole misliti samo kao žrtvama. Nadalje, nije kod nekih riječ samo o strahu nego i izravnom ideološkom suprotstavljanju i jasno zacrtanim neprijateljstvima, kao i o raznim drugim oblicima nacionalnih i ostalih prevrednovanja te konkretnih interesa i računica. Vjerojatno su u igri i neki drugi razlozi. Bilo kako bilo, sve je to naravno otvoreno za dodatnu elaboraciju i širu raspravu.

Drugo što bih napomenuo tiče se potencijalno još opsežnijeg navođenja ionako već prilično spominjanih povjesničara. Naime, fokus knjige je na konfliktnim pamćenjima talijanske, odnosno slovenske i hrvatske strane, s brojnim kritičkim analizama dominantnih talijanskih predodžbi. No Natka Badurina upućuje i na značajan dio talijanskih povjesničara koji oponiraju tim

prevladavajućim politikama povijesti: „Povijesna istraživanja široke i ovdje samo dijelom imenovane skupine talijanskih povjesničara djelovala su, a djeluju i danas, kao korektiv tih političkih događaja. Ona imaju, možda više nego ikad prije, etički motiv i želju za društvenom koristi u smislu poticanja javnosti na suočavanje s neugodnom prošalošću.“ (92).

Itekako, dakle, postoje talijanski, slovenski i hrvatski povjesničari koji nastoje nadići zadane granice suprotstavljenih politika pamćenja. Rezultat je to pridržavanja profesionalnih identiteta kojima dio zajednice povjesničara i povjesničarki daje prednost u odnosu spram imperativa nacionalnih identiteta. Možemo govoriti i o određenoj, riječima Pierrea Bourdieua, „Internacionali intelektualaca“. Na njihovom primjeru moguće je pokazati ne samo dekonstrukciju prevladavajućih talijanskih predodžbi koju poduzima i autorica, već otići korak dalje te ukazati na međusobne profesionalne i intelektualne povezanosti i isprepletanja talijanskih, slovenskih i hrvatskih povjesničara i povjesničarki. Dakako, daljnja obrada takve jedne teme primarno je na onima koji se bave poviješću historiografije i društvenim ulogama povjesničara. U svakom slučaju, ta bi obrada bila na tragu zaključne rečenice knjige Natke Badurine da „treba dati šansu prići o dobrom susjedstvu“ (247).

Branimir Janković

IN MEMORIAM

Povjesničar Arno J. Mayer, professor emeritus europske povijesti na Sveučilištu Princeton, preminuo je 2023. u 97. godini. Riječ je o razmjerno neuobičajenom povjesničaru (u naslovu nekrologa u *New York Timesu* stoji „neortodokсни povjesničar“) koji je objavljivao studijske knjige o historiografski vrlo različitim područjima, nastojeći iznositi originalne teze koje su nerijetko doživljavane i kao provokativne. U tom je smislu bio vrlo samosvojni autor koji nije bio dio neke historiografske škole ili grupe.

Mayerovo historiografsko usmjerenje vezano je uz modernu i suvremenu povijest, s neobično širokim rasponom interesa i područja o kojima je pisao – od političke i diplomatske povijesti 19. i 20. stoljeća preko posebnog fokusa na Francusku i Rusku revoluciju te Prvi i Drugi svjetski rat do Holokausta i povijesti Izraela. Iako je na prvi pogled možda teško uočiti izravne poveznice među svim tim područjima, one dakako postoje, napose u načinu njihove historiografske obrade. To se primjerice odnosi na isticanje snažnog međunarodnog karaktera svih tih povijesnih tema, kao rezultat Mayerova inicijalnog interesa za političku i diplomatsku povijest, odnosno povijest međunarodnih odnosa, vidljivog u njegovim prvim knjigama proizašlim iz rada na disertaciji: *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918* (1959.) i *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919* (1967.). Za potonju knjigu dobio je nagradu Američkog povijesnog udruženja (*American Historical Association*).

Mayerove knjige povezuje i želja za formuliranjem jakih teza i iznošenjem novih tumačenja. Primjerice u knjizi *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (1981.) radi se o ukazivanju na to da su europski „stari režimi“ trajali i imali snažnog političkog utjecaja bitno duže nego što se to smatralo. Nisu dakle okončani Francuskom revolucijom 1789. ili revolucijama 1848. godine, nego su, prema autoru, snage starog poretka i dalje zadržale otpornost, prilagodljivost i mogućnost ponovne mobilizacije te igrale važnu ulogu u izbijanju Prvog svjetskog rata, ali i djelujući na političkoj sceni i nakon toga. Stoga je Mayer na Prvi i Drugi svjetski rat gledao ne samo povezano već i objedinjeno, nazivajući ga Tridesetogodišnjim ratom. Prema Mayeru, druga polovica 19. stoljeća i prva polovica 20. stoljeća (s fokusom u toj knjizi na period 1848. – 1914.) nisu samo razdoblja snažnih promjena, napretka i modernosti (kako su to dominantno prikazivali povjesničari), nego i ustrajnosti starog poretka i „predmodernosti“ te treba voditi računa o oba ta aspekta, i to u njihovoj interakciji i međuzavisnosti. Zbog toga su tu Mayerovu knjigu kao iznimno izazovnu ili čak revolucionarnu označavali povjesničari Carlo Ginzburg i Pierre Vidal-Naquet, a sličnim su epitetima opisivane i neke druge njegove knjige.

Interpretativno kretanje posve novim historiografskim putevima, praćeno eksplicitnim ili implicitnim polemiziranjem s prevladavajućim interpretacijama, povlačilo je sa sobom svijest o svim rizicima koje to donosi i izlagalo Mayera mnogim kritikama. To se posebno odnosi na knjigu *Why Did the Heavens Not Darken? The “Final Solution” in History* (1988.) u kojoj se Mayer hvata u koštac s problematikom Holokausta, za koji dosljedno koristi termin judeocid. Središnja Mayerova teza jest da je za puni prijelaz na „konačno rješenje“, odnosno genocid nad Židovima i njihovo sustavno masovno ubojstvo, presudan okidač bio Drugi svjetski rat, a napose nacistički neuspjeh u pohodu na Sovjetski Savez. Napominje da treba imati u vidu da je – uz antisemitizam – važnu ulogu u nacističkoj ideologiji otpočetak imao antiboljševizam (kao dva međusobno povezana ideološka polazišta snažno prisutna u zloupotrebljavanom pojmu „judeoboljševizam“). Prema Mayeru, iznimna radikalizacija i propast te opsesivne istočne kampanje na SSSR 1941. godine vođene na sve ili ništa, na život ili smrt – u širim okolnostima totalnog rata – povezana je i, štoviše, presudno je potaknula krajnju osvetničku radikalizaciju u odnosu prema Židovima i njihovom potpunom uništenju.

Navedena Mayerova teza o judeocidu – iako dolazi od povjesničara koji je sam bio Židov i bježao pred nacistima – izazvala je s jedne strane iznimno podijeljene reakcije i brojne kritike, osobito među izraelskim i američkim povjesničarima koji se bave Holokaustom. S druge strane, takvo postavljanje judeocida u širi okvir europske povijesti, praćeno pažljivom i iscrpnom historizacijom i kontekstualizacijom svih tadašnjih događaja i okolnosti u kojima se odvijao, primjer je Mayerova snažnog metodološkog ishodišta u kontekstualizacijskom pristupu. Osim što je takva kontekstualizacija povijesnih događaja još jedna osobito karakteristična poveznica njegovih djela, ona je i ključna odrednica Mayerova historiografskog opusa. Pritom povezivanje naizgled slabo povezanih događanja traži snažnu historijsku imaginaciju, tako svojstvenu Mayerovim djelima, na što je već upozorio Enzo Traverso.

Sve su te odrednice vidljive i u Mayerovoj knjizi *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (2000.), za koju ga je također nagradilo Američko povijesno udruženje. I u njoj se hvata u koštac s kontroverznom temom revolucionarnog nasilja i terora – obuhvaćajući u komparativnom zahvatu Francusku i Rusku revoluciju – te polemizira s prevladavajućim interpretacijama i pokušava ponuditi novo tumačenje. Mayer smatra da revolucije zapravo nema bez nasilja i terora, bez građanskog i međunarodnog rata, kao i ikonoklazma i religijskog konflikta te sukoba sela i grada. Ističe da je na revolucionarno nasilje utjecalo više faktora, pri čemu je važnu ulogu imalo i snažno suprotstavljanje revoluciji. Zbog toga drži da treba gledati povezano na revoluciju i kontrarevoluciju, koje međusobno utječu jedna na drugu. Za pitanje kontrarevolucije posebno je senzibiliziran s obzirom da je o njoj objavio zasebnu knjigu *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870–1956: An Analytic Framework* (1971.).

Mayerovo fokusiranje na kontekstualizaciju vidljivo je i u spomenutoj knjizi o Francuskoj i Ruskoj revoluciji budući da smatra kako revolucionarno nasilje nije primarno vođeno demonškim vođama ili ideologijom već je presudno određenom kontekstom, kontingentnim okolnostima i događajima koji su se ubrzano odvijali, iako je dakako i ideologija igrala važnu ulogu. Premda nije bio dio nekih historiografskih škola, Mayer pripada onim autorima koji iznose kontekstualistička tumačenja masovnog nasilja. O Mayerovoj poziciji u svjetlu različitih tumačenja nasilja pisao je Enzo Traverso u knjizi *L'histoire comme champ de bataille: interpréter les violences du XXe siècle* (2012.), prevedenoj na srpski pod naslovom *Istorija kao bojno polje. Interpretiranje nasilja 20. veka* (2020.).

U namjeri pružanja jakih teza i novih interpretacija ovdje navedenih tema dugotrajnosti „starog režima“, revolucionarnog nasilja i judeocida, Mayer se prvenstveno oslanjao na već objavljene primarne izvore i sekundarnu literaturu, usmjeravajući se na novo čitanje tih velikih tema o kojima je već toliko pisano i o kojima nije nimalo jednostavno dati neko novo tumačenje. To je podrazumijevalo jako mnogo pažljivog čitanja brojne i raznolike literature kako bi se pozicionirao u odnosu spram postojećih interpretacija te pronašao onu literaturu koja će mu poslužiti kao konceptualni oslonac i inspiracija za vlastite poglede i tumačenja (navodio je u predgovorima svojih knjiga da je učio iz svega što je tako obilno čitao). Čitanje je osim historiografske posebno uključivalo i teorijsku literaturu u rasponu od politološke do sociološke. Iščitanje opsežne literature povlačilo je pak sa sobom i duga pripremanja (i po deset godina) većine njegovih knjiga, koje su osim toga bile gusto i pažljivo pisane te razmjerno opsežne poput, primjerice knjige *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* koja ima preko 700 stranica.

Mayerov opus sadržajno je pretežno fokusiran na političku povijest, zahvaćajući – ovisno o problematici – i u socijalnu, ekonomsku i kulturnu povijest te nastojeći ulaziti u dubinu i biti sveobuhvatan, pri čemu je pledirao za integrativan pristup. Nije se stoga slagao s očividnim po-

rastom fragmentacije povijesne znanosti na sve manje teme i sve razdvojenije pristupe te ispuštanje političke povijesti iz njih. Držao je politiku, ideologiju i rat ključnim povijesnim faktorima. Bio je povjesničar širokih zamaha, kako u odabiru tema, tako i njihovoj obradi. Pritom je njegov profil kao povjesničara bio naglašeno komparatistički. To je vidljivo već u naslovu knjige *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, koja uspoređuje Francusku i Rusku revoluciju, ali i ukupnom načinu na koji pristupa obrađivanim povijesnim problemima.

Osim toga, ono što je posebno specifično za Mayera vrlo je originalno kompariranje pojava iz različitih povijesnih perioda, među kojima su i oni iz dalje prošlosti. U knjizi *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History* to je primjerice usporedba (prvog) Tridesetogodišnjeg rata 1618. – 1648. i onoga što Mayer naziva (drugim) Tridesetogodišnjim ratom 1914. – 1945., kao i Hitlerova „svetog rata“, odnosno pohoda na Rusiju 1941. s Prvim križarskim pohodom 1095. – 1099. godine. Razumije se da takve usporedbe zahtijevaju silnu historijsku erudiciju. No sve je to doprinosilo nastojanju za pružanjem nijansiranih i kompleksnih tumačenja, bez obzira koliko se s njima slagali ili ne. Povrh toga, Mayer je bio stilist koji je pisao pažljivo oblikovanim i zahtjevnim jezikom.

U napisima povodom Mayerove smrti navodeno je da je bio pod utjecajem marksizma, odnosno blizak neortodoksnom marksizmu. To je karakteristično za Mayerova prva djela u kojima je spominjao nastojanja za realizacijom njemu svojstvene vrlo specifične marksističke historije, dok to u kasnijim djelima ipak neće navoditi, zadržavajući međutim interes za cjelinu i međusobnu povezanost raznih područja. Spomenut će i u svojim kasnijim djelima Karla Marxa, ali će se možda još više referirati primjerice na Maxa Webera i Hannu Arendt te mnoge druge autore. Kada je riječ o odnosu prema povjesničarima, u predgovorima svojih djela isticao je razgovore i diskusije s povjesničarima Hans-Ulrichom Wehlerom, Françoisom Furetom, Carlom Schorskeom, Pierreom Vidal-Naquetom, Hansom Mommsenom, Raulom Hilbergom i drugima koji su mu davali svoje kritičke komentare, pri čemu su nerijetko pripadali drugačijim ideološkim pozicijama.

Više od referiranja na marksizam, u svojim je kasnijim djelima navodio za sebe da pripada lijevim povjesničarima (smatrajući da se svi povjesničari neizbježno ideološki pozicioniraju), odnosno tradiciji židovske ljevice – u principu disidentskoj poziciji – osobito kritičnoj prema nacionalizmu, kako je isticao. Zbog toga je smatrao da je – uz puno uvažavanje svih razmjera judeocida – itekako pozvan polemizirati s određenim prevladavajućim tumačenjima kako povijesti Holokausta i značenja koja mu se pridaju u kolektivnom pamćenju (pledirajući za uzimanje u obzir i drugih žrtava) tako i povijesti Izraela. Uz već spomenutu knjigu *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History*, to je vidljivo i u knjizi *Plowshares into Swords: From Zionism to Israel* (2008.), koja je također izazvala vrlo podijeljena reagiranja i kritike.

Neovisno o različitim reakcijama koje je izazivao ili još uvijek izaziva, Mayer svakako može biti historiografski i intelektualno poticajan bez obzira iz kojeg ga metodološkog ili političkog spektra čitali. Treba spomenuti da je u nekrolozima navedeno kako je u visokoj dobi radio na opsežnom rukopisu svojih sjećanja, koja bi zasigurno bila vrlo zanimljiva za čitanje. Bijeg iz Europe pred nacističkim nadiranjem, sudjelovanje u američkoj vojsci u Drugom svjetskom ratu, protestiranje protiv rata u Vijetnamu, samo su neki od mnogobrojnih slojeva njegove biografije. U svakom slučaju, riječ je povjesničaru koji je u turbulentnim društveno-političkim okolnostima tražio neki svoj vlastiti historiografski i intelektualni put, ne preuzimajući unaprijed dominantna tumačenja i prešutne pretpostavke nego ih kontinuirano propitujući.

Stoga je ovaj nekrolog s jedne strane dodatno skretanje pozornosti na Arna Mayera, s obzirom da kod nas uopće nije preveden, iako se dio domaćih povjesničara i autora referirao na njega ili koristio njegova djela. Tako je Marko Kostanić objavio nekrolog „Arno J. Mayer (1926. – 2023.), sinonim za povjerenje“ (*Bilten*, 21. prosinca 2023.). S druge strane, tekst nekrologa je i određeni iskaz mog osobnog poštovanja. Naime, Mayerovu knjigu *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* obrađivao sam na seminaru iz kolegija „Europska i svjetska povijest 19. stoljeća“ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, ne znajući prethodno ništa o njemu kao povjesničaru. Knjiga me se jako dojmila, a potom me zainteresirao i on kao povjesničar, te sam napisao članak „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera“ (*Zbornik Drage Roksandića*, 2019., str. 953-962.). U mom tekstu nekrologa već je navedeno mnogo toga po čemu mi je sve bio poticajan taj samosvojni povjesničar od kojeg sam mnogo naučio. Ističući zaključno samo jedan aspekt, to bi u svakom slučaju bila još jedna potvrda važnosti kritičkog odnosa od prevladavajućih interpretacija i originalno traženje vlastitih puteva.

Branimir Janković

**VII. KONGRES
HRVATSKIH
POVJESNIČARA**

Sa svečanog otvorenja VII. kongresa hrvatskih povjesničara na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

VII. kongres hrvatskih povjesničara – *Zemlja*, Osijek, 25. – 28. rujna 2024., Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Sedmi kongres hrvatskih povjesničara održan je od 25. do 28. rujna u Osijeku. Za organizaciju kongresa bili su zaduženi Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti (HNOPZ), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje te Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, koji je bio domaćinom ovogodišnjega kongresa. Središnja tema kongresa naslovljena je *Zemlja*. Kao podsjetnik, tema Šestoga kongresa hrvatskih povjesničara održanoga u Rijeci 2021. godine bila je *Kultura* te je na tom kongresu sudjelovalo 328 sudionika koji su svoje teme predstavljali u 37 prijavljenih sekcija. Peti kongres hrvatskih povjesničara održan je u Zadru 2016. godine te je nosio temu *Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi*, dok je Četvrti kongres, održan na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2012. godine, prikazao temu *Slobode*. Treći kongres hrvatskih povjesničara pod temom *Religija u društvenom i kulturnom kontekstu hrvatske povijesti* održan je 2008. godine na otoku Braču, točnije u Supetru, dok je Drugi kongres bio održan u Puli 2004. godine pod temom *Hrvatska i Europa – integracije u povijest*. Prvi kongres hrvatskih povjesničara održan je u Zagrebu 1999. godine, ali je nakratko bio prekinut zbog smrti prvoga hrvatskoga predsjednika dr. Franje Tuđmana te je njegovo održavanje nastavljeno 2000. godine pod temom *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*. HNOPZ sa svojim suradnicima pokušava okupiti što više hrvatskih, ali i povjesničara iz drugih krajeva svijeta na nacionalni kongres koji se održava svake četiri godine¹ (*Statut HNOPZ*, čl. 8) što je vidljivo i prilikom uspoređivanja podataka vezanih uz posljednji kongres održan 2021. godine te ovogodišnji kongres koji je održan u Osijeku.

1 Organizacija VI. kongresa hrvatskih povjesničara nije bila moguća 2020. godine zbog pandemije COVID-19 koja je spriječila njegovo održavanje točno četiri godine nakon Kongresa u Zadru. Kongres u Rijeci stoga je izvanredno održan 2021. godine, no vodi se kako je trebao biti održan 2020. godine.

Šesti kongres hrvatskih povjesničara bio je nominalno najveći održan kongres hrvatskih povjesničara u organizaciji HNOPZ-a s 281 prijavljenim izlaganjem i 328 registriranih sudionika koji su svoja izlaganja održavali unutar 37 sekcija. Kongres u Osijeku prema završnoj inačici rasporeda rada donosi sljedeće podatke: unutar 37 sekcija bilo je prijavljeno 268 izlaganja i 298 izlagača. Uz to, navedena su dva plenarna izlaganja (dva izlagača) te jedno predavanje akademika, predstavljanja sedam knjiga (dvanaest autora), predstavljanja pet zbornika radova (11 urednika), jednoga priručnika (dvoje autora) te predstavljanje jednoga istraživačkoga projekta.

Unatoč zabilježenoj blagome padu broja sudionika u odnosu na kongres održan 2021. godine, izlaganja iznimne kvalitete te iscrpne rasprave pokazale su zainteresiranost istraživača, ali i publike za prikazane teme na ovogodišnjem kongresu. Posebna pohvala može biti upućena i znanstvenome te programsko-organizacijskom odboru kongresa koji su bili zaduženi za odabir kvalitetnih sadržaja te osmišljavanje aktivnosti koje su bile organizirane u Osijeku. Znanstveni odbor činili su sljedeći članovi: Damir Agičić, Neven Budak, Tomislav Galović, Željko Holjevac, Danijel Jelaš, Slađana Josipović Batorek, Dražen Kušen, Marica Karakaš Obradov, Marija Karbić, Suzana Leček, Mirjana Matijević Sokol, Hrvoje Petrić, Gordan Ravančić, Domagoj Tomas te Anđelko Vlašić. Programsko-organizacijski odbor činili su: Tomislav Galović (predsjednik), Domagoj Tomas (potpredsjednik), Danijel Jelaš, Eldina Lovaš, Luka Pejić te Hrvoje Volner.

Brojnost sekcija i prijavljenih izlaganja pokazuje „krvnu sliku“ hrvatske historiografije, dok bogatstvo prikazanih tema upućuje na raznolikost istraživačkih interesa hrvatskih, ali i inozemnih stručnjaka iz polja historiografije koji su sudjelovali na ovogodišnjem kongresu. Aktivnosti na kongresu održavale su se tijekom tri dana od 9:30 do oko 19:00, a u velikoj mjeri sekcije su održavane kao i proteklih godina, paralelno. Nastavak teksta bit će posvećen kratkim prikazima sekcija čije sam sadržaje odslušao, dok će nazivi i moderatori ostalih sekcija koje su se istovremeno održavale biti navedene uz opisivanje odslušanih sekcija. Za izlaganja je bilo predviđeno vrijeme od 15 minuta, dok su se rasprave održavale po završetku prezentiranja određenoga broja izlaganja te je za njih bilo predviđeno 15 do 30 minuta.

***

Svečanost otvaranja Sedmog kongresa hrvatskih povjesničara bila je upriličena u nedavno obnovljenoj velikoj svečanoj dvorani (60) Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Nakon intoniranja himne Republike Hrvatske, pozdravni govor održao je prof. dr. sc. Ivan Trojan, dekan Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. U svojem govoru pružio je kratak pregled proteklih kongresa povjesničara. Osvrnuo se na inkluzivnost tema te je čestitao programsko-organizacijskom odboru na uloženom trudu. Svim sudionicima poželio je dobrodošlicu u Osijek te je istaknuo nužnost sklapanja kontakata i provođenja vremena izvan formalnoga dijela kongresa kako bi se stvorile podloge i nova poznanstva za potencijalna istraživanja među znanstvenicima. Drugi govor održao je prof. dr. sc. Željko Holjevac, predsjednik Društva za hrvatsku povjesnicu. Njegov govor bio je posvećen povijesti Društva za hrvatsku povjesnicu pri čemu je rečeno kako je tema definirana kao višeznačna i interdisciplinarna koja se prikazuje u brojnim znanostima povezanim s historiografijom. Ta misao može poslužiti kao poticaj na promišljanje o neizostavnosti i važnosti historiografije koja je neodvojiva od ostalih znanosti te je za potpuni prikaz određenih istraživanja nužno ostvariti interdisciplinarnu suradnju. Posljednji govor održao je predsjednik Hrvatskoga nacionalnoga odbora za povijesne znanosti, prof. dr. sc. Damir Agičić. Dio govora također je bio posvećen komentiranju odabira teme ovogodišnjega kongresa koja je usko povezana s mjestom održavanja, točnije slavonskom ravnicom. Naveo je

kako je poslanje povjesničara uključeno u objašnjavanje sporova oko zemlje i teritorija, to jest cilj je smanjiti broj sukoba oko granica u budućnosti učeći iz povijesti. Uz poticanje stvaranja veza i daljnjih suradnji, prof. dr. sc. Agičić zahvalio je članovima programsko-organizacijskoga odbora na mukotrpnom radu prilikom pripreme kongresa te sudionicima na iskazanome interesu i prijavljenim izlaganjima. Treba istaknuti i činjenicu kako se Agencija za odgoj i obrazovanje oglušila na ideju da kongres bude u programu stručnoga usavršavanja nastavnika povijesti, što je veliki propust. Od iznimne je važnosti nastavnicima povijesti omogućiti uvid u nova istraživanja i ideje koje bi mogli uključiti u nastavu koju pripremaju i održavaju, ali i omogućiti otvaranje novih perspektiva između nastavničkoga i istraživačkoga usmjerenja u historiografiji kako bi se pružila prilika za moguće suradnje te razvijanje različitih vještina i (sa)znanja među stručnjacima kojima je zajednička strast prema historiografiji.

Na kongresu u Osijeku održana su dva plenarna izlaganja, za razliku od prošloga kongresa na kojemu je bilo održano samo jedno. Prvo plenarno izlaganje održao je dr. sc. Stanko Andrić s naslovom *Ideja zemlje od božanstva i antičkog prapočela do modernih ideologija tla*. Namjera prvoga plenarnoga izlaganja bila je govoriti o idejama o zemlji u povijesti. Stanko Andrić ponudio je širok spektar različitih definicija zemlje, no već u početku izlaganja istaknuo je kako su osnovna značenja zemlje „podloga egzistencije“ i „tvar od koje je egzistencijalna podloga načinjena“ te su se sva daljnja značenja izvodila iz tih dvaju temeljnih. Posjetitelji su bili upućeni u etimološki razvoj riječi „zemlja“ te njoj srodnih riječi, pri čemu su u vezu dovedene riječi „humus“ i „homo“, odnosno zemlja i čovjek. Time je zadana ideja zemlje kao majke što se povezalo s davanjem života (egzistencije), kao primjerice u Bibliji, ali i s primanjem ljudskoga tijela natrag, u utrobu zemlje, što ima majčinsku simboliku: zemlja kao majka daje život, ali i prima svoju djecu natrag. Uz to, bili su pruženi prikazi iz antičke mitologije, povezivanje s domovinom (*partis*) te različitim djelima poput Sofoklove *Antigone* i djelima historiografa i filozofa koji su se bavili tom tematikom. Održano plenarno izlaganje poslužilo je kao izvrstan uvod u ovogodišnji kongres jer je i prema sekcijama i pripadajućim izlaganjima vidljivo kako je motiv zemlje moguće prezentirati na mnoštvo različitih načina, ali je od čovjeka ona neodvojiva jer je nužna za njegovu egzistenciju i napredak. Uslijedilo je drugo plenarno izlaganje koje je održao prof. dr. sc. Hrvoje Petrić. Naslov njegovoga izlaganja glasio je *Zemlja kao ugroženi modrozeleni planet: ekohistorijski pogled*. Drugo plenarno izlaganje bilo je fokusirano na razvoj ekološke i ekohistorijske misli. Za početak, tema je bila aktualizirana i povezana s vodenim valom koji je u rujnu 2024. godine prijetio dijelovima srednje i jugoistočne Europe. Većina analiza ukazala je na projekcije sve lošijih klimatskih uvjeta i potencijalnih nepovoljnijih vremenskih prilika, što je prijetnja narušavanju bioraznolikosti, a samim time i ljudskoj egzistenciji. Preko Platona i rimskih mislilaca, izlaganje je pratilo razvoj problematike ekologije. Neslužbeni razvoj ekologije može se pratiti do 1960-ih kada su se počele javljati različite knjige takve tematike, poput monografije Rachel Carson *Silent Spring* ili Rudija Supeka *Ova jedna zemlja*. Uz knjige, počeli su se održavati različiti masovni prosvjedi, pokreti te na koncu protokoli i dogovori koji su imali namjeru poboljšati stanje okoliša i istaknuti brigu za sve lošije stanje „modrozelenog planeta“. Treba istaknuti kako je potreban dijalog i suradnja različitih struka, osobito ako se istakne činjenica kako je Supek ekološku misao potaknuo iz sociološke perspektive te se može zaključiti kako historiografija može itekako dati svoj doprinos u oslikavanju ekološke misli. Povijesni pregled nošenja s ekološkim problemima u prošlosti upravo je ono što ekohistorija može ponuditi, jer „povijest je učiteljica života“, a osobito treba istaknuti ideju kako je jedan od ključaka savjetovanje uvođenja ekohistorijskoga pregleda u nastavu povijesti kako bi se napravila ostavština za buduće generacije preko analize prošlosti u odnosu čovjek–okoliš.

Prema programu, uslijedila su izlaganja organizirana po sekcijama. Sekcija nazvana *Rani novi vijek* pružila je uvid u osam izlaganja koja su, kronološki poredana, pružila prikaz različitih tema na područjima današnje Hrvatske te povijesnim prostorima državnih tvorevina kojih je Hrvatska bila dijelom. Moderator sekcije bio je Anđelko Vlašić. Iz održanih osam izlaganja vidljivo je kako su izlagači krovnu temu *Zemlja* uklopili u različite perspektive i interdisciplinarna istraživanja. Dok su se prva dva izlaganja oslanjala na pravnu povijest i prikaze komunna, točnije pravnih dokumenta kao izvora za proučavanje zemljoposjedništva, istovremeno su uspjele uspostaviti tezu kako je u ranome novome vijeku upravo zemlja bila od egzistencijalne važnosti. Svim izlaganjima bila je zajednička ideja nužnosti stalnoga poboljšavanja posjeda i maksimalizacije iskoristivosti zemlje te njezinih resursa, poput šumskoga fonda, pašnjaka i, dakako agrarnih površina koje su bile neizostavan dio u napretku jer su upravo iskoristivost i bogatstvo zemlje ponekada značili prevagu u ratnim, ali i drugim uspjesima. Osim toga, treba povezati ideju prestiža koju je posjedovanje zemlje predstavljalo u vrijeme ratnih zbivanja i buna koje su također bile temom proučavanja te sekcije. Granični sporovi između susjeda na mikro i makro razini uzrokovali su brojne netrpeljivosti, dok je želja za „prilagođavanjem“ okoliša čovjeku i „kroćenjem“ prirode često dovodila do razmirica i pobuđivala želju za moći, koja se u to vrijeme očito mjerila u veličini posjeda. Brojnost perspektiva, koje je Stanko Andrić naveo u plenarnome izlaganju, već se mogla primijetiti i u sekcijama održanim prvoga dana kongresa pa tako i u ovoj gdje su izlagači izvrsno prikazali pojam zemlje kao nužnoga i neodvojivoga elementa ljudskoga napretka i života, ali i majke zemlje koja je predstavljala domovinu (izlaganje o Petru Bianchiju) te o zemlji koju je čovjek pokušao ukrotiti i prilagoditi sebi na različite načine procesima teritorijalizacije, agrarizacije, kolonizacije i sl., pri čemu je historioografsko objašnjenje i istraživanje u svim izlaganjima bilo neodvojivo od drugih znanstvenih disciplina što ukazuje na interdisciplinarnost i uloženi trud u sadržaje koje su izlagači prikazali u sekciji *Rani novi vijek*.

Uz ovu, prvoga dana kongresa održane su sljedeće sekcije: *Umjetnost u društvu od sredine 19. stoljeća do danas* (moderator Dragan Damjanović), *Prvi svjetski rat* (moderatorica Vijoleta Herman Kaurić), *(Pred)moderne misleće žene* (moderatorica Ida Ograjšek Gorenjak), *Modernizacija hrvatskih gradova u 20. stoljeću: raznovrsne perspektive* (moderator Marko Zubak), *Obilježja političke kulture u Vojnoj krajini* (moderator Željko Holjevac), *Pomoćne povijesne znanosti i praksa istraživanja vrela* (moderatori Mirjana Matijević Sokol, Šime Demo i Tomislav Galović), „Ča je oko Učke?“ *Izabrane teme od antike do suvremene povijesti Istre i Kvarnera* (moderatorica Andrea Roknić Bežanić), *Institucije i pojedinci* (moderator Branko Ostajmer) te *Kultura sjećanja* (moderatorica Nadia-Michal Brandl).

S drugoga dana kongresa bit će prikazana sekcija *Marginalne društvene skupine u 19. stoljeću* te drugi dijelovi sekcija *Hrvatsko i europsko srednjovjekovlje* i *Studentske sekcije*. Uz navedene sekcije, toga su se dana održavale sekcije *Povijest u nastavi – metodička sekcija* (moderator Sergej Filipović), *Krajoblik u mijeni: istraživanje odnosa čovjeka i zemlje u „dugom“ 18. stoljeću* (moderatori Teodora Shek Brnardić i Filip Novosel), *Povijest 20. stoljeća* (moderatori Marica Karakaš Obradov i Tihomir Cipek), *Povijest i filozofija znanosti, historiografija i metodologija* (moderator Željko Dugac), *Zemlja – etnološki i kulturnoantropološki fenomen* (moderatorica Tihana Petrović Leš), *Posjedi i plemstvo u savsko-dravskom međurječju u kasnom srednjem vijeku. Značenja i pojavnosti* (moderatorica Marija Karbić), „Sve ostaje u familiji“ – *upravljanje službama, posjedovanje nekretnina i zemlje u „dugom“ 18. stoljeću* (moderatori Vedran Klaužer i Teodora Shek Brnardić), *Crkvena povijest* (moderatori Ana Biočić i Slavko Slišćević), *Kako diplomatska*

povijest pridonosi istraživanju hrvatske prošlosti? Primjeri iz američke, francuske i britanske (međuratne) diplomacije (moderator Mario Jareb) te sekcija *Povijest prosvjete i školstva* (moderator Dinko Župan).

Sekcija *Marginalne društvene skupine 19. stoljeća* koju je moderirao Luka Pejić imala je sedam izlaganja. Sadržaji te sekcije ponudili su ideju o tome što se zbiva kada zemlja, u vidu (majke) domovine, okrene leđa svojoj djeci koja završavaju na marginama društva. Prikazi siromaha, skitnica, Roma, prostitutki te zatvorenika i institucionaliziranih pojedinaca doveli su do zaključka kako je društvu bilo u interesu stvarati normativno prihvatljiv okvir unutar kojega su se ljudi prilagodbom trebali uklopiti. Vidljivo je kako je čovječanstvo nakon industrijskih revolucija počelo ovladavati prirodom u većoj mjeri te se ono stoga počelo okretati ovladavanju i normiranju društva s nadom za jednakim uspjehom. Tako je država prosjake pokušavala kontrolirati jer su bili slobodni i „skitali“, Rome prisilno asimilirati i ekonomski stabilizirati te stalno naseliti, dok su zatvorenike i institucionalizirane osobe, pokušavali rehabilitirati kako bi se što ispravnije mogli uklopiti u (pred)kapitalističko društvo. Osobit problem bio je kod prostitutki i problematičnih žena koje je cilj bio podučiti „racionalnom kućanstvu“ te ih što bolje uklopiti u društvo, čime bi se osiguravao kontinuitet patrijarhata. Nakon izlaganja, uslijedila je vrlo produktivna rasprava koja je nalikovala na „opušten razgovor“ u kojemu su bile iznesene brojne činjenice, pitanja te međusobna razmišljanja istraživača iz kojih se moglo usvojiti mnogo novih saznanja. U prvoj dijelu sekcije *Hrvatsko i europsko srednjovjekovlje* koju je moderirao Danijel Jelaš održano je šest izlaganja o raznolikim temama. Zajedničko svima bilo je iskorištavanje zemlje, prikazivanje složenih zemljoposjedničkih odnosa te različiti politički i povijesno-pravni odnosi kojima se nastojalo ispuniti čežnju za prestižom, točnije zemljom, osobito vidljivo u izlaganju o politici grofova Celjskih. *Studentska sekcija*, moderatori Zlatan Mazor, Rebeka Puhalo, Bruno Šagi i Adrijan Štivić, uključivala je jedanaest izlaganja studenata te su se u njoj priliku imali predstaviti studenti iz različitih krajeva Republike Hrvatske sa svojim uradcima. Tematski gledano, ova je sekcija ponudila raznovrsne sadržaje koji su mogli zainteresirati posjetitelje kongresa. Njezin je cilj bio ponuditi priliku studentima za usavršavanje svojih prezentacijskih vještina, prikazivanje svojih područja interesa te stvaranje novih poznanstava koja se u budućnosti potencijalno mogu ostvariti i na istraživačkom polju. Koncem drugoga dana kongresa održana je i godišnja skupština Hrvatskoga nacionalnoga odbora za povijesne znanosti. Nakon održane sjednice, dan je zaokružen večernjim obilaskom grada Osijeka uz organizirano stručno vodstvo.

Odabrani sadržaj trećega dana kongresa, koji će biti prikazan u nastavku uključuje prvi dio sekcije *Stara povijest* i drugi dio sekcije *Politika i gospodarstvo u „dugom“ 19. stoljeću*. Istoga dana održavane su i sekcije *Povijest hrvatskoga pomorstva* (moderator Milorad Pavić) *Arhivi / arhivistika i muzeji / muzeologija* (moderatorica Lovorka Čoralić), *Mikrosocijalizam: lokalne prakse jugoslavenskog socijalizma* (moderator Igor Duda), *Demografska i socijalna povijest / gospodarska povijest i povijest okoliša* (moderator Hrvoje Petrić), *Percepcije teritorija u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, Bosni i Srbiji* (moderator Luka Špoljarić), *Zadrugarstvo* (moderatorica Margareta Matijević), *Pravna povijest* (moderator Željko Bartulović), *Posjedi u redovničkim zajednicama: normativni i praktični aspekti* (moderatori Marko Jerković i Daniel Patafta) te sekcija *„To je tvoja zemlja“: hrvatska dijaspora Australije, njihove percepcije i kontakti sa zemljom podrijetla (1945. – 1991.)* (moderator Stipica Grgić). Svečano zatvaranje kongresa, bilo je upriličeno u 19:00 sati, u dvorani 39 Filozofskoga fakulteta u Osijeku.

Prvi dio sekcije *Stara povijest* moderirao je Feđa Milivojević pri čemu su održani uvodno predavanje akademika Roberta Matijašića te tri izlaganja. Predavanje akademika Matijašića po-

nudilo je tezu koju su zaokružila sva izlaganja na sekciji, a to je nužnost koegzistencije različitih znanosti i disciplina kako bi se došlo do što preciznijih rezultata historiografskih istraživanja i rekonstrukcija koje su potrebne za spoznavanje stare povijesti. Akademik Matijašić istaknuo je kako se arheologija stoga počela približavati prirodnim znanostima te je kao disciplina u doslovnom odnosu sa zemljom pa je stoga tema izlaganja bila u potpunosti ujednačena s temom ovogodišnjega kongresa. Uz to, kratka rasprava koja je uslijedila nakon izlaganja u prvome dijelu pozvala je na sudjelovanje kolege iz područja arheologije na budućim kongresima povjesničara jer su historiografija i arheologija toliko bliske, moguće je čak reći i neodvojive te bi sudjelovanje stručnjaka iz te discipline i iznošenje njihovih spoznaja višestruko obogatilo iskustvo cjelokupnoga kongresa. Izlaganja nakon predavanja akademika Matijašića prikazala su kako su ekološki uvjeti oblikovali razvoj (proto)pisma na prostorima drevnoga Egipta i Mezopotamije, pregled hrvatske literature koja se bavila poljoprivredom i iskorištavanjem prirodnih bogatstava na istim prostorima te na koncu izlaganje koje je prikazalo ideal i štovanje Izide kao gospodarice zemlje i mora, ali i prikaz toga božanstva kao same Zemlje. Sekciju *Politika i gospodarstvo u „dugom“ 19. stoljeću* moderirala je Arijana Kolak Bošnjak te je drugi dio te sekcije ponudio četiri izlaganja koja su progovarala o različitim temama posvajanja i oduzimanja zemlje i prostora te primjere (ne)ispravnoga iskorištavanja toga resursa, što je bilo i aktualizirano današnjim zbivanjima u raspravi koja je uslijedila nakon izlaganja.

Posljednji dan kongresa bio je predviđen za izlet u Baranju pri čemu su se obišle lokacije Park prirode Kopački rit, prezentacijsko-edukacijski centar „Tikveš“ te Memorijalni kompleks „Batinska bitka“.

Sedmi kongres hrvatskih povjesničara okupio je brojne sudionike koji su svojim doprinosom u vidu istraživanja i izlaganja obogatili program događanja održanoga u Osijeku ove godine. U organizaciji HNOPZ-a, najavljen je idući kongres koji bi se trebao održati 2028. godine u Puli. Može se zaključiti kako hrvatska historiografija svoju budućnost polaže u brojne „zaljubljenike u povijest“ u koje se uključuju istraživači, arhivisti, arheolozi, nastavnici povijesti, studenti, ali i brojni drugi pojedinci koji svoju strast prema istraživanju prošlosti ispoljavaju kroz prezentiranje različitih novih spoznaja.

Luka Grbavac

Autori

Stanko Andrić, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje, Slavonski Brod

Ante Bećir, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Gordan Ravančić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Meri Kunčić, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Zoran Ladić, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb

Ivana Marinović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb

